

З. П. БІЛОШКУРСЬКА

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ
У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ВИРОБНИЦТВА**

МОНОГРАФІЯ

Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського національного університету садівництва (протокол № _____ від 22. 09. 2012 р.)

Рецензенти:

Курило В.І. доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, директор Навчально-наукового інституту земельних ресурсів та правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Берлач Н.А., доктор юридичних наук, професор Національної Академії Внутрішніх Справ України.

Панькова Л.О., к. ю. н., доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права Навчально-наукового інституту земельних ресурсів та правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Автор:

Білошкурська З.П., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Відповідальність за правопорушення у сфері сільськогосподарського виробництва: монографія

У монографії докладно розглянуті загальні засади відповідальності учасників аграрних відносин, питання досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності, склад, розмір, умови та порядок відшкодування збитків; штрафні та оперативно-господарські санкції, відповідальність за невиконання і неналежне виконання господарсько-договірних зобов'язань, особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств; недійсність угод щодо земельних ділянок, повернення самовільно зайнятих земельних ділянок, відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва та використання коштів, які надходять у порядку їх відшкодування.

Монографія дасть змогу студентам аграрних вузів отримати базові концептуальні знання, а також він може використовуватись практичними працівниками аграрної сфери та всіма, хто цікавиться питаннями відповідальності за правопорушення в аграрному секторі економіки.

З М І С Т

Глава 1. Загальні засади відповідальності за правопорушення у сільськогосподарському виробництві	6
1.1. Поняття та функції господарсько-правової відповідальності учасників господарських відносин	6
1.2. Підстави та межі господарсько-правової відповідальності	20
1.3. Досудовий порядок реалізації господарсько-правової відповідальності	28
1.4. Строки реалізації господарсько-правової відповідальності	35
Глава 2. Відшкодування збитків у сфері сільськогосподарського виробництва	36
2.1. Поняття, склад, розмір, умови та порядок відшкодування збитків	36
2.2. Солідарне відшкодування збитків	48
2.3. Регресні вимоги щодо відшкодування збитків	50
2.4. Відшкодування збитків у разі порушення грошових зобов'язань	51
Глава 3. Штрафні санкції	54
3.1. Поняття та розмір штрафних санкцій	54
3.2. Порядок застосування штрафних санкцій	43
Глава 4. Оперативно-господарські санкції	75
4.1. Поняття оперативно-господарських санкцій	75
4.2. Види оперативно-господарських санкцій	78
4.3. Підстави та порядок застосування оперативно-господарських санкцій	80
Глава 5. Адміністративно-господарські санкції	81
5.1. Види адміністративно-господарських санкцій	81
5.2. Строки застосування адміністративно-господарських санкцій	105
Глава 6. Відповідальність суб'єктів господарювання за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства	108
6.1. Порядок накладення та розміри штрафів за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства	108
6.2. Адміністративна відповідальність громадян-підприємців та посадових осіб за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства	112
6.3. Вилучення незаконно одержаного прибутку (доходу)	114
6.4. Вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання	115
6.5. Відшкодування збитків	116
6.6. Спростування неправдивих, неточних або неповних відомостей	118
6.7. Процесуальні засади розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями справ про недобросовісну конкуренцію	119
6.8. Майнова відповідальність за порушення антимонопольного законодавства та порядок її застосування	120
Глава 7. Правове регулювання банкрутства	123
7.1. Поняття неспроможності суб'єкта підприємництва і поняття банкрутства	123
7.2. Суб'єкти у відносинах банкрутства	125
7.3. Організаційно-правові питання запобігання банкрутству	129
7.4. Процедури, що застосовуються до неплатоспроможного боржника	144
7.5. Відповідальність за порушення законодавства про банкрутство	145
7.6. Особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств	149
7.7. Особливості банкрутства фермерських господарств	
Глава 8. Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання господарсько-договірних зобов'язань	163
8.1. Загальні положення відповідальності за порушення умов договору	166
8.2. Поняття, умови і порядок відшкодування збитків	168
8.3. Штрафні та оперативно-господарські санкції	186
Глава 9. Юридична відповідальність за порушення в аграрному секторі еко-	200

номіки України	
9.1. Поняття юридичної відповідальності	204
9.2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільському виробництві	200
9.3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств	206
9.4. Матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові	221
9.5. Відшкодування моральної шкоди	224
9.6. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві	224
9.7. Аграрні правопорушення, як підстави кримінальної відповідальності	229
Глава 10. Відповідальність за порушення земельного законодавства	234
10.1. Недійсність угод щодо земельних ділянок	236
10.2. Відповідальність за порушення земельного законодавства	238
10.3. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок	246
10.4. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва	249
10.5. Звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва	252
10.6. Використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва	254
Список рекомендованої літератури. Нормативно-правові акти	256
Навчальні посібники та підручники	263
Навчально-наукова література	265

ГЛАВА 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ

1.1. Поняття, функції та види господарсько-правової відповідальності учасників господарських відносин

Одним з основних принципів господарських відносин, який виник із звичаїв ділового обороту, є належне виконання зобов'язань відповідно до умов договору та чинного законодавства.

На жаль, не всі суб'єкти господарювання дотримуються цього принципу, що призводить до конфліктів та суперечностей між підприємствами, організаціями, державними та іншими органами стосовно їх прав та обов'язків.

Частина таких конфліктів вирішується за допомогою правового механізму досудового врегулювання, який довів ефективність не тільки за минулих часів, а й у період переходу до ринкових відносин, інші передаються на вирішення господарських судів.

Метою застосування господарсько-правової відповідальності визначено захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення таким чином правопорядку у сфері господарювання.

Відповідальність — це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання — господарські правопорушення.

Господарське правопорушення — це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб. Під правопорушенням, яке є підставою для господарсько-правової відповідальності, слід розуміти також порушення учасником господарських відносин норм законів (підзаконних нормативних актів), що регулюють господарські відносини,

або порушення умов договору при виконанні взятих на себе зобов'язань. При цьому підставою для притягнення до адміністративно-господарської відповідальності може бути порушення норм і правил здійснення господарської діяльності, встановлених лише нормативними актами, а не договором.

Господарські правопорушення можна класифікувати за видами і систематизувати в окремі групи за певними критеріями.

Так, залежно від юридичної підстави (тобто які юридичні норми порушені) розрізняються договірні та позадоговірні правопорушення.

У свою чергу, договірні правопорушення поділяються на:

- правопорушення на стадії виникнення договорів: порушення строків укладання договорів; процедури врегулювання розбіжностей, що виникають при їх укладанні; укладання договорів, що суперечать вимогам закону, цілям діяльності юридичної особи, або укладання договорів з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства (статті 48, 49 і 50 Цивільного кодексу);

- порушення строків виконання договірних та інших господарських зобов'язань щодо поставки продукції і товарів (найпоширеніші в господарській практиці), перевезення вантажів, виконання робіт та ін. Прострочення виконання зобов'язання загалом тягне за собою сплату боржником визначеної законом чи договором неустойки, штрафу, пені (статті 179, 213—215 і 356 Цивільного кодексу);

- порушення господарських зобов'язань щодо якості поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг;

- порушення державної дисципліни цін, пов'язані з виконанням договорів. Закон України від 3 грудня 1990 р. «Про ціни і ціноутворення» передбачає, що у разі порушення підприємством ціни (при реалізації за договором продукції) надлишкова одержана сума підлягає вилученню в дохід відповідного бюджету;

- порушення у сфері кредитних та розрахункових відносин, пов'язані з виконанням господарських договорів;

- порушення господарських зобов'язань щодо перевезень вантажів: зобов'язань з планів перевезень (неподача перевізних засобів, неперед'явлення вантажів до перевезення); простій транспортних засобів під навантаженням і розвантаженням понад встановлені терміни; втрата, нестача, пошкодження вантажу; прострочення доставки вантажу тощо.

Предметом господарсько-правової відповідальності є також поза-договірні правопорушення:

- порушення законодавства про захист економічної конкуренції (антиконкурентні узгоджені дії; зловживання монополюним (домінуючим) становищем;

- антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю);

- порушення прав власника як поєднаних, так і не поєднаних з позбавленням прав володіння тощо.

Вчинення суб'єктом господарського відношення правопорушення тягне за собою застосування до правопорушника передбаченої або санкціонованої нормами господарського законодавства відповідальності. Оскільки це відповідальність за господарські правопорушення (правопорушення, вчинені у сфері господарської діяльності), санкції за них визначені господарським законом. Такий вид відповідальності в теорії господарського права визначається як господарсько-правова відповідальність.

Господарсько-правовій відповідальності властиві особливі ознаки.

З точки зору форми ця відповідальність є юридичною, тобто являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою арбітражного суду (суду, третейського суду). Юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій вимозі

або санкції закону застосувати до нього заходи матеріального впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені тощо. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість щодо застосування передбачених договором чи законом майнових санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування майнових санкцій.

Щодо змісту, господарсько-правова відповідальність загалом є матеріальною і застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства. Господарюючі суб'єкти як організації можуть нести лише матеріальні витрати як відповідальність (примусові виплати, неодержання належних сум, зменшення майна внаслідок відшкодування збитків і т. ін.). Підприємство, яке не виконує своїх зобов'язань по розрахунках, може бути оголошено арбітражним судом банкрутом у порядку, встановленому Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Таким чином, найвищою економічною санкцією згідно із законодавством можна вважати процесуальне (арбітражне) оголошення господарюючого суб'єкта-боржника банкрутом.

Господарсько-правова відповідальність застосовується лише у разі правопорушення, тобто на такій юридичній підставі, як об'єктивні протиправні дії (чи бездіяльність) правопорушника, і загалом базується на презумпції його вини.

У функціональному відношенні господарсько-правова відповідальність покликана стимулювати належне виконання господарських та інших зобов'язань. Отже, її головною метою є забезпечення правопорядку у сфері економіки (в господарських відносинах).

Функції відповідальності

Функції господарсько-правової відповідальності визначаються як

сукупність дій щодо застосування до правопорушника у сфері господарювання передбачених законом чи договором санкцій, а також правових наслідків такого застосування. Види і зміст функцій господарсько-правової відповідальності в теорії господарського права визначаються по-різному. Узагальнено є підстави виділити п'ять основних функцій.

Стимулююча функція. Господарсько-правова відповідальність, яка полягає в застосуванні до правопорушника економічних (майнових) санкцій, передбачає спонукання (негативне стимулювання) його і до припинення правопорушення, і до реального виконання зобов'язання. Стимулювання це є негативним у тому розумінні, що особа, яка вчинила господарське правопорушення, несе певні майнові витрати внаслідок застосування до неї економічних санкцій. Стимулююча функція притаманна практично всім видам санкцій, передбачених або санкціонованих нормами господарського права. Вона має на меті, насамперед, вдовольнити економічний інтерес потерпілого суб'єкта шляхом стимулювання (економічного, майнового) правопорушника до правомірних дій. Є тут і суспільний інтерес. Реальне виконання господарських зобов'язань підприємствами та організаціями означає нормальне задоволення суспільних потреб у продукції, роботах, послугах.

Штрафна функція. Відповідальність суб'єктів господарських правовідносин є однією з форм юридичної відповідальності. Як така, вона викликається протиправною поведінкою (господарським правопорушенням, невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань) правопорушника. У цьому розумінні господарсько-правова відповідальність є ретроспективною, тобто реакцією на вже скоєні протиправні дії (бездіяльність) у вигляді саме відповідальності як покарання правопорушника економічними санкціями. Загалом штрафна функція покладена на такі види господарсько-правових санкцій, як неустойка, штраф, пеня (так звані штрафні санкції).

Функція попередження правопорушень. Суть її полягає в тому,

що завдяки застосуванню відповідальності не тільки усувається факт господарського правопорушення, а й застосовуються (арбітражним судом, судом) правові заходи, спрямовані на усунення його причин та умов. Як попереджувальний засіб господарсько-правова відповідальність найбільш ефективна в тих випадках, коли відмічається матеріально-правовий зв'язок відповідальності господарюючого суб'єкта з матеріальною відповідальністю його працівників, передбаченою трудовим правом. Відшкодування господарюючим суб'єктом збитків, сплата неустойки (штрафу, пені) — це так звані не виробничі витрати, які відносяться на прибуток підприємств та організацій. Отже, від недобросовісних (неправомірних) дій окремих осіб майнові втрати несуть трудові колективи. Звідси цілком справедливою є необхідність персоналізації матеріальної відповідальності господарюючих суб'єктів, застосування майнових заходів згідно з нормами трудового права до працівників, винних у застосуванні санкцій до господарюючого суб'єкта.

Компенсаційна функція. Сутність компенсаційної (відновної) функції господарсько-правової відповідальності полягає у відновленні порушеного правопорушенням майнового стану потерпілого шляхом застосування на його користь компенсаційних майнових санкцій, стягнаних з порушника.

Сторона-кредитор у договірних та інших зобов'язаннях завжди ризикує своїм майновим становищем внаслідок порушення зобов'язання боржником. Тому правові системи цивілізованих країн відпрацювали і мають у своєму арсеналі засоби правового захисту, які знаходяться у потерпілої сторони зобов'язання. Ці засоби ґрунтуються на так званому праві справедливості і застосовуються або безпосередньо потерпілою стороною, або правозастосовчим органом. Найбільш юридично універсальним і дієвим засобом правового захисту потерпілої сторони зобов'язання, яке застосовується традиційно «по праву справедливості», є відшкодування (компенсація) збитків. Сутність його полягає в тому, що кожне порушення договору чи іншого зобов'язання дає потерпілій

стороні право на відшкодування збитків, яких вона зазнала. Так, ст. 203 Цивільного кодексу називається «Обов'язок боржника відшкодувати збитки». Термін «відшкодувати» якраз і вказує на те, що дана форма відповідальності виконує компенсаційну (відшкодувальну) функцію.

Таку ж функцію законодавець покладає і на так звану залікову неустойку. Відповідно до частини 1 ст. 204 Цивільного кодексу, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлена неустойка (штраф, пеня), то збитки відшкодовуються в частині, не покритій неустойкою (штрафом, пенею).

Інформаційна (сигналізаційна) функція. Факт пред'явлення претензії, позову, стягнення збитків чи неустойки — це юридична інформація про неблагополучний стан, наявні хиби у господарській діяльності суб'єкта. Водночас це й інформація про необхідність вжиття відповідних заходів щодо поліпшення справ, наведення порядку на підприємстві, в організації.

Види відповідальності

Відповідальністю є застосування до правопорушника встановлених законом або договором санкцій, внаслідок чого він зазнає майнових втрат. Отже, поняття господарсько-правової відповідальності включає в себе і майнові наслідки застосування санкцій. У свою чергу, господарсько-правова санкція становить собою визначену безпосередньо законом або договором міру (масштаб, величину) відповідальності правопорушника. Це гранична величина майново-примусового впливу на правопорушника, який може застосувати до нього кредитор або відповідний орган (суд, господарський суд).

У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій (термін “санкція” походить від латинського - *sanctio* - найсуворіша постанова):

- відшкодування збитків;
- штрафні санкції; оперативно-господарські санкції; адміністративно-господарські санкції.

Відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно господарські санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції - уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Господарсько-правові санкції у своїй сутності є економічно-юридичними. Тому в законодавстві визначення економічні і майнові можуть вживатися як тотожні. Термін «економічні» означає, що за змістом господарсько-правова відповідальність є економічною. Це негативний економічний вплив на правопорушника з метою стимулювання виконання ним зобов'язання.

Термін майнові санкції є юридичним еквівалентом попереднього терміну і означає, що з точки зору форми господарсько-правова відповідальність є юридичною відповідальністю. Ця відповідальність застосовується лише у правовій формі, якою є передбачені законом або договором майнові (економічні за змістом) санкції.

Види господарсько-правової відповідальності розрізняються залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення. За цим критерієм в теорії господарського права розрізняють: 1) відшкодування збитків; 2) штрафні санкції; 3) оперативно-господарські санкції; 4) конфіскація; 5) господарсько-адміністративні штрафи; 6) планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції; 7) господарсько-організаційні санкції.

Відшкодування збитків як вид відповідальності різнобічно врегульоване законом. По-перше, визначено юридичні підстави його застосування: «У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником він зобов'язаний відшкодувати кредиторів завдані ним збитки» (ч. 1 ст. 203 Цивільного кодексу). По-друге, визначено види втрат кредитора, які визначаються як збитки. Це витрати кредитора; втрата або пошкодження його майна; доходи, які він одержав би, якби зобов'язання було виконане боржником (ч. 2 ст. 203 ЦК). Як правило, збитки не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру. Саме

в цьому полягає універсальність їхнього застосування. Проте труднощі в обрахуванні їхнього розміру зумовлюють складність застосування зазначеної санкції. По-третє, законодавець застосовує офіційне тлумачення збитків та певні способи визначення їхнього розміру.

Відшкодування збитків застосовується як майнова санкція, виходячи з аналізу відповідних статей Цивільного кодексу та інших законодавчих актів:

- у відносинах купівлі-продажу між господарюючими суб'єктами. Так, продавець зобов'язаний повідомити покупця про всі права третіх осіб на продану річ: право орендаря, право застави тощо. Невиконання цього правила дає право покупцеві на розірвання договору і відшкодування збитків (ст. 229 ЦК). Якщо продавець продав річ, але на порушення договору не передає її покупцеві, останній має право вимагати передачі проданої речі і відшкодування збитків, викликаних простроченням виконання (ст. 231 ЦК), або відмовитися від договору і вимагати відшкодування збитків. Аналогічні права має продавець у разі відмови покупця прийняти продану річ або заплатити за неї встановлену ціну (ст. 232 ЦК). Якщо продана річ неналежної якості, покупець як один з альтернативних варіантів може вимагати розірвання договору і відшкодування збитків (ст. 234 ЦК);

- у відносинах поставки постачальник відшкодовує покупцеві збитки, завдані поставкою продукції неналежної якості або некомплектної (ч. 2 ст. 253 ЦК);

- згідно з договором підряду на капітальне будівництво відповідальна за невиконання або неналежне виконання обов'язків сторона сплачує встановлену неустойку (пеню), а також відшкодовує збитки в сумі, не покритій неустойкою (ч. 1 ст. 356 ЦК);

— у перевезеннях вантажів вантажовідправник і вантажоодержувач зобов'язані відшкодувати перевізникові збитки, завдані з їх вини внаслідок перевантаження транспортних засобів, пошкодження рухомого

складу при навантаженні або розвантаженні, неправильних — навантаженні, пакуванні, кріпленні вантажу;

— у випадках господарських деліктів (заподіяння шкоди) збитки відшкодовуються суб'єктами господарювання за правилами статей 440—442, 450—453 ЦК.

Чинним господарським законодавством передбачаються й інші випадки відшкодування господарюючими суб'єктами збитків.

Штрафні санкції. Штрафна господарсько-правова відповідальність відрізняється від відшкодування збитків насамперед тим, що вона виконує каральну або дисциплінуючу функцію. Господарське законодавство встановлює штрафну відповідальність щодо тих видів господарських правопорушень, за вчинення яких до суб'єктів господарських відносин доцільно застосовувати штрафні (каральні) економічні санкції. Розмір цієї відповідальності загалом залежить від ступеня серйозності господарського правопорушення, а не від суми завданого кредиторів збитку. Крім того, штрафна відповідальність може застосовуватися «понад завдані збитки», якщо законом або договором не визначено інше.

Штрафна відповідальність застосовується згідно із законодавством у вигляді штрафних економічних санкцій. Ці санкції встановлені, як правило, нормативними актами, що регулюють окремі види господарських відносин (положення про поставки продукції і товарів, транспортні кодекси і статuti та ін.).

Загальне поняття штрафів як відповідальності у господарських відносинах визначає законодавець. Згідно зі ст. 179 Цивільного кодексу «штрафом визнається визначена законом або договором грошова сума, яку боржник повинен сплатити кредиторів в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання».

Закон розрізняє три види штрафних економічних санкцій: штраф у власному розумінні, пеню, неустойку. Всі вони покликані виконува-

ти штрафну, каральну функцію, хоча мають і певні відмінності.

Розмір штрафу як економічної санкції регулюється законодавством трьома способами:

— штраф у твердій сумі. Прикладом цього виду штрафу є штрафи, які сплачують перевізник і відправник за невиконання плану вантажних перевезень (ст. 359 ЦК). їх розміри визначають транспортні статuti і кодекси окремо стосовно кожного виду транспорту;

— штраф у процентному відношенні до суми всього зобов'язання або невиконаної частини зобов'язання. Наприклад, якщо поставлена продукція не відповідає за якістю стандартам чи умовам договору, постачальник сплачує покупцеві штраф у розмірі 20 відсотків вартості продукції неналежної якості;

— штраф у кратному розмірі до вартості того предмета, який захищається штрафом. Наприклад, за пошкодження вагонів або контейнерів відправником чи одержувачем вантажу під час навантаження або розвантаження вантажів їхніми засобами ці суб'єкти сплачують залізниці штраф у розмірі п'ятикратної вартості пошкодженого майна.

Неустойка є різновидом штрафної економічної санкції, розмір якої визначається законом або договором у процентному відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання. Неустойка застосовується, як правило, як штрафна санкція в разі прострочення виконання майнових зобов'язань (поставка, купівля-продаж, міна тощо). Розмір неустойки за прострочення виконання зобов'язань загалом не залежить від терміну прострочення виконання. Наприклад, за прострочення або недопоставку продукції постачальник сплачує покупцеві неустойку в розмірі 8 відсотків вартості непоставленої у строк продукції за кожною окремою позицією номенклатури. Зазначена неустойка є штрафною, оскільки сторона, яка порушила в цьому випадку умови договору поставки, відшкодовує іншій стороні заподіяні внаслідок цього збитки без зарахування сум неустойок.

Разом з тим законом або договором передбачаються так звані залі-

кові неустойки (ст. 204 ЦК). Залікова неустойка спостерігається в тому разі, коли правопорушник відшкодовує іншій стороні збитки у частині, не покритій неустойкою.

Пеня як штрафна економічна санкція застосовується в основному в разі прострочення виконання грошових зобов'язань суб'єктами господарської діяльності.

Особливістю пені є те, що вона встановлюється у процентному відношенні до простроченої суми, причому за кожний день прострочення, доки зобов'язання не буде виконане (ст. 214 ЦК). Тобто це санкція, розмір якої збільшується залежно від продовження правопорушення. Залежністю суми пені від кількості днів (терміну) прострочення виконання вона відрізняється від неустойки як санкції за господарське правопорушення.

Оперативно-господарські санкції. Це передбачені законодавством або договором засоби оперативного впливу на правопорушника, спрямовані на попередження господарського правопорушення чи зменшення його шкідливих наслідків.

Такі санкції застосовуються безпосередньо самими суб'єктами господарських правовідносин в оперативному порядку. На відміну від майнової відповідальності оперативні санкції діють на правопорушника не загрозою державного примусу, а оперативним втручанням, яке хоч і зачіпає майнову сферу правопорушника, але не дає ніяких видимих компенсаційних благ його контрагентові, що вдався до оперативних санкцій. Завдяки цьому оперативні санкції можуть застосовуватися незалежно чи поряд зі стягненням штрафних санкцій і збитків, чим досягається більший профілактичний ефект.

Оперативно-господарські санкції за своєю спрямованістю поділяються на два види. До першого належать санкції, спрямовані на одностороннє припинення правовідносин в інтересах сторони, чії права порушено. Такі санкції можуть виражатися у вигляді односторонньої повної чи часткової відмови від виконання договору, а також

у відмові від прийняття виконання та від зустрічного виконання. Другий вид оперативних санкцій становлять ті, що спрямовані на зміну правовідносин (переведення несправного платника на акредитивну форму розрахунків чи на попередню оплату продукції).

Конфіскація — це безоплатне вилучення у дохід бюджету майна (коштів) суб'єкта господарювання-правопорушника у випадках, прямо передбачених законом. Конфіскація застосовується у випадках:

— виконання угод, укладених з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства (конфіскації підлягає усе одержане винними сторонами/стороною за такою угодою);

— здійснення комерційним банком забороненої законом виробничої діяльності;

— у сфері антимонопольного регулювання та у випадках недобросовісної конкуренції;

— у сфері ціноутворення (зокрема щодо підприємств-монополістів, ціни на продукцію яких регулюються державою) та в деяких інших випадках.

Юридичною підставою застосування конфіскації є лише закон. Фактичні підстави — протиправна поведінка, а у випадку здійснення угоди, укладеної з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства — ще й вина (прямий умисел).

Господарсько-адміністративний штраф — це грошова сума, що сплачується до Державного бюджету суб'єктом господарювання — правопорушником у передбачених законом випадках.

Господарсько-адміністративний штраф може застосовуватися:

а) в процентному або кратному відношенні до суми порушення;

б) у певній кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Господарсько-адміністративний штраф застосовується: а) лише у вертикальних відносинах; б) за постановою компетентних органів (антимонопольних — за порушення законодавства про захист економічної

конкуренції, санітарно-епідеміологічної служби—за порушення санітарно-епідеміологічних вимог, державних органів контролю за цінами - за порушення державної дисципліни цін і т. ін., як правило, в судовому порядку); в) без дотримання претензійного порядку; г) за наявності лише протиправної поведінки (фактична підстава).

Планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції — це передбачені чинним законодавством заходи економічного впливу на господарюючого суб'єкта у зв'язку з порушенням ним планових нормативів і планових завдань:

- підвищення тарифу (розміру плати) за понадлімітне використання природних ресурсів, електроенергії;
- позбавлення пільг (наприклад, податкових) у зв'язку з порушенням умов їх надання;
- виключення із звітності даних про продукцію, виготовлену з порушенням ДСТ (державних стандартів), ДБНП (державних будівельних норм та правил);
- віднесення на прибуток, що залишається у розпорядженні суб'єкта господарювання, не донарахованої амортизації у випадках дострокового списання основних фондів (за винятком передбачених законом випадків вимушеного списання).

Планово-госпрозрахункові санкції застосовуються самим суб'єктом господарювання — правопорушником, а у разі, якщо він цього не зробить — компетентними органами, які виявили факт правопорушення.

Розрізняють юридичні (закон) та фактичні (протиправна поведінка) підстави застосування планово-госпрозрахункових санкцій.

Господарсько-організаційні санкції — це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами у випадках порушення ним приписаних законом умов здійснення господарської діяльності.

До них відносяться:

- обмеження або призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених в його діяльності недоліків (у разі недотримання вимог екологічного законодавства, санітарно-епідеміологічних правил тощо);
- призупинення дії ліцензій;
- скасування ліцензій;
- скасування державної реєстрації;
- примусова реорганізація (у зв'язку з допущенням суб'єктом підприємницької діяльності-монополістом на ринку певного товару монополістичного правопорушення);
- примусова ліквідація (у разі скасування державної реєстрації; скасування ліцензій, якщо вся діяльність господарської організації ліцензується; визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом, якщо після погашення його боргів у нього не залишилося майна, необхідного для продовження своєї попередньої діяльності).

Господарсько-організаційні санкції застосовуються компетентними органами (тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень, призупинення дії та скасування ліцензій, примусова реорганізація) або в судовому порядку (примусова ліквідація).

Підстави застосування господарсько-організаційних санкцій: юридичні — закон, фактичні — протиправна поведінка.

1.2. Підстави та межі господарсько-правової відповідальності

Підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання.

Як і будь-яка інша юридична відповідальність, господарсько-правова відповідальність ґрунтується на певних правових підставах. Це поперше - нормативні підстави, тобто сукупність норм права про відповідальність суб'єктів господарських відносин. Другою правовою підставою є

господарська правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора). Сторонами правовідносин щодо застосування відповідальності даного виду можуть бути підприємства, установи, організації, інші юридичні особи незалежно від форми власності майна, організаційно-правових форм, тобто особи, що мають право звертатися до арбітражного суду, за захистом своїх порушених або оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів. Третя підстава називається юридико-фактичною. Це протиправні дія або бездіяльність особи — господарського правопорушника, що порушують права і законні інтереси потерпілої особи (кредитора) чи заважають їх реалізації. Дана підстава складається з чотирьох елементів, які в теорії права називаються умовами господарсько-правової відповідальності:

— факт господарського порушення, тобто порушення норми закону, умови договору, державного контракту тощо внаслідок чого завдаються збитки або інша шкода майновим правам та інтересам потерпілого (кредитора):

— протиправність поведінки господарського порушника.

Дана умова визначається у господарському праві в широкому розумінні. Це може бути як дія, так і бездіяльність, що порушують правову норму, планове завдання, умови договору і т.ін.;

— причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками. Йдеться про так званий причинно-необхідний зв'язок, коли протиправна дія чи бездіяльність є об'єктивною причиною такого наслідку, як збитки або інша шкода, завдані потерпілому (кредиторові). Цей зв'язок необхідно доводити відповідними доказами;

— вина господарського правопорушника. Це негативне суб'єктивне ставлення правопорушника до прав і законних інтересів потерпілого.

Вина у господарській і юрисдикційній практиці — це існування двох обставин, які дають підстави для застосування відповідальності:

наявність в особи-правопорушника реальних можливостей для належного виконання; невжиття ним всіх необхідних заходів для недопущення правопорушення запобігання збиткам (шкоді) потерпілого. Формою вини може бути як умисел, так і необережність правопорушника. У даному разі діє принцип презумпції вини, «відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання» (ст.209 ЦК) Вина обох сторін підлягає взаємному заліку. Якщо невиконання або неналежне виконання зобов'язання виникло вини обох сторін, юрисдикційний орган (суд, арбітражний суд, третейський суд) відповідно зменшує розмір відповідальності боржника. Це має місце і тоді, коли кредитор навмисно або з необережності сприяв збільшенню розмірів збитків або не вжив заходів до їх зменшення (ст.211 ЦК).

При наявності у невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання вини кредитора у формі умислу чи необережності боржник звільняється від виконання зобов'язання. Інше може бути встановлено законом.

Вина є однією з умов відповідальності в деліктних зобов'язаннях між суб'єктами. Той, хто заподіяв шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що шкоду заподіяно не з його вини (ч.2 ст.440 ЦК).

Вина підприємства (господарюючого суб'єкта) — це вина його працівників. Отже, принцип відповідальності за вину вимагає визначення конкретних працівників, дія або бездіяльність яких спричинили невиконання зобов'язань чи заподіяння шкоди.

Сукупність (склад) чотирьох названих умов утворює юридично-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності.

Для застосування майнової відповідальності у вигляді відшкодування збитків необхідна наявність усіх чотирьох умов, тоді як для застосування неустойки (штрафу, пені) досить лише двох з них: факту господарського правопорушення та протиправності поведінки порушника.

Учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

Пунктом 2 ст.218 ГК встановлене загальне правило, згідно з яким учасник господарських відносин відповідає за вчинене ним господарське правопорушення, якщо не доведе, що ним вжито усіх заходів для його недопущення.

Якщо зобов'язання не має особистого характеру, до його виконання боржник може залучити третю особу. Підставою покладення виконання на таку особу може бути договір зобов'язаної особи із субпідрядником, постачальником, перевізником тощо. При цьому відповідальність перед кредитором несе сам боржник, якщо договором не передбачена відповідальність безпосереднього виконавця. Пряма відповідальність перед покупцем за неякісність продукції, що постається, може бути передбачена, наприклад, безпосередньо для третьої особи - виробника. У такому разі претензії та позови мають заявлятися виробникові.

Подіями, що звільняють від господарсько-правової відповідальності, є обставини непереборної сили, які ще називають «форс-мажорними» обставинами. Це - обставини, що не залежать від волі учасників господарського зобов'язання, мають надзвичайний та неві-

дворотний характер.

Єдиного поняття або вичерпного переліку таких обставин чинне законодавство не містить.

Перелік можливих форс-мажорних обставин наведено у Законі України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах», постанові НКРЕ «Про затвердження Правил користування електричною енергією», Правилах користування тепловою енергією, затверджених спільним наказом Міненерго України та Держбуду України від 28 жовтня 1999 р. та багатьох інших. Вони можуть бути поділені на дві групи:

- природні стихійні явища (пожежа, землетрус, різкі зміни температури, паводок, замерзання моря, закриття морських проток, інші стихійні лиха);

- окремі обставини суспільного життя (воєнні дії, блокада, аварії, страйк, епідемії, заборонні акти органів державної влади та управління про оголошення карантину, заборони в'їзду до країни, здійснення торговельних операцій з окремими країнами тощо).

Боржник повинен підтвердити наявність таких обставин відповідними засобами доказування (довідками державних органів, метеорологічних служб, медичних установ тощо) та довести, що зазначені обставини спричинили невиконання зобов'язань.

Перелічені обставини звільняють боржника від відповідальності за допущене ним порушення, тільки якщо вони мають ознаки надзвичайності і невідворотності та причинно обумовили невиконання зобов'язань.

Не є непереборною силою вказані у ч. 2 ст.218 ГК несприятливі фактори господарського життя, а також інші виробничі труднощі і технічна складність прийнятих до виконання зобов'язань. Можливість існування таких обставин - звичайний підприємницький ризик, який несе боржник.

Для правильного застосування цієї статті, слід уважно аналізува-

ти ознаки та характер подій, на які посилаються сторони, щоб не допустити безпідставного звільнення від відповідальності.

За невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленим за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено Господарським кодексом України та іншими законами.

Однією з необхідних умов здійснення господарської діяльності є деліктоздатність учасника господарських відносин, тобто здатність самостійно відповідати за взятими на себе зобов'язаннями, яка забезпечується наявністю у нього відокремленого майна на праві власності, господарського відання або оперативного управління. Визначені у статтях 136, 137 ГК поняття та межі здійснення таких речових прав, як право господарського відання та оперативного управління, дають підстави вважати, що стягнення на вказане майно при застосуванні господарсько-правових санкцій звертається у такому ж порядку, як і на майно, що знаходиться на праві власності. Власник, котрий наділяє суб'єкта підприємницької діяльності майном на праві господарського відання чи суб'єкта господарювання — майном на праві оперативного управління, не вправі встановлювати будь-яких обмежень на стягнення цього майна при застосуванні до зазначених суб'єктів заходів господарсько-правової відповідальності.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта. Частиною 2 ст. 219 ГК встановлено розмежування відповідальності суб'єкта господарських відносин і його засновників. Це є позитивним моментом, оскільки раніше законодавством, зазначене питання не було чітко врегульовано стосовно приватних підприємств. А це на практиці спричиняло виникнення спорів, пов'язаних із стягненням коштів або майна з

власників приватних підприємств за боргами самого підприємства як юридичної особи.

У більшості випадків засновники суб'єктів господарювання не-суть відповідальність за боргами створеної ними юридичної особи, обмежену їх внеском до статутного фонду. Відповідальність засновників усім належним їм майном законодавчо передбачена для таких видів господарських товариств, як повні та командитні.

Підвищена відповідальність засновників (повна або субсидіарна) може бути передбачена також за їх згодою в установчих документах при створенні або у період діяльності інших видів господарських товариств.

Крім того, засновник може бути зобов'язаний сплатити борги створеного ним підприємства за власний рахунок, якщо не виконає вимоги Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» стосовно ліквідації підприємства виключно через судову процедуру банкрутства за наявності ознак його неплатоспроможності.

Якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності. Частина 3 ст.219 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким відповідач може бути звільнений судом від відповідальності або її розмір може бути зменшено, якщо виникненню цього правопорушення сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання. З огляду на загальні підстави застосування господарсько-правової відповідальності, суд має з'ясувати, чи є такі дії (бездіяльність) дійсно неправомірними.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту

виникнення таких обставин. Надання права сторонам господарських відносин на диспозитивних підставах визначати у договорі додаткові, порівняно із встановленими у законі, підстави звільнення від господарсько-правової відповідальності, а також засвідчення факту виникнення цих підстав відповідає загальному принципу свободи договору. Але слід мати на увазі, що дане положення поширюється тільки на господарські санкції і не може бути застосоване до адміністративно-господарських санкцій, оскільки останні забезпечують захист інтересів держави в особі органів державної влади та місцевого самоврядування, а не окремих суб'єктів господарювання.

Боржник, який прострочив виконання господарського зобов'язання, відповідає перед кредитором (кредиторами) за збитки, завдані простроченням, і за неможливість виконання, що випадково виникла після прострочення. Якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора, він має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків. Боржник не вважається таким, що прострочив виконання зобов'язання, поки воно не може бути виконано внаслідок прострочення виконання.

Кредитор вважається таким, що прострочив виконання господарського зобов'язання, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не виконав дій, що передбачені законом, іншими правовими актами, або впливають із змісту зобов'язання, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання перед кредитором. Факт прострочення кредитора має бути доведений боржником шляхом надання доказів його спроможності виконати зобов'язання в установленій строк, звернення до кредитора з пропозицією прийняти виконання, бездіяльності останнього, яка спричинила неможливість виконання зобов'язання боржником.

Прострочення кредитора дає боржникові право на відшкодування завданих простроченням збитків, якщо кредитор не доведе, що прострочення не спричинено умисно або через необережність його самого

або тих осіб, на яких за законом чи дорученням кредитора було покладено прийняття виконання. Після закінчення прострочення кредитора боржник відповідає за виконання на загальних підставах. Частина 2 ст.221 ГК встановлює виняток із загального правила про те, що господарсько-правова відповідальність настає незалежно від вини правопорушника. Отже, при доведенні факту прострочення кредитора останній може бути звільнений від відповідальності у вигляді відшкодування збитків за умови, що доведе відсутність своєї вини у будь-якій формі (умислу чи необережності), а також відсутність вини осіб, яким він доручив прийняття виконання чи котрі повинні були це зробити в силу закону. Тягар доказування відсутності вини несе в даному разі кредитор.

Частина 3 ст.221 ГК надає право сторонам за взаємною згодою змінити (продовжити) строк виконання зобов'язання боржником на строк прострочення кредитора. Зазначена норма має загальний характер, оскільки можливість за погодженням сторін змінити умови договору, в тому числі строк виконання взаємних зобов'язань, впливає з принципу свободи договору, закріпленого у статті 627 Цивільного кодексу України.

1.3. Досудовий порядок реалізації господарсько-правової відповідальності.

Учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензій чи звернення до суду.

Стосовно порядку досудового врегулювання господарських спорів, яке тривалий час існує у господарському (арбітражному) процесуальному законодавстві, на практиці довело свою ефективність та корисність для регулювання господарських відносин, підвищення правової культури та ділової етики суб'єктів господарського обігу.

У зв'язку з внесенням змін до розділу II Господарського процесуального кодексу України Законом від 17 травня 2001 р. обов'язковість

застосування досудового врегулювання спору поставлена в залежність від волі учасників господарських відносин, яку вони повинні закріпити у договорі у формі застереження про те, що спори між ними, пов'язані з укладенням, розірванням, виконанням договору, можуть бути передані на вирішення господарського суду тільки за умови дотримання порядку досудового врегулювання, визначеного розділом II ГПК України. За умови відповідності договору вимогам закону таке застереження має обов'язковий характер як для сторін, так і для господарського суду.

Проте слід мати на увазі, що статтею 5 Господарського процесуального кодексу України передбачені окремі випадки, коли сторони зобов'язанні вжити заходів до досудового вирішення спору.

У разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа - учасник господарських відносин, чий права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом.

Досудовий порядок реалізації господарсько-правової відповідальності майже повністю відповідає існуючому порядку досудового врегулювання господарських спорів у частині визначення вимог до змісту претензії та відповіді на неї, порядку надіслання та строків розгляду претензії, інших дій, які повинні вчинити учасники господарських відносин.

Підприємства та організації, які порушили майнові права і охоронювані законом інтереси інших підприємств та організацій, зобов'язані вживати всіх необхідних дій для їх поновлення, не чекаючи пред'явлення претензії чи позову. Це стосується і підприємців — фізичних осіб, оскільки у відповідності зі статтею 1 ГПК України на них також поширюються загальні правила вирішення господарських спорів, пов'язаних із здійсненням ними підприємницької діяльності.

Претензія викладається тільки у письмовій формі у відповідності з вимогами до змісту і основних реквізитів претензії, досить чітко зафіксованих у тексті коментованої статті.

Разом з тим судова практика дозволяє їх дещо конкретизувати, запобігаючи недолікам в оформленні претензій та доборі аргументів при вмотивуванні претензійних вимог.

Претензія викладається тільки у письмовій формі у відповідності з вимогами до її змісту і основних реквізитів, досить чітко зафіксованих у тексті ст. 222 Господарського Кодексу України. У претензії зазначаються:

- повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та особи (осіб), якій вона пред'являється;
- дата пред'явлення і номер претензії;
- обставини, на підставі яких пред'явлено претензії;
- докази, що підтверджують ці обставини;
- вимоги заявника з посиланням на нормативні акти;
- сума претензій та її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці;
- платіжні реквізити заявника претензії;
- перелік документів, що додаються до претензії.

Перш за все, у претензії мають бути вичерпно викладені повні дані про учасників спору. Заявник зобов'язаний навести у претензії повне найменування, поштові і банківські реквізити всіх учасників спору. В претензії з посиланням на законодавство та умови договору викладаються конкретні вимоги до її отримувача про відновлення порушеного права заявника претензії. При цьому претензійні вимоги мають описуватися з посиланням на документи, якими підтверджуються фактичні обставини, що стали підставою для заявлення претензії.

Виклад претензійних вимог у разі коли претензія підлягає грошовій оцінці, має доповнюватися обґрунтованим розрахунком претензійних сум. Розрахунок у переважній більшості не становить труд-

нощів, за винятком, можливо, досить складних розрахунків у спорах про відшкодування збитків. Тут необхідно залучати значну кількість документів, здійснювати їх обробку, щоб розрахувати суму збитків, які виникли у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань. Слід проаналізувати, порівняти і вивести, наприклад, різницю між одержаними сумами і фактично наданими (одержаними) послугами. Це досить кропітка робота з огляду на кількість документів, що оброблюється під час підготовки претензії.

Документи, що підтверджують вимоги заявника, додаються в оригіналах чи належним чином засвідчених копіях. Документи, які є у другої сторони, можуть не додаватися до претензії.

В обґрунтування претензії заявник має додати до неї необхідний мінімум документів (доказів), які підтверджують заявлені вимоги (в оригіналі або у копії). Наприклад, до претензії, пов'язаної з повною втратою вантажу під час перевезення додаються: оригінал рахунка і транспортної накладної (або вантажна квитанція, довідка станції відправлення) з відміткою на ній станції призначення про неприбуття вантажу; розрахунок тощо. До претензії про часткову втрату або пошкодження вантажу приєднуються: оригінал транспортного документа, комерційний акт (рівноцінний акт приймання, коли це допускається відповідними правилами, якщо у складанні комерційного акта відмовлено), рахунок, акт експертизи, витрати на ремонт, розрахунок тощо. До претензії про стягнення штрафу за порушення узгодженого плану перевезень вантажів додаються: облікова картка на даний місяць (планова узгоджена заявка), різноманітні акти, розрахунок суми штрафу.

Щодо подання документів у оригіналі або у копії загальне правило таке: документи мають подаватися в оригіналі, щоб потім не виникла потреба додатково їх надсилати, коли виявиться, що контрагент не має можливості розглянути претензію в копіях. До претензій, які подаються транспортним організаціям, обов'язково додаються докуме-

нти в оригіналі.

Якщо ж претензія пред'являється кільком сторонам, то другій та іншим сторонам у будь-якому разі надаються належним чином засвідчені копії. Але, як свідчить практика, частіше за все трапляються випадки, коли у долучені до претензії оригіналів документів взагалі немає потреби, оскільки вони є в іншій стороні. У випадках коли до претензії не додаються документи, які є у другої сторони, в ній необхідно вказати на цю обставину.

Претензії підписуються повноважною особою заявника претензії або його представником та надсилається адресатові рекомендованим або цінним листом або вручається адресатові під розписку.

Претензія має бути підписана повноважною особою підприємства, організації або їх представником. Не підлягає розгляду за встановленими правилами претензія, підписана особами, до кола повноважень яких заявлення претензій не входить.

Претензія надсилається рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку особі, яка має відповідні повноваження. Довказом виконання цих вимог може бути поштова квитанція про те, що за адресою другої сторони прийнято рекомендованим або цінним листом відправлення та опис вкладення. Коли претензія здається під розписку, то особа, яка її приймає, повинна залишити на примірнику заявника розписку про прийняття претензії і засвідчити її печаткою підприємства.

Пред'явлення претензії є суб'єктивним правом юридичних осіб, незалежно від їх форм власності та організаційно-правових форм, а також підприємців - фізичних осіб, у той час як надання відповіді на одержану претензію в установленому порядку та в установлений строк є їх обов'язком.

Претензія підлягає розгляду в місячний строк з дня її одержання, якщо інший строк не встановлено Господарським Кодексом України або іншими законодавчими актами. Обґрунтовані вимоги заявника

одержувач претензій зобов'язаний задовольнити.

Пред'явлення претензії є суб'єктивним правом юридичних осіб, незалежно від їх форм власності та організаційно-правових форм, а також підприємців - фізичних осіб, у той час як надання відповіді на одержану претензію в установленому порядку та в установлений строк є їх обов'язком.

Обґрунтованість вимог заявника претензії з'ясовується на підставі доданих до неї документів. Слід враховувати, що інша сторона може запросити заявника надіслати додаткові документи для розгляду претензії по суті. Для пред'явлення цих документів заявнику надається необхідний строк, тривалість якого залежить від кількості витребуваних документів та складності їх підготовки, але він не може бути встановлений меншим за п'ять днів без урахування часу поштового обігу. В цьому разі перебіг строку розгляду претензії зупиняється до одержання витребуваних документів. Якщо додаткові документи у передбачений строк не надійшли, претензія розглядається за наявними документами.

У процесі розгляду претензії нерідко виникає необхідність у спільних зусиллях для розгляду претензії по суті. Йдеться про звірку фактичних даних та їх об'єктивну спільну оцінку. Для цього потрібно, щоб сторони підготували взаємоузгоджений документ (зазвичай - акт або протокол звірки взаєморозрахунків). У разі коли одна із сторін не погоджується пристати на запропонований контрагентом варіант (наприклад, акт звірки взаєморозрахунків), він підписується з мотивованими запереченнями проти необґрунтованих вимог контрагента сторони.

У таких випадках важливу роль може відіграти експертиза. Однак при цьому варто мати на увазі, що вона є лише одним з доказів, хоча й високого рівня достовірності, але не має абсолютного характеру.

При розгляді претензії сторони у разі необхідності повинні звірити розрахунки, провести експертизу або вчинити інші дії для забез-

печення досудового врегулювання спору.

Про результати розгляду претензії заявник має бути повідомлений письмово. Відповідь на претензію підписується повноважною особою або представником одержувача претензії та надсилається заявникові рекомендованим або цінним листом або вручається йому під розписку.

На пред'явлену претензію друга сторона зобов'язана дати відповідь, у якій повинна повідомити про визнання (повне або часткове) заявлених вимог. Відповідь подається у письмовій формі (лист, телеграма тощо), а її зміст має відповідати вимогам.

Якщо претензія відхилена повністю або частково, заявникові мають бути повернуті оригінали документів, отриманих як додатки до претензії, а також відправлені документи, якими обґрунтовується відхилення претензії, якщо вони відсутні у її заявника.

Відповідь на претензію підписується повноважною особою підприємства, організації або їх представником і надсилається рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку. Інші посадові особи не мають повноважень на підписання відповідей на претензії.

У разі порушення встановлених строків розгляду претензії або залишення її без відповіді суд при вирішенні господарського спору стягує в доход держави з винної особи штраф у розмірі, встановленому законом.

Дотримання строків розгляду претензії та надання відповіді на неї є обов'язком господарюючих суб'єктів. Стаття 222 ГК встановлює відповідальність за порушення строків розгляду претензії. Перш за все маються на увазі строки, визначені статтею 7 ГПК, а також інші, коли вони є обов'язковими для сторін і передбачені чинним законодавством. У даній статті передбачається також відповідальність за залишення претензії без відповіді.

Зокрема стаття 6 ГПК передбачає, що підприємства та організації, які порушили майнові права та законні інтереси інших су-

б'єктів господарського обігу, зобов'язані їх поновити, не чекаючи пред'явлення претензії, а й суспільному інтересу в збереженні стабільності у господарському обороті та зниженні трансакційних витрат суб'єктів господарювання.

1.4. Строки реалізації господарсько-правової відповідальності

При реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені ст.258 ЦК України.

Строки застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання встановлюються ст. 250 ГК України..

Позовна давність - це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист порушеного права чи інтересу. Застосування позовної давності спонукає учасників господарських відносин своєчасно здійснювати та захищати свої права, слугує впорядкуванню правовідносин у сфері господарювання.

Правила позовної давності закріплені у главі 19 ЦК (ст. 256-268), яка передбачає загальний та спеціальні строки позовної давності. Загальний строк встановлено у три роки.

Скороченні строки позовної давності застосування господарсько-правової відповідальності в один рік передбачено для стягнення неустойки (штрафу, пені), відповідальності за недоліки проданого товару, відповідальності перевізника вантажу і пошти (п. 1,4, 6 ст. 258 ЦК).

Частиною 3 статті 258 ЦК встановлені подовжені строки позовної давності у п'ять років до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману, частиною 4 - десятирічний строк позовної давності до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину. Таким чином, застосувати до правопорушника таку господарсько-правову санкцію, як стягнення збитків, у цих випадках можна протягом подовжених строків позовної давності.

Новелою законодавства, що регулює позовну давність, є можли-

вість збільшення останньої за домовленістю сторін, зафіксованою у письмовій формі, а також застосування судом позовної давності лише за заявою сторони у спорі до винесення судом рішення. Зменшення строків позовної давності за згодою сторін порівняно із строками, встановленими у законі, не допускається.

ГЛАВА 2. ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

2.1. Поняття, склад, розмір, умови та порядок відшкодування збитків

Поняття збитків.

Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Із змісту частини 1 статті 224 випливає, що право на відшкодування збитків — один з основоположних принципів господарсько-правової відповідальності.

Згідно з частиною 2 статті 217 ГК України відшкодування збитків є видом господарських санкцій, під якими розуміються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування котрих для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Натомість, для учасника господарських відносин, який потерпів від правопорушення, відшкодування збитків є способом захисту його прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 20 ГК).

Господарський кодекс України на передній план вперше у законодавчій практиці висунув саме таку універсальну санкцію, як відшкодування збитків. Її універсальність полягає як у тому, що збитки, як правило, не є санкцією заздалегідь визначеного розміру, так і в тому, що їх стягнення (відшкодування) передбачено на випадок будь-якого господарського правопорушення, якщо інше прямо не передбачено законом. Головне для її застосування — це те, щоб у результаті право-

порушення у потерпілого суб'єкта дійсно виникли збитки. Причому обов'язок їх відшкодування настає не тільки у разі невиконання різних договірних зобов'язань, а й при порушенні (обмеженні) державними органами й іншими учасниками господарських відносин прав власності чи інших майнових прав, що охороняються законом, інших порушень прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Не слід змішувати поняття збитків і шкоди. Остання може бути матеріальною і нематеріальною. Збитки є матеріальною шкодою, яка характеризується зовнішніми (фізичними) та , внутрішніми (якісними) змінами майнової бази суб'єкта господарювання. Тому збитки в господарських правовідносинах - це завжди вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої противоправними діями (бездіяльністю) одного учасника таких відносин іншому. Інакше кажучи, це дійсний і об'єктивний факт, що існує незалежно від правової оцінки і від того, підлягають чи не підлягають за законом збитки відшкодуванню.

Частина 2 статті 224 ГК не дає загального визначення збитків, а встановлює лише їх обсяг, ті складові збитків, які підлягають відшкодуванню правопорушником - учасником відносин у сфері господарювання.

Усі збитки поділяються на два види. Ті з них, які дістають вияв у зменшенні наявної майнової маси потерпілого суб'єкта господарювання, тобто того майна, яке фактично було у нього до правопорушення (втрата або пошкодження майна, зроблені ним витрати), прийнято називати позитивною шкодою у майні, або прямими збитками. Інша частина збитків, яка полягає у неотриманні ним того майна, яке повинно було йому надійти у разі, коли не відбулося б правопорушення, тобто при звичайному перебігу справ, називається в господарській практиці неотриманим доходом (втраченою або упущеною вигодою). Відшкодування ж обох видів збитків називається повним. За загальним правилом правопорушник зобов'язаний повністю відшкодувати завдані ним збитки, якщо інше не передбачено законом.

Склад збитків.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;
- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;
- неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;
- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Визначення складу та розміру збитків — справа складніша, ніж просто стягнення неустойки (штрафу, пені). Адже для цього необхідно виконати певні розрахунки і підкріпити їх відповідними доказами, які беззастережно підтверджували б їх реальний розмір на визначену дату. При цьому слід мати на увазі, що склад збитків, порядок їх розрахунку і доказування залежать не від характеру (виду) правопорушення, а від характеру ситуації, яка виникла у потерпілого суб'єкта у зв'язку з правопорушенням.

Однак незалежно від того, чи виникли всі види збитків чи лише деякі з них, розрахунок їх розміру необхідно проводити по кожному виду окремо, а отримані результати підсумувати.

Для того, щоб до складу збитків була включена вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, згідно з ч. 1 ст. 225 ГК, необхідно дотримуватися загального правила: вартість такого майна має бути визначена відповідно до вимог законодавства.

Слід підкреслити, що чинне законодавство містить багато таких вимог. Так, зокрема, пунктом 2 Порядку визначення розміру збитків

від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р., передбачено: розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається за їх балансовою (з вирахуванням амортизаційних відрахувань) вартістю, але не нижче 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Мінстат, відповідного розміру податку на додану вартість та розміру акцизного збору.

Що ж стосується включення до складу збитків зроблених управленою стороною витрат, то слід мати на увазі, як мінімум, таке. По-перше, відшкодуванню підлягають фактично понесені додаткові витрати, а не ті, які потерпіла сторона має ще зазнати у майбутньому у відповідності із законом чи договором. По-друге, відшкодуванню підлягають не будь-які витрати потерпілого суб'єкта господарювання, а лише ті, які були зроблені ним в розрахунку на прийняття належного виконання за договором (витрати з оренди складу, проценти за кредит, взятий посередником для попередньої оплати продукції, що не була поставлена) або з метою запобігання збиткам чи їх зменшення. По-третє, якщо додаткові витрати були спрямовані на запобігання збиткам чи їх зменшення; то витрати на реалізацію цих заходів не повинні перевищувати самих збитків. У протилежному разі дані витрати підлягають відшкодуванню лише у межах понесених збитків.

Важливою складовою збитків є неoderжаний прибуток (втрачена вигода). Такі збитки мають місце, як правило, при зменшенні обсягів виробництва або реалізації продукції (робіт, послуг), вимушеній зміні їх асортименту або погіршенні їх якості внаслідок правопорушення, допущеного іншим учасником господарських відносин.

Неoderжаний прибуток (втрачена вигода) - це розрахункова величина втрати очікуваного приросту в майні, що базується на даних бухгалтерського та податкового обліку, які беззастережно підтвер-

джують реальну можливість отримання потерпілим суб'єктом господарювання певних грошових сум чи інших цінностей, якщо інший учасник відносин у сфері господарювання не допустив би правопорушення.

За характером прояву неодержаний прибуток (втрачена вигода) буває двох видів. Це, з одного боку — пряма, безпосередня втрата прибутку (доходу) за кожною одиницею продукції (робіт, послуг) в результаті зменшення обсягу їх виробництва чи реалізації або вимушеної зміни асортименту. З іншого - це опосередкована втрата прибутку (доходу) через збільшення постійних витрат у собівартості одиниці продукції (робіт, послуг) внаслідок зменшення обсягу їх виробництва або асортиментних зрушень (для торгових підприємств — це відповідне збільшення фактичних витрат обігу). Поняття постійних, а також перемінних витрат наведено у пункті 16 Положення (стандарті) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», затвердженого наказом Мініфіну України від 31 грудня 1999 р.

До складу збитків, які підлягають відшкодуванню особою, котра допустила господарське правопорушення, включається також матеріальна компенсація моральної шкоди. Під шкодою у праві прийнято розуміти будь-яке зменшення блага, що охороняється законом. Воно може бути майновим або немайновим. Відповідно, і шкода, що завдається, може бути майновою і моральною (немайновою).

Визначення моральної шкоди міститься у правових нормах низки спеціальних законів, зокрема, у статті 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права», статті 10 Закону України «Про режим іноземного інвестування», статтях 1, 33,34 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність». Проте вони не містять вичерпного переліку обставин, за наявності яких учасники господарських відносин могли б вважати, що їм заподіяно моральну шкоду.

Моральну шкоду судова практика завжди пов'язує з порушенням немайнових прав. До найбільш типових (характерних) випадків запо-

діяння моральної шкоди вона відносить поширення, у тому числі через засоби масової інформації, відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать її ділову репутацію чи завдають шкоди її інтересам (ст. 49 Закону України «Про інформацію»), а також порушення авторського права і суміжних прав (п. 3 ст. 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

При вирішенні питання щодо відшкодування моральної шкоди треба враховувати таке. На відміну від права на відшкодування матеріальних збитків, право на відшкодування моральної шкоди є обмеженим. Тому згідно з ч.1 ст.225 ГК вимагати відшкодування такої шкоди можна лише у тому випадку, коли вказане прямо передбачено законом. При цьому відшкодування повинно здійснюватись у грошовій або іншій матеріальній формі, тобто у формі матеріальної компенсації. Якщо ж учасник відносин у сфері господарювання своїми діями (бездіяльністю) заподіяв як майнову, так і моральну (немайнову) шкоду, то слід виходити з того, що відшкодування майнової шкоди не звільняє такого учасника від обов'язку відшкодувати моральну шкоду. Оскільки остання є самостійним видом шкоди, то, безумовно, обсяг матеріальної компенсації не повинен ставитися у залежність від заподіяної правопорушником майнової шкоди (збитків). При визначенні розміру компенсації моральної шкоди слід брати до уваги характер діяння особи, яка її заподіяла, а також ті негативні наслідки, що виникли через порушення майнових прав позивача. Господарські суди виходять з того, що за всіх обставин розмір такого відшкодування не може бути меншим п'яти мінімальних розмірів заробітної плати (п. 6 роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29. 02. 1996 р.).

До вимог про відшкодування як матеріальної, так і моральної компенсації моральної шкоди повинні застосовуватись строки давності, передбачені статтями 256 і 257 Цивільного кодексу України (за винятками, встановленими ст. 268 ЦК).

За загальним правилом збитки підлягають відшкодуванню у пов-

ному обсязі за всіма їх видами. Тому обмеження відповідальності, передбачене ч. 2 ст. 225 ГК, є винятком з принципу їх повного відшкодування. Проте вона не містить вказівок ні щодо того, у яких конкретно господарських зобов'язаннях розмір відповідальності у формі відшкодування збитків обмежується, ні тих способів, якими має реалізуватись зазначене обмеження. У ній передбачена лише можливість такого обмеження відповідними законами, що регулюють ті чи інші господарські правовідносини.

Законом щодо окремих видів господарських зобов'язань може бути встановлено обмежену відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань. Реалізація таких обмежень передбачається наступними способами:

- відшкодування збитків обмежується межами вартості втраченого, пошкодженого або знищеного майна (потерпілому суб'єкту господарювання не відшкодовуються у зв'язку з порушенням зобов'язання як додаткові витрати, понесені ним, так і неодержаний прибуток (втрачена вигода);

- відшкодування збитків обмежується межами позитивної шкоди (прямих збитків);

- відшкодування збитків обмежується іншими шляхами (у господарських зобов'язаннях обмеження відповідальності не може відбуватися внаслідок згоди сторін).

Розмір відшкодування збитків.

Ч.3 статті 225 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким такі збитки повинні визначатись з урахуванням тих цін, що існували за місцем виконання зобов'язання на день добровільного задоволення боржником вимог сторони, яка зазнала збитків, а в разі його відмови від добровільного відшкодування - за цінами, що існували на день пред'явлення позову, якщо інше не передбачено законом або договором. При визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем ви-

конання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, - на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків.

Ціна (тариф) — це форма грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання (ст. 189 ГК України). При цьому слід мати на увазі, що вони можуть використовувати у господарській діяльності різні ціни: вільні і державні. Перші - це ті, що визначаються суб'єктами господарювання самостійно, за згодою сторін на всі види продукції (робіт, послуг, за винятком тих, на які встановлено державні ціни). Для розрахунку збитків у таких випадках можуть бути застосовані ціни, вказані у договорах, прайс-листах та надані офіційно статистичними органами на запити суб'єктів господарювання. Другі - ті, що встановлюються державою. Переліки продукції, послуг, на які встановлюються державні ціни, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Державне регулювання названих цін здійснюється різними шляхами, а саме: встановленням граничних рівнів цін, фіксованих державних та комунальних цін, граничних рівнів торговельних надбавок, запровадженням обов'язкового декларування зміни цін.

Виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду. Із загального правила, встановленого частиною 3 статті 225, зроблено один виняток, а саме: суду надається право, виходячи з конкретних обставин, задовольнити вимогу про визначення розміру збитків з урахуванням ціни, що існувала на день винесення рішення суду (ч. 4 ст. 225 Кодексу). Це можливо, наприклад, тоді, коли ціна на продукцію (роботи, послуги) на день пред'явлення позову істотно відрізняється від ціни на день винесення рішення суду у бік зменшення чи збільшення. Тому клопотання про застосування такої ціни може бути заявлено до суду і позивачем, і відповідачем.

За взаємною згодою сторони господарського зобов'язання вправі встановити ще до виникнення збитків (наприклад, на стадії укладення договору чи у період його дії) заздалегідь погоджений порядок визначення їх розміру. Законодавством передбачено встановлення наперед погодженого розміру збитків у формі:

- твердої суми, що підлягає відшкодуванню;
- відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання (наприклад, за годину простою цеху чи підприємства, за одиницю недоотриманої продукції, за поставку одиниці товару неналежної якості тощо).

Тверді суми і відсоткові ставки можуть розроблятися як на базі даних попередніх спорів, так і шляхом прогнозування наслідків порушень умов договорів з урахуванням особливостей виробництва у галузі чи на окремому підприємстві. Вибір такого варіанта визначення розміру відшкодування збитків має ряд суттєвих переваг, і перш за все тому, що потерпілий суб'єкт господарювання, вказавши у договорі їх розмір у твердій сумі, звільняється від обов'язку доказувати дійсний розмір своїх збитків. Проте такий варіант не повинен застосовуватись для обмеження відповідальності сторін у тих випадках, коли розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом. Так, закон забороняє сторонам включати у договір умову про відмову від стягнення неодержаного прибутку (втраченої вигоди) тоді, коли його стягнення передбачено законом для даного виду зобов'язань.

Не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання.

На сьогодні, крім Господарського кодексу України, існує понад 40 законів, які містять положення про необхідність відшкодування

збитків у сфері господарювання. Проте загальноприйнятої методики їх підрахунку і доказування не існує. Більш логічно було б не надавати Кабінету Міністрів України право лише затверджувати відповідні методики розрахунку збитків, а навпаки, зобов'язати його розробити, а потім і затвердити їх.

Право вирішувати питання щодо складу збитків у внутрішньогосподарських відносинах Кодекс делегує самим суб'єктам господарювання, які, безумовно, здатні найповніше врахувати специфіку діяльності своїх внутрішніх підрозділів.

Склад збитків, що підлягають відшкодуванню у внутрішньогосподарських відносинах, визначається відповідними суб'єктами господарювання - господарськими організаціями з урахуванням специфіки їх діяльності.

Умови і порядок відшкодування збитків.

Учасник господарських відносин, який вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів щодо запобігання збиткам у господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їх розміру, а у разі якщо збитків завдано іншим суб'єктам, - зобов'язаний відшкодувати на вимогу цих суб'єктів збитки у добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі.

Сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його при настанні строку виконання, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону. У протилежному випадку ця сторона позбавляється права посилатися на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збиткам та вимагати відповідного зменшення розміру збитків.

Сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання і мог-

ла запобігти виникненню збитків своїми діями, але не зробила цього, крім випадків, якщо законом або договором не передбачено інше.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

Правомірна відмова зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання — один з прикладів таких правомірних дій. Не слід залишати поза увагою, що, з іншого боку, згідно з теорією господарського права така правомірна відмова є одним з видів оперативно-господарських санкцій, яка застосовується до іншої сторони у відповідь на порушення нею умов договору (див. коментар до ст. 235—237 ГК).

Кодекс не встановлює ні вичерпного, ні приблизного переліків випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання. Вони містяться у низці законодавчих актів і в деяких статтях даного Кодексу, наприклад, ст. 269 ГК передбачає, що у разі поставки товарів нижчої якості, ніж вимагається стандартом, технічними умовами чи зразком, покупець має право відмовитись від їх прийняття і оплати. Таке ж право надається йому і в разі поставки некомплектних виробів (ст. 270 ГК).

У разі невиконання зобов'язання про передачу їй індивідуально визначеної речі (речей, визначених родовими ознаками) управнена сторона має право вимагати відібрання цієї речі (речей) у зобов'язаної сторони або вимагати відшкодування останньою збитків.

За загальним правилом зобов'язання повинні виконуватись реально, у натурі, крім випадків, передбачених законом. Під реальним виконанням (у натурі) теорія і практика розуміють таке виконання, яке відповідає умовам щодо предмета зобов'язання. Ч. 5 ст.226 конкретно передбачає наслідки невиконання зобов'язання з передачі речей. Господарський кодекс України не встановлює різних наслідків для випадків невиконання зобов'язання щодо передачі індивідуально визначеної речі і речей, визначених родовими ознаками. За управне-

ною стороною в обох зазначених вище випадках ГК закріплює право вимагати на свій розсуд або відібрання речі (речей), або відшкодування збитків. Тобто за її бажанням обов'язок з передачі речі (речей) може перейти в обов'язок відшкодування збитків. Підставою для застосування даних санкцій є, безумовно, протиправна бездіяльність боржника.

У разі невиконання зобов'язання виконати певну роботу (надати послугу) управнена сторона має право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання (надання послуги) третім особам, якщо інше не передбачене законом або зобов'язанням, та вимагати відшкодування збитків, завданих невиконанням зобов'язання.

Відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання, не звільняє зобов'язану сторону від виконання зобов'язання в натурі, крім випадків, зазначених у частині третій статті 193 Господарського Кодексу України.

2.2. Солідарне відшкодування збитків

У разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єкту, якому завдано збитків, відповідно до вимог статті 196 Господарського Кодексу України, яка є бланкетною (відсилочною) нормою і передбачає, що при вирішенні питання щодо солідарного відшкодування збитків мають застосовуватись відповідні положення Цивільного кодексу України, якщо інше не передбачено законом (тобто положенням ст. 543 ЦК України).

У відповідності з ними солідарні зобов'язання, а отже, і солідарне відшкодування збитків, будуються на принципі, згідно з яким потерпілий учасник господарських відносин вправі за своїм вибором вимагати їх відшкодування частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а кожен з них зобов'язаний провести таке відшкодування у повному обсязі, якщо інше не передбачено законом. При цьому солідарні боржники залишаються

зобов'язаними до того часу, доки збитки не будуть відшкодовані повністю.

Оскільки вимога відшкодування збитків до кожного із солідарних боржників має самостійний характер, це тягне низку правових наслідків. Зокрема, відшкодування збитків одним з боржників у повному обсязі припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед потерпілою стороною. Пред'явлення позову до одного із солідарних боржників перериває строк позовної давності і щодо решти таких боржників тощо. Ці особливості випливають з того, що для всіх солідарних боржників предмет виконання зобов'язання - єдиний.

Боржник, який один виконав обов'язок із солідарного відшкодування збитків, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти боржників, тобто він стає відносно до них кредитором. Така вимога є уже регресною, а не солідарною. Це означає, що кредитор вправі вимагати відшкодування збитків від кожного з них у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Якщо ж один із солідарних боржників з тих чи інших причин не сплатив частку, належну солідарному боржникові, котрий у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівних частках (ст. 544 ЦК).

2.3. Регресні вимоги щодо відшкодування збитків

Учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути збитки з третіх осіб у порядку регресу. Державні (комунальні) підприємства за наявності підстав зобов'язані вжити заходів щодо стягнення в порядку регресу збитків з інших суб'єктів господарювання або стягнути збитки з винних працівників підприємства відповідно до вимог законодавства про працю.

Господарське законодавство в силу специфіки тих правовідносин, які воно регулює, допускає відповідальність одного учасника госпо-

дарських відносин за дії (бездіяльність) іншого. Це зумовлено тим, що підставою господарсько-правової відповідальності учасників названих відносин є вчинене ними правопорушення. Тобто їх відповідальність, у тому числі у формі відшкодування збитків, настає незалежно від того, чи є їх вина у виникненні збитків у іншого суб'єкта господарювання. Тому при такій конструкції відповідальності, безперечно, має бути передбачено інститут регресних вимог. Інакше негативні економічні наслідки нестиме не той учасник господарських відносин, дії (бездіяльність) якого фактично призвели до виникнення збитків, а інший. Саме з метою максимальної охорони інтересів останнього дана стаття і передбачає, що учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, що були фактично спричинені третіми особами, має право у порядку регресу стягнути їх з цих осіб.

Право на регресну вимогу виникає у момент, коли учасник господарських відносин сам замість третьої особи відшкодував збитки потерпілому суб'єкту господарювання. Тобто регресне зобов'язання є похідним від іншого зобов'язання. Обсяг відповідальності третьої особи перед учасником господарських відносин, який відшкодував збитки, визначається їх сумою, якщо інші межі відшкодування не встановлені законом. Отже, принцип повного відшкодування у регресних зобов'язаннях застосовується настільки, наскільки інший розмір відшкодування не встановлено спеціальним законом.

На відміну від усіх інших учасників господарських відносин, державні (комунальні) підприємства наділяються не правом, а на них покладається уже обов'язок вжити у подібних випадках усіх необхідних заходів до стягнення збитків з третіх осіб у порядку регресу. Якщо ж фактично збитки спричинені не зовнішніми, а внутрішніми факторами (умовами), то коментована стаття зобов'язує державні (комунальні) підприємства стягнути збитки з винних працівників свого підприємства з урахуванням вимог законодавства про працю.

2.4. Відшкодування збитків у разі порушення грошових зобов'язань

До грошових зобов'язань належать усі ті, за якими обов'язком боржника (учасника господарських відносин) є сплата грошей. Воно може мати характер і зустрічного зобов'язання (обов'язок контрагента-покупця оплатити поставлену йому продукцію), і самостійного зобов'язання (обов'язок позичальника повернути суму кредиту за кредитним договором).

Із цього правила випливає, що боржник - учасник господарських відносин не звільняється від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання грошового зобов'язання за будь-яких обставин. Це пояснюється тим, що гроші завжди є в обігу, а їх відсутність у боржника не вважається форс-мажорною обставиною, яка виключає його відповідальність (ч. 2 ст. 218 ГК). За порушення грошових зобов'язань господарсько-правова відповідальність настає у двох формах: 1) відшкодування збитків; 2) сплата штрафних санкцій. У згаданій статті міститься застереження, що штрафні санкції повинні бути сплачені відповідно до вимог, встановлених Господарським кодексом України та іншими законами. Такі вимоги передбачені статтею 232 ГК. Зокрема, у її ч.1 йдеться: «Якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями». Згідно з ч.6 статті 231ГК штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у розмірі облікової ставки Національного банку України. Таким чином, збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням грошового зобов'язання, підлягають відшкодуванню лише у частині, не покритій санкціями.

Учасник господарських відносин у разі порушення ним грошового зобов'язання не звільняються від відповідальності через неможливість виконання і зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані невиконанням зобов'язання, а також сплатити штрафні санкції відповідно до вимог, встановлених Господарським кодексом України та іншими за-

конами.

Обчислення розміру збитків здійснюється у валюті, в якій провадилися або повинні бути проведені розрахунки між сторонами, якщо інше не встановлено законом. Для грошових зобов'язань характерне те, що у них прийнято розрізняти валюту боргу і валюту платежу. Валюта боргу — це грошова одиниця (валюта), в якій виражене грошове зобов'язання. Валюта платежу — та грошова одиниця (валюта), в якій має бути проведена оплата боргу. Ч.2 ст. 229 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким обчислення розміру збитків повинно здійснюватись у валюті платежу, якщо інше не встановлено законом.

У разі висунення вимог щодо відшкодування збитків в іноземній валюті кредитором повинен бути зазначений грошовий еквівалент суми збитків у гривнях за офіційним курсом Національного банку України на день висунення вимог. Обчислення розміру збитків може бути здійснено як у валюті України, так і в іноземній валюті. Це стосується тих випадків, коли вимога про відшкодування збитків заявлена в іноземній валюті. Ним передбачено, що учасник господарських відносин при пред'явленні такої претензії (позову) повинен додатково зазначити у них:

а) грошовий еквівалент суми збитків у гривнях;

б) грошовий еквівалент, обчислений за офіційним курсом Національного банку України;

в) суму збитків, визначену на день висунення вимоги.

Це зумовлено необхідністю гарантувати своєчасну реалізацію таких вимог, оскільки гривня - єдиний законний засіб платежу на території України, яка приймається без обмежень для оплати будь-яких вимог та зобов'язань, якщо інше не передбачено валютним законодавством.

ГЛАВА 3. ШТРАФНІ САНКЦІЇ

3.1. Поняття та розмір штрафних санкцій

Поняття штрафних санкцій

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники відносин у сфері господарювання, зазначені у ст.2 ГК.

Законодавство, судова і господарська практика, поряд з терміном неустойка, вживають терміни пеня і штраф. Їх, на відміну від відшкодування збитків, Господарський кодекс України іменує штрафними санкціями. При цьому він передбачає, що штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин як за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, так і за порушення правил здійснення господарської діяльності.

Слід зазначити, що за порушення правил здійснення господарської діяльності до учасників останньої застосовуються також адміністративно-господарські санкції. Відрізнити ці два види можна лише за такими ознаками:

— відповідно до частини 4 статті 217 ГК господарські санкції застосовуються в установленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції - уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування;

— адміністративно-господарські санкції застосовуються за порушення правил здійснення господарської діяльності, встановлених законодавчими актами.

Перелік осіб, які є учасниками господарських правовідносин, визначений у статті 2 ГК. До них належать: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Розмір штрафних санкцій

Законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. Застереження щодо неприпустимості зміни розміру штрафних санкцій за договором застосовується не лише у разі прямої вказівки закону на неможливість змін розміру санкцій.

Враховуючи редакцію ч.1 ст.231 ГК, слід зазначити, що, якщо розмір штрафних санкцій встановлений відповідним законом, то вони вже не можуть бути змінені за угодою сторін.

Норма частини 1 має імперативний характер, тобто містить чітко визначене правило поведінки, обов'язкове для суб'єктів господарювання. Принциповим, важливим тут є визначення терміна закон, яке застосовується у цій нормі. У статті 199 ГК вказано, що виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами. Тому термін закон, вжитий у частині 1 вказаної статті, необхідно розуміти прямо - як нормативний акт вищої юридичної сили.

У разі якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи

договором, у таких розмірах:

- за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі двадцяти відсотків вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг);

- за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожний день прострочення, а за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості.

Окрему увагу Господарський кодекс України приділяє відносинам, де зачіпаються інтереси держави. Ч. 2 ст. 231 ГК визначає коло господарських правовідносин, де застосовуються уніфіковані штрафні санкції, якщо інше не передбачено законом чи договором.

При цьому слід взяти до уваги, що дані санкції можуть бути застосовані за наявності двох умов: 1) вони підлягають застосуванню у разі скоєння господарського правопорушення, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або якщо порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або якщо виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту; 2) вони підлягають застосуванню тільки за два види правопорушень, а саме: за порушення умов зобов'язання щодо якості товарів (робіт, послуг) і за порушення строків виконання зобов'язання.

3. Законом може бути визначений розмір штрафних санкцій також за інші порушення окремих видів господарських зобов'язань, зазначених у ч.2 ст.231 ГК. Частина 3 цієї статті передбачає можливість встановлення уніфікованих штрафних санкцій також за інші порушення господарських зобов'язань, у яких хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету Украї-

ни чи за рахунок державного кредиту.

У разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг). Ч. 4 ст.231 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким якщо розмір штрафних санкцій не визначено законом санкції за порушення умов договору застосовуються у розмірі, передбаченому господарським договором. При цьому сторонам надається право застосовувати різні варіанти визначення розміру штрафних санкцій:

- у відсотковому відношенні до всієї суми зобов'язання (незалежно від ступеня його виконання) або тільки до невиконаної частини зобов'язання;
- у визначеній грошовій сумі;
- у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

У разі недосягнення згоди між сторонами щодо встановлення та розміру штрафних санкцій за порушення зобов'язання спір може бути вирішений в судовому порядку за заявою заінтересованої сторони відповідно до вимог цього Кодексу.

Штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором.

Положення ч. 6 ст. 232 ГК регулює виключно правовідносини між сторонами щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань. Раніше це питання регулювалось Законом України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'я-

зань». Зокрема, ним передбачено, що дія цього акта не поширюється на порядок нарахування та сплати пені, штрафних і фінансових санкцій за несвоєчасну сплату податків, податкового кредиту та інших платежів до бюджетів усіх рівнів і позабюджетних фондів, передбачених чинним законодавством України, а також на відносини, що стосуються відповідальності суб'єктів щодо переказу грошей через платіжні системи. На відміну від згаданого Закону, положення ч.6 коло відносин, на які не поширюється її дія, не визначає. Тому в даному разі необхідно керуватись нормами Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами».

Ч. 6 ст.232 ГК України містить законодавчі новели. По-перше, встановлено новий граничний розмір штрафних санкцій за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань. Він нараховується у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за весь час користування чужими коштами, якщо інший розмір не передбачено законом або договором. По-друге, штрафні санкції нараховуються за весь час користування чужими коштами, тобто до моменту їх повернення кредитору.⁷Розмір штрафних санкцій, що застосовуються у внутрішньогосподарських відносинах за порушення зобов'язань, визначається відповідним суб'єктом господарювання - господарською організацією.

Відповідно до статті 3 ГК внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

Як передбачає стаття 64 ГК, підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо).

Функції, права та обов'язки структурних підрозділів підприємства визначаються положеннями про них, які затверджуються у порядку, визначеному статутом підприємства або іншими установчими документами. Господарський кодекс України також відносить до компетенції самого суб'єкта господарювання - господарської організації встановлення розміру та порядку застосування штрафних санкцій у внутрішньогосподарських відносинах.

3.2. Порядок застосування штрафних санкцій

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

При порушенні зобов'язання, забезпеченого штрафними санкціями, збитки відшкодовуються лише у частині, не покритій названими санкціями.

Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли:

- допускається стягнення тільки штрафних санкцій;
- збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції;

- за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції. Із загального правила можливі у разі врегулювання даного питання законом або договором, винятки:

- стягнення тільки штрафних санкцій, тобто збитки одночасно з ними не підлягають стягненню;

- одночасне стягнення як штрафних санкцій, так і завданих збитків;

- стягнення або збитків, або штрафних санкцій за вибором кредитора.

Стосовно окремих видів зобов'язань законом може бути визначе-

ний розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається(ч.1 ст. 231 ГК).

Вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, - уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

Ч.1 ст.232, встановлює загальне правило, за яким вимогу стосовно сплати штрафних санкцій може заявити учасник господарських відносин, чий права та законні інтереси порушено. При цьому поняття учасник господарських відносин, яке вживається у зазначеній частині, набагато ширше за поняття суб'єкти господарювання, оскільки ним охоплюються також органи, перелічені у статті 2 ГК.

Так, учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками вказаних суб'єктів чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Законом також може бути передбачено право уповноваженого органу, наділеного господарською компетенцією, заявляти вимоги щодо стягнення штрафних санкцій.

Проте вирішальним у визначенні кола суб'єктів, які можуть бути уповноваженим органом, наділеним господарською компетенцією, є норма закону. Тобто, у законі повинна бути вказівка, що саме цей суб'єкт є уповноваженим органом, наділеним господарською компетенцією, який має право заявляти вимоги щодо стягнення штрафних санкцій.

Згідно з частиною 1 статті 55 ГК під господарською компетенцією розуміється сукупність господарських прав та обов'язків, які реалізують учасники господарських відносин, що здійснюють господарську діяльність.

За загальним правилом вимогу щодо сплати штрафних санкцій можуть заявляти учасники господарських відносин, чий права або інтереси порушені. Тобто порушення є неодмінною умовою для пред'явлення учасником господарських правовідносин (у тому числі й уповноваженим органом, наділеним господарською компетенцією) вимоги про сплату штрафних санкцій. У цьому разі сума останніх стягується на користь заявника.

Якщо ж права та інтереси уповноваженого органу, наділеного господарською компетенцією, не порушуються і він звертається з такою вимогою на підставі норми закону, то, враховуючи частину 7 статті 232, штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань стягуються у доход держави. Стягнення судом штрафних санкцій за порушення господарського зобов'язання у доход держави є винятком із загального правила. Подібні випадки передбачаються законом.

Відсотки за неправомірне користування чужими коштами справляються по день сплати суми цих коштів кредитору, якщо законом або договором не встановлено для нарахування відсотків інший строк.

Розмір відсотків за порушення грошових зобов'язань визначається обліковою ставкою Національного банку України за весь час користування чужими коштами, якщо інший розмір не передбачено законом або договором.

Відсотки за неправомірне користування чужими коштами справляються по день сплати суми цих коштів кредитору, якщо законом або договором не встановлено для нарахування відсотків інший строк.

Відсотки не є різновидом неустойки. Це компенсація кредитору за неправомірне користування понад встановлений строк коштами, які він має отримати від боржника. До цих вимог застосовується загальний строк позовної давності.

За грошовим зобов'язанням боржник не повинен платити відсотки за час прострочення кредитора.

Нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором, припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано.

У випадках, передбачених законом, штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань стягуються судом у доход держави. Положення частини 5 коментованої статті регулює питання зменшення розміру відповідальності боржника у разі несвоєчасного виконання господарського зобов'язання з боку кредитора. За загальним правилом відповідальність боржника за грошовими зобов'язаннями настає незалежно від наявності вини у його діях. Проте у разі несвоєчасного прийняття кредитором грошового зобов'язання боржник не зобов'язаний сплачувати відсотки за час прострочення.

Стаття 221 ГК визначає кредитора як такого, що прострочив виконання господарського зобов'язання, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не виконав дії, що передбачені законом, іншими правовими актами чи впливають із змісту зобов'язання, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання перед кредитором. Боржник у разі прострочення кредитора має право на відшкодування завданих простроченням збитків, якщо кредитор не доведе, що прострочення не було умисним або не сталося через необережність його самого чи тих осіб, на яких за законом або дорученням кредитора було покладено прийняття виконання. Після закінчення прострочення кредитора боржник відповідає за виконання зобов'язання на загальних підставах. У разі якщо кредитор не виконав дій, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання перед кредитором, то за погодженням сторін допускається відстрочення виконання на строк прострочення кредитора.

Початком для нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання буде день, наступний за днем, коли воно мало бути виконано. Нарахування санкцій триває протягом шести мі-

сяців. Проте законом або договором може бути передбачений інший строк.

Частина 1 статті 223 ГК передбачає, що при реалізації у судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені Цивільним кодексом України, якщо інші строки не встановлено ГК.

За змістом пункту 1 частини 2 статті 258 ЦК щодо вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) передбачена спеціальна позовна давність в один рік.

Стаття 256 ЦК містить тлумачення терміна позовна давність. Це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Частина 6 ст. 232 ГК передбачає строк, у межах якого нараховуються штрафні санкції, а строк, протягом якого особа може звернутися до суду за захистом свого порушеного права, встановлюється ЦК.

Враховуючи зміст частини 3 коментованої статті, можна зробити висновок, що заявником про стягнення штрафних санкцій у доход держави виступатиме уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

Зменшення розміру штрафних санкцій

У разі якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу.

Стаття 233 ГК надає суду право зменшувати розмір штрафних санкцій, якщо вони надмірно великі порівняно із збитками кредитора.

Слід зазначити, що таке надмірне перевищення розміру штрафних санкцій над розміром збитків кредитора є неодмінною умовою для їх зменшення. Крім того, суд має право лише зменшити розмір штрафних санкцій, але не звільнити повністю боржника від їх сплати.

Дана норма також міститься у пункті 1 статті 83 Господарського процесуального кодексу України. При цьому необхідно брати до уваги певні обставини, а саме:

- ступінь виконання зобов'язання боржником. Незважаючи на те, що часткове виконання є неналежним, суд враховує даний факт. Зменшення розміру штрафних санкцій буде мінімальним, якщо боржник не починав виконання своєї частини зобов'язання;

- майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні. Під час вирішення питання стосовно зменшення штрафних санкцій, належних до стягнення, суд враховує майновий стан боржника та кредитора. У деяких випадках стягнення штрафних санкцій у повному обсязі може призвести до припинення діяльності боржника;

- не лише майнові, а й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. Кодекс не конкретизує термін «майнові та інші інтереси сторін». Тому можуть розглядатись інші обставини, які суд враховуватиме під час вирішення питання щодо розміру штрафних санкцій. Наприклад, такою підставою може бути відсутність негативних наслідків у потерпілої сторони від прострочення виконання зобов'язання.

Зокрема, частиною 3 статті 219 ГК передбачено право суду зменшувати розмір відповідальності, якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання.

Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій.

Незаподіяння збитків іншим учасникам господарських відносин є другою підставою для зменшення судом розміру штрафних санкцій у разі порушення зобов'язання. При цьому треба враховувати норму

статті 2 ГК, яка визначає, що до складу учасників господарських відносин належать суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Якщо правопорушення не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, це не може бути підставою для звільнення боржника від відповідальності. Суд може тільки зменшити розмір штрафних санкцій.

Ефективними в цьому випадку є способи забезпечення зобов'язань. Забезпеченням виконання зобов'язань за договором виступає додатковим заходом майнового впливу на боржника, що змушує його до виконання свого зобов'язання і задовольняє інтереси кредитора у випадку невиконання або неналежного виконання боржником взятих на себе за договором зобов'язань. Українське законодавство знає чотири основні способи забезпечення зобов'язань, а саме: неустойка, застава, порука (гарантія), завдаток. Крім того, за кордоном широко застосовується такий спосіб забезпечення зобов'язання, як резервування права власності. Забезпечують виконання зобов'язання й такі правові форми, як акредитив, страхування угоди, валютні застереження, які, незважаючи на те, що право не відносить їх до способів забезпечення зобов'язань, все ж таки мають велике значення для виконання договору.

Неустойка.

Це встановлена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити іншій стороні у випадку невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання, зокрема, у випадку прострочення виконання умов договору.

Як різновид неустойки виступають штрафи та пеня. Штрафом називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у наперед визначеному розмірі або в процентному відношенні до суми боргу або всього предмету виконання (суми договору). Пенею називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день або інший період прострочення.

Неустойка буває чотирьох видів. Законом або договором можуть бути передбачені наступні види неустойки:

1). Залікова неустойка. Згідно з правилами, якщо договором не передбачено іншого, то збитки стягуються в частині, не покритій неустойкою: відшкодування = неустойка + (збитки - неустойка).

2). Виключна неустойка - коли може бути стягнута тільки неустойка, але не збитки. Виключну неустойку можна віднести до категорії "наперед визначених збитків" коли сторони наперед домовляються про розмір відшкодування за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. У цьому випадку кредитор повинен довести лише факт порушення зобов'язання з боку боржника. Відсутня потреба доводити факт настання збитків та їх розмірі: відшкодування = неустойка.

3). Штрафна неустойка - коли стягується неустойка і збитки понад неустойку: відшкодування = неустойка + збитки.

4). Альтернативна неустойка - коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або неустойка, або збитки: відшкодування = неустойка або збитки.

Найзручнішими з точки зору захисту прав підприємців є штрафна та виключна неустойки.

Варто зауважити, що при розгляді спору господарський суд у відповідності до чинного законодавства України має право зменшити розмір неустойки, що стягується, якщо вона занадто велика порівняно

зі збитками кредитора. Проте, це є правом суду, а не його обов'язком, і, крім того, суд може лише зменшити розмір неустойки, але він не може звільнити винну сторону від неустойки повністю.

Сплата неустойки не звільняє боржника від обов'язку виконати зобов'язання в натурі.

Крім того, при розгляді позову про стягнення неустойки, передбаченою угодою сторін, господарський суд перевіряє умови договору в цій частині.

Угоду про неустойку має бути складено у письмовій формі. Недотримання письмової форми неустойки тягне за собою недійсність угоди про неустойку. Звичайно така угода формулюється як пункт договору і входить до розділу договору "Відповідальність сторін".

Порука (гарантія).

Договір поруки (гарантії) укладається між кредитором і поручником. У силу поруки (гарантії) поручник бере на себе зобов'язання перед кредитором іншої особи (боржника) відповідати за виконання зобов'язань цієї особи повністю або частково. При нестачі коштів у боржника (і не лише грошових коштів, але й іншого майна) поручник (гарант) несе субсидіарну (додаткову) відповідальність за його зобов'язаннями перед кредитором, якщо законодавством або договором не передбачено солідарну відповідальність поручника і боржника (солідарна порука).

Поручником (гарантом) можуть виступати не лише комерційні організації, але й некомерційні, наприклад, громадські чи релігійні організації, споживчі кооперативи, благодійні фонди тощо. Поручником (гарантом) можуть виступати і фінансовані власником установи, в тому числі й бюджетні, але в такому випадку установа, яка має майно на праві оперативного управління, відповідає за своїми зобов'язаннями лише тими грошовими коштами, що знаходяться у її розпорядженні, а при нестачі коштів відповідальність за зобов'язаннями установи несе власник відповідного майна.

Припускається множинність поручників (гарантів), які перед кредитором відповідають солідарно, якщо інше не передбачено договором поруки (гарантії). Поручник (гарант) відповідає за боржника за всіма зобов'язаннями, в тому числі за сплату неустойки і процентів, відшкодування збитків і т.п., якщо договором поруки не передбачено іншого.

У випадку, якщо поручник (гарант) виконав за боржника зобов'язання, до нього переходять усі права кредитора. Поручник (гарант) має право зворотної вимоги до боржника в розмірі сплаченої за нього суми.

Кредитор, по відношенню до якого поручник (гарант) виконав зобов'язання за боржника, зобов'язаний вручити поручнику (гаранту) документи, що посвідчують вимогу до боржника, і передати права, що забезпечують цю вимогу.

Порука (гарантія) припиняється, якщо боржником виконано забезпечене порукою зобов'язання. Порука (гарантія) припиняється також, якщо кредитор не пред'явить позову до поручника (гаранта) протягом року від дня настання строку зобов'язання. Якщо строк виконання зобов'язання не вказано або визначається моментом запиту, порука (гарантія) припиняється по закінченні двох років від дня укладання договору поруки (гарантії).

Порука може оформлятися шляхом складання одного єдиного документу під назвою "договір поруки". Але на практиці, і особливо в банківській діяльності, гарантія традиційно оформляється у формі так званого гарантійного листа.

Гарантійні листи можуть використовуватися і мають своє юридичне значення за умови, що направлений поручником (гарантом) кредитору гарантійний лист буде прийнято кредитором і останній у письмовій формі (листом, телеграмою, телетайпом, телефонограмою і т.п.) повідомить поручникові (гаранту) про прийняття гарантійного листа.

У випадку, коли кредитор не повідомляє поручникові (гаранту) про прийняття гарантійного листа, господарський суд буде виходити з тексту договору, за яким видається порука (гарантія).

Якщо в договорі між кредитором і боржником є посилання на цей гарантійний лист, то вважається, що між поручником (гарантом) і кредитором встановлені відповідні договірні відносини поруки (гарантії). За відсутності в договорі посилання на гарантійний лист підстави, що засвідчують укладання між кредитором і поручником (гарантом) договірних відносин, відсутні, і договір поруки (гарантії) між сторонами вважається неукладеним.

Порука (гарантія) може оформлюватися через відповідну відмітку (або запис) поручника (гаранта) на договорі між кредитором і боржником, зобов'язання за яким забезпечуються поручником.

Договір поруки (гарантії) повинен містити в собі відомості про те, який конкретно договір, на який термін має зобов'язання і на яку суму гарантується. У протилежному випадку договір поруки може бути визнаний недійсним.

Застава.

У силу застави кредитор (заставодержатель) має право у випадку невиконання забезпеченого заставою зобов'язання отримати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами.

Відносини застави регламентуються чинним законодавством України. Задоволення вимоги кредитора з вартості заставленого майна відбувається, якщо інше не встановлено законодавчими актами, за рішенням господарського або третейського суду.

Предметом застави можуть бути речі, цінні папери підприємства, майнові права, а також будь-яке майно, яке у відповідності до законодавства України може бути відчужене заставником.

Договором або законодавством може передбачатися залишення заставленого майна у власності заставника або заставлене майно може бути передане заставодержателю (застава).

Майно, що перебуває у загальній спільній власності, може бути передано у заставу лише за згодою інших власників.

Договір про заставу може бути укладений у письмовій формі. В договорі про заставу мають бути умови, що передбачають вид застави, суть забезпеченої заставою вимоги, її розмір, строки виконання зобов'язання, склад і вартість заставленого майна, а також будь-які інші умови, відносно яких за заявою однієї із сторін має бути досягнуто угоди.

Умова про заставу може бути включеною до договору, за яким виникає забезпечене заставою зобов'язання, але може бути оформлена й у вигляді окремого документу. Заставники - суб'єкти підприємницької діяльності - зобов'язані:

- вести книгу записів застав;
- не пізніше 10 днів після виникнення застави вносити до книги запис, який містить дані про вид і предмет застави, а також обсяг забезпеченого заставою зобов'язання;
- надавати книгу для ознайомлення будь-якій зацікавленій особі.

Заставник зберігає право розпорядження заставленим майном, якщо інше не передбачено законом або договором. При цьому перехід права на заставлене майно заставодержателю можливий лише у випадку невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання.

Якщо предметом застави у заставлене майно, яке вже у забезпеченням будь-якого іншого зобов'язання, попереднє право заставодержателя зберігає силу. Вимоги наступного заставодержателя задовольняються з вартості предмету застави після задоволення вимог попереднього заставодержателя.

За рахунок заставленого майна застагодержатель має право задовольнити свої вимоги в повному обсязі, що визначаються на момент фактичного задоволення, включаючи проценти, збитки, завдані простроченням виконання, а у випадках, передбачених законом або договором - неустойку.

Звернення стягнення на заставлене майно здійснюються за рішенням суду, господарського суду або третейського суду, якщо інше не передбачено законом.

Реалізація заставленого майна, на яке звертається стягнення, здійснюється у відповідності до цивільного процесуального законодавства України, якщо інше не передбачено договором.

Завдаток.

Завдатком визнається грошова сума, що видається однією із сторін за договором в рахунок належних з неї за договором платежів іншій стороні, на доказ укладення договору і на забезпечення його виконання.

Забезпечувальна риса завдатку проявляється у двох моментах:

а) частину належних контрагенту за договором платежів одна сторона сплачує наперед, і в цьому сенсі для іншої сторони забезпечується реальне виконання зобов'язання;

б) якщо за невиконання договору відповідальна сторона, що дала завдаток, він залишається в іншій сторони, а якщо за невиконання вказаного зобов'язання відповідальна сторона, що отримала завдаток, вона зобов'язана сплатити іншій стороні подвійну суму завдатку.

Завдаток дуже багато має спільного з авансом або передоплатою. Проте, ні аванс, ні передоплата не грають забезпечувальної функції. Останні сплачуються лише в рахунок належних за договором платежів і не більше.

У господарському обігу інколи постає питання, як відрізнити, чи є наперед зроблений платіж авансом чи завдатком. Тут вирішальне значення має згадка про це в договорі. Якщо в договорі прямо не вка-

зано, що внесена сума є завдатком, то її слід вважати авансовим платежем.

Резервування права власності. Даний спосіб забезпечення зобов'язання на сьогодні використовується вкрай рідко, хоча в міжнародній комерційній практиці він добре відомий, а в законодавстві багатьох країн, таких як Англія, Італія, Франція, Японія, латиноамериканські країни, цей спосіб припускається і використовується як забезпечення платежу.

Суть резервування права власності полягає в тому, що при продажу товару в кредит, коли поставка і передача товару покупцеві здійснюється раніше його оплати, в договорі робиться застереження про збереження за продавцем права власності на проданий товар до того часу, доки покупець не здійснить по ньому останній платіж.

Таким чином, покупець, отримуючи товар, дає собі звіт у тому, що це не його майно, він не може ним вільно розпоряджатися до того часу, доки не сплатить його вартість. Даний вид забезпечення зобов'язань привабливий ще тим, що продавець може вимагати повернення йому товару у випадку неплатоспроможності і банкрутства покупця, а також титул власника на свій товар, як такий, що знаходиться у незаконному володінні.

У зв'язку з тим, що цей спосіб забезпечення зобов'язань є для нас відносно новим. В якості забезпечення платежу покупця за товар, що купується ним, сторони визначають, що право власності покупця на товар з'являється в останнього негайно після здійснення ним останнього платежу продавцеві.

До моменту повної оплати право власності на товар належить продавцеві. покупець не має права до повної оплати товару розпоряджатися ним на власний розсуд. Сторони визначають, що товар знаходиться у покупця у володінні правомірно лише у строк, передбачений даним договором для оплати.

Договором окремо має передбачатися строк, протягом якого покупець зобов'язаний оплатити товар, а також право покупця достроково оплатити товар.

Ризик випадкової загибелі і випадкового псування товару переходить до покупця одночасно з фактичним одержанням товару у володіння.

У випадку прострочення платежу покупець в строк, зобов'язаний за свій рахунок повернути товар продавцеві, а також оплатити користування ним, виходячи з річних.

Акредитив. Акредитив є однією з форм безготівкових розрахунків, за якої банк, що відкриває акредитив (банк-емітент), зобов'язується за дорученням платника (як правило, покупця) здійснити платіж одержувачеві коштів (продавцеві) або уповноважує інший банк здійснити такий платіж за виконання всіх умов, передбачених в акредитиві.

Формула акредитиву - "гроші проти документів".

Універсальність його полягає у тому, що оплата покупцем фактично вже відбувається, гроші з його рахунку вже йдуть, але на розрахунковий рахунок продавця вони ще не надходять. Продавцеві гарантується негайна оплата відвантажених товарів або наданих послуг, і він застрахований від неплатоспроможності або відмови від оплати товарів (послуг) покупцем; покупцеві, що сплачені ним гроші не пропадуть невідомо де і надійдуть у розпорядження контрагента лише після того, як він виконає своє зобов'язання.

Акредитив - це фактично безпечна передоплата. Таким чином, акредитив у свого роду компромісом у випадку, коли продавець товару сумнівається у платоспроможності покупця і вимагає передоплати, а покупець сумнівається у надійності продавця і не наважується ризикувати своїми грошми і робити передоплату. Строк дії і порядок розрахунків за акредитивом визначається у договорі між платником і отримувачем грошових коштів, у якому необхідно зазначити: назву банку-емітента; вид акредитиву і спосіб його виконання; спосіб пові-

домлення одержувача коштів про відкриття акредитиву; повний перелік і точну характеристику документів, які надаються отримувачем коштів (продавцем) для отримання цих коштів за акредитивом; строки надання документів після відвантаження товару; вимога з їх оформлення; інші необхідні документи та вимоги.

Валютне застереження. При поставці з наступною оплатою зростаюча інфляція з часом може знецінити купівельну ціну, передбачену при укладанні договору. В цьому випадку можна застосувати спосіб коригування ціни з договором, який широко використовується у зовнішніх торговельних операціях і називається валютним застереженням.

При застосуванні даного способу в умові про ціну виступають дві валюти: гривня і валюта узгодженої країни.

Карбованець ставиться у залежність від іншої стійкої валюти, і при цьому карбованцева ціна кінцевих розрахунків визначається у відповідності до змін курсу базової валюти (наприклад, долара) до карбованця.

Як різновид вищезазначеного способу в договорі інколи можна застосовувати так зване мультивалютні застереження, у відповідності з яким перерахунок суми платежу у випадку зміни курсу карбованця здійснюється в середньому по відношенню до кількох наперед визначених валют.

Страховання угод. За договором страхування страхувач (страхова компанія) зобов'язується за визначену плату (страхові платежі) при надходженні зазначеної у договорі події (страхового випадку) відшкодувати страхувальникові отримані збитки повністю або частково (сплатити страхове відшкодування в межах зумовленої за договором суми/страхової суми).

Необхідно зазначити, що в українському діловому обігу страхування комерційних ризиків набуває великого значення.

У випадку невиконання однією стороною свого зобов'язання інша сторона, що застрахувала угоду, отримує зумовлене договором страхування відшкодування. Конкретні умови страхування визначаються між страхувачем і страхувальником у відповідному договорі, у відповідності з правилами страхування, які застосовуються даною страховою компанією.

ГЛАВА 4. ОПЕРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ

4.1. Поняття оперативно-господарських санкцій

За порушення правил до учасників застосовуються також адміністративно-господарські санкції. Різниця між ними полягає в тому, що господарські санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські - уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Суб'єктами права застосування штрафних санкцій є: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватись оперативно-господарські санкції - заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання. Якщо штрафні санкції можуть застосовуватись сторонами лише за рішенням суду, то однією з особливостей оперативно-господарських санкцій є застосування їх сторонами зобов'язання в односторонньому порядку, тобто без попередження заздалегідь.

Головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій є, по-перше, вказівка про це у договорі, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами. По-друге, сторони можуть застосувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі. По-третє, порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором.

Як й інші види санкцій, передбачені Господарським Кодексом України, оперативно-господарські застосовуються незалежно від наявності вини у діях суб'єкта господарювання.

У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управленою стороною, із звільненням її від відповідальності за це-уразі порушення зобов'язання другою стороною;

відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

2) відмова управленої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Перелік оперативно-господарських санкцій, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно господарські санкції.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушень, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-

господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативно-господарських санкцій заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції - заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Крім передбачених законом засобів забезпечення виконання зобов'язань, з метою створення впевненості сторін у належному і своєчасному їх виконанні, а також забезпечення можливості запобігання збиткам, спричиненим невиконанням зобов'язань, закон передбачає застосування договірних оперативно-господарських санкцій.

Оперативно-господарські санкції є новим різновидом договірної відповідальності. Можливість їх застосування закріплена в Господарському кодексі України. Це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або запобігання повторенню порушень зобов'язання.

До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Якщо штрафні санкції можуть застосовуватись сторонами лише за рішенням суду, то однією з особливостей оперативно-господарських санкцій є застосування їх сторонами зобов'язання в односторонньому порядку, тобто без попередження заздалегідь.

Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання.

Головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій є, по-перше, вказівка про це у договорі, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами. По-друге, сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі. По-третє, порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором.

Як й інші види санкцій, передбачені ГК, оперативно-господарські застосовуються незалежно від наявності вини у діях суб'єкта господарювання.

Відповідно до пункту 4 статті 219 ГК сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер останніх є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у разі порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту їх виникнення.

4.2. Види оперативно-господарських санкцій

У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це - у разі порушення зобов'язання другою стороною. За загальним правилом не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом. Водночас Господарський кодекс України встановлює випадки, коли сторони можуть застосовувати односторонню відмову від виконання зобов'язання як оперативно-господарську санкцію; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або

повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Перелік оперативно-господарських санкцій, встановлений у частині першій ст.236 ГК, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції. Обов'язки у господарських відносинах можуть бути порушені обома сторонами. Особливістю ч. 2 ст.236 ГК є те, що і кредитор, і боржник, у разі невиконання другою стороною зобов'язання у визначені договором строки або виконання його неналежним чином, набуває право відмовитись від своїх обов'язків чи відстрочити їх виконання. При цьому сторона не несе відповідальності за свої дії.

Враховуючи, що перелік санкцій не є вичерпним, сторони можуть передбачити у договорі інші оперативно-господарські санкції.

4.3. Підстави та порядок застосування оперативно-господарських санкцій

Оперативно-господарські санкції застосовуються у разі порушення другою стороною господарського зобов'язання. Це — засіб негайного реагування на неправомірні дії з боку учасника зобов'язання. Вони застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії, оскільки під час укладення договору сторони дали згоду на їх застосування до недобросовісної сторони.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Опе-

ративно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Враховуючи особливість застосування оперативно-господарських санкцій (застосування незалежно від наявності вини, у позасудовому порядку, без попереднього пред'явлення претензії), порядок застосування останніх визначається договором, тобто узгоджується обома сторонами.

Якщо сторона не згодна із застосуванням щодо неї оперативно-господарської санкції, вона може звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та (або) відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Заява про скасування санкції застосовується щодо оперативно-господарських санкцій тривалої дії. Якщо час дії зазначеної санкції закінчився, сторона може звернутись до суду із заявою про відшкодування збитків, заподіяних необґрунтованим її застосуванням.

Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій у разі невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

ГЛАВА 5. АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ

Суб'єкти господарської діяльності повинні здійснювати її за правилами, встановленими законодавчими актами. За порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків.

Адміністративно-господарські санкції можуть бути встановлені виключно законами.

Адміністративно-господарські санкції відрізняються від інших санкцій, що застосовуються до суб'єктів господарювання, наявністю у цих відносинах особливого суб'єкта — такого, в якому уособлюється так звана публічна адміністрація — у вигляді або державних органів виконавчої влади, або виконавчих органів місцевого самоврядування.

5.1. Види адміністративно-господарських санкцій

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та у порядку, встановленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції:

- вилучення прибутку (доходу). Прибуток (доход), одержаний суб'єктом господарювання внаслідок порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності, а також суми прихованого (заниженого) прибутку (доходу) чи суми податку, не сплаченого за прихований об'єкт оподаткування, підлягають вилученню в доход відповідного бюджету в порядку, встановленому законом.

Крім того, з суб'єкта господарювання стягується у випадках і порядку, передбачених законом, штраф, але не більш як у двократному розмірі вилученої суми, а у разі повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції - у трикратному розмірі вилученої суми. Ст. 240 ГК присвячена одному з видів адміністративно-господарських санкцій - безоплатному вилученню прибутку (доходу), одержаного суб'єктом господарювання внаслідок порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності. Чинне законодавство передбачає таке вилучення у цілому ряді випадків. Так, прибуток, одержаний суб'єктами природних монополій у результаті порушення норм Закону України «Про природні монополії», вилучається в судовому порядку до державного бюджету. Стаття передбачає також вилучення сум прихованого (заниженого) прибутку (доходу) та сум податку, не сплаченого за прихований об'єкт оподаткування.

Слід спеціально зауважити, що положення вище згаданої статті стосуються не тільки і не стільки податкових правопорушень, а й порушень інших правил здійснення господарської діяльності.

Згідно з частиною 6 статті 8 Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» прибуток, отриманий в результаті діяльності з порушенням вимог цього Закону, стягується у судовому порядку та зараховується до Державного бюджету України.

Крім того, у випадках, передбачених законодавством, згідно з даною статтею, з суб'єктів господарювання може бути стягнуто штраф, але не більше як у двократному розмірі вилученої суми, а в разі повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції — у трикратному розмірі вилученої суми;

- адміністративно-господарський штраф. Одним з видів адміністративно-господарських санкцій, які найчастіше застосовуються у за-

конодавстві, є адміністративно-господарський штраф. Адміністративно-господарський штраф - це грошова сума, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету у разі порушення ним встановлених правил здійснення господарської діяльності.

Перелік порушень, за які з суб'єкта господарювання стягується штраф, розмір і порядок його стягнення визначаються законами, що регулюють податкові та інші відносини, в яких допущено правопорушення. Закони, що регулюють податкові та інші відносини, визначають перелік порушень, за які із суб'єкта господарювання стягується штраф, розмір і порядок його стягнення. Так, Законом України «Про державну податкову службу в Україні» передбачене право органів державної податкової служби застосовувати до юридичних і фізичних осіб — суб'єктів господарювання, які в установлений законом строк не повідомили про відкриття або закриття рахунків у банках, а також до установ банків, що не подали відповідним органам державної податкової служби в установлений законом строк повідомлень про закриття рахунків платників податків або почали здійснення видаткових операцій за рахунком платника податків до отримання документально підтвердженого повідомлення відповідного органу державної податкової служби про взяття рахунка на облік в органах державної податкової служби, штрафні санкції у розмірі двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (п.7 ст.11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні»).

Законом України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» передбачено штрафні санкції за порушення податкового законодавства.

Платник податків, що не подав податкову декларацію у строки, визначені законодавством, сплачує штраф у розмірі десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за кожне таке неподання або його затримку.

У разі коли контролюючий орган самостійно визначає суму пода-

ткового зобов'язання платника податків, якщо останній не подає у встановлені строки податкову декларацію, додатково до названого вище штрафу платник податків сплачує штраф у розмірі десяти відсотків суми податкового зобов'язання за кожний повний або неповний місяць затримки податкової декларації, але не більше п'ятдесяти відсотків від суми нарахованого зобов'язання та не менше десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (пп. 17.1.1, 17.1.2 ст. 17 згаданого вище Закону).

Якщо контролюючий орган самостійно до нараховує суму податкового зобов'язання платника податків у разі, коли дані документальних перевірок результатів діяльності платника свідчать про заниження або завищення суми податкових зобов'язань, заявлених у податкових деклараціях, такий платник повинен сплатити штраф у розмірі десяти відсотків від суми недоплати за кожний з податкових періодів, установлених для даного податку, збору (обов'язкового платежу), починаючи з податкового періоду, на який припадає така недоплата, та закінчуючи податковим періодом, на котрий припадає отримання вказаним платником податкового повідомлення від контролюючого органу, але не більше п'ятдесяти відсотків такої суми та не менше десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (пп. 17.1.3). А якщо контролюючий орган виявляє арифметичні чи методологічні помилки у поданій платником податковій декларації, які призвели до заниження або завищення суми податкового зобов'язання, — штраф у розмірі п'яти відсотків суми донарахованого податкового зобов'язання, але не менше одного неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (пп. 17.1.4 ст. 17 згаданого вище Закону).

Коли платник податків не сплачує узгоджену суму податкового зобов'язання протягом граничних строків (1095 календарних днів від дня узгодження зобов'язання), він повинен сплатити штраф у таких розмірах:

- при затримці до 30 календарних днів, наступних за останнім

днем граничного строку сплати узгодженої суми податкового зобов'язання, — десять відсотків такої суми;

- при затримці від 31 до 90 календарних днів включно — двадцять відсотків;

- при затримці, що є більшою 90 календарних днів, - п'ятдесят відсотків узгодженої суми податкового зобов'язання.

Органи Антимонопольного комітету України накладають штрафи на об'єднання суб'єктів господарювання - юридичних осіб, фізичних осіб, груп суб'єктів господарювання за анти-конкурентні узгоджені дії, зловживання монополюним (домінуючим) становищем, невиконання рішень органів Антимонопольного комітету України або їх виконання не у повному обсязі — у розмірі до десяти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (робіт, послуг) за останній звітний період, що передував року, в якому накладається штраф. У разі наявності незаконно одержаного прибутку, який перевищує десять відсотків зазначеного доходу (виручки), штраф накладається у розмірі, що не перевищує потрібного розміру незаконно одержаного прибутку; за узгоджені дії, які можуть бути дозволені відповідними органами Антимонопольного комітету, якщо вони здійснені до отримання в установленому порядку такого дозволу, примушення інших суб'єктів господарювання до певних узгоджених дій та участі у концентрації суб'єктів господарювання, неправомірне використання ринкового становища, дискримінацію конкурентів, недотримання умов перепродажу часток (акцій, паїв), придбаних у суб'єкта господарювання, порушення положень погоджених з органами Антимонопольного комітету установчих документів суб'єкта господарювання, створеного в результаті концентрації, якщо це призводить до обмеження конкуренції, концентрацію без отримання відповідного дозволу органів Антимонопольного комітету в разі якщо наявність такого дозволу необхідна, невиконання учасниками узгоджених дій, концентрації вимог і зобов'язань, якими обумовлено рішення про надання

дозволу на узгоджені дії, концентрацію — у розмірі до п'яти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф; схиляння інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяння вчиненню таких порушень, неподання Антимонопольному комітету, його територіальному відділенню в установлені органами комітету, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки інформації або подання її в неповному обсязі чи недостовірної, створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладанні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації, обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету, його територіального відділення із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, — у розмірі до одного відсотка доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладено штраф.

Адміністративно-господарський штраф може застосовуватися у визначених законом випадках одночасно з іншими адміністративно-господарськими санкціями, передбаченими статтею 239 ГК (Види адміністративно-господарських санкцій);

- стягнення зборів (обов'язкових платежів). У разі порушення суб'єктом господарювання встановлених правил обліку або звітності щодо сплати зборів (обов'язкових платежів) або їх несплати чи неповної сплати сума, яку належить сплатити, стягується до відповідного бюджету. Крім того, з суб'єкта господарювання у визначених законом випадках може бути стягнуто штраф у розмірі до п'ятдесяти відсотків належної до сплати суми збору (обов'язкового платежу).

Право стягувати до бюджетів та державних цільових фондів недоїмок і штрафних санкцій надано, зокрема, органам державної податкової служби. Крім того, вони можуть накладати адміністративні штрафи на керівників та інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, винних у відсутності податкового обліку чи веденні його з порушенням встановленого порядку, неподанні або несвоєчасному поданні аудиторських висновків, передбачених законом, а також платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), - від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадянина за ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за відповідне правопорушення, - від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 1 п. 11 ст. 11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні»).

Ст. 242 ГК встановлює граничний розмір адміністративно-господарських штрафів - до п'ятдесяти відсотків належної до сплати суми збору (обов'язкового платежу);

- зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання.

У разі відмови органів управління або посадових осіб суб'єкта господарювання у проведенні документальної перевірки чи у допуску працівників податкових органів для обстеження приміщень, що використовуються для здійснення господарської діяльності, ненадання податковим та іншим органам чи їх посадовим особам встановленої законом звітності, розрахунків, декларацій чи інших документів, пов'язаних з обчисленням та сплатою податків, зборів (обов'язкових платежів), операції цього суб'єкта за його рахунками в установах банку зупиняються.

Право зупинити операції платників податків в установах банків, інших фінансово-кредитних установах, за винятком операцій щодо сплати податків, інших платежів, у разі відмови у проведенні документальної перевірки чи недопущення посадових осіб або органів дер-

жавної податкової служби для обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів; неподання органам державної податкової служби та їх посадовим особам бухгалтерських звітів, балансів, податкових декларацій (розрахунків) та інших документів, пов'язаних з обчисленням та сплатою податків, зборів (обов'язкових платежів), було надано органам державної податкової служби Законом України від 5 лютого 1998 року «Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні» (п. 5 ст. 11), а Законом України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» цей пункт з вказаного Закону виключений. Проте слід мати на увазі, що ст. 9 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» передбачає такий виключний спосіб забезпечення можливості погашення податкового боргу як адміністративний арешт активів платників податків. Це означає, що зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання може бути реалізоване в рамках цього способу забезпечення погашення податкового боргу;

- застосування антидемпінгових заходів. У разі здійснення окремими учасниками господарських відносин зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної переваги на ринку України (здійснення демпінгового імпорту, субсидованого імпорту, а також інших дій, які визначаються законом як недобросовісна конкуренція), що завдало шкоди економіці України або спричинило загрозу виникнення такої шкоди, до цих учасників відносин можуть бути застосовані антидемпінгові, компенсаційні або спеціальні заходи відповідно до закону.

Україна — учасниця господарських відносин зовнішньоекономічної діяльності, а тому з метою запобігання здійсненню окремими учасниками цих відносин діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної пе-

реваги на ринку України (здійснення демпінгового імпорту, субсидованого імпорту, а також інших дій, які визначаються законом як недобросовісна конкуренція), для захисту національного товаровиробника від субсидованого імпорту з інших країн, митних союзів або економічних угруповань в Україні прийнято низку законів, зокрема Закони України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту».

З метою запровадження механізмів захисту інтересів національного товаровиробника для регулювання засад і порядку порушення та проведення спеціальних розслідувань фактів зростання імпорту в Україну з інших країн, митних союзів або економічних угруповань, що заподіює значну шкоду або загрожує заподіянням значної шкоди національному товаровиробнику, за результатами яких можуть застосовуватися спеціальні заходи, 22 грудня 1998 р. в Україні прийнято Закон «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну».

Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» визначено правові засади захисту господарюючих суб'єктів (підприємців) і споживачів від недобросовісної конкуренції, передбачено правові заходи, спрямовані на встановлення, розвиток і забезпечення торгових та інших чесних звичаїв ведення конкуренції при здійсненні підприємницької діяльності в умовах ринкових відносин.

Використані у вказаних вище законодавчих актах окремі терміни мають такі визначення:

- демпінг - ввезення на митну територію України товару за цінами, нижчими від порівнянної ціни на подібний товар у країні експорту, що заподіює шкоду національному товаровиробнику подібного товару;

- субсидований імпорт — ввезення на митну територію країни імпорту товару (товарів), що користується пільгами від субсидії, яка надається для виробництва, переробки, транспортування або експорту

такого товару;

- антидемпінгові заходи - попередні або остаточні заходи, що застосовуються відповідно до Закону «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» під час або за результатами антидемпінгового розслідування;

- недобросовісна конкуренція — будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності;

- шкода - істотна шкода, заподіяна національному товаровиробнику, або загроза заподіяння істотної шкоди національному товаровиробнику, або істотне перешкоджання створенню чи розширенню національним товаровиробникам виробництва аналогічного товару.

Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» застосовується щодо імпорту товару, який є об'єктом демпінгу, якщо такий імпорт заподіює шкоду національному товаровиробнику подібного товару.

Товар вважається об'єктом демпінгу, якщо в Україні його експортна ціна є нижчою від порівнянної ціни на подібний товар у країні експорту в звичайних торговельних операціях.

У випадках встановлення факту порушення антидемпінгового законодавства обов'язковим є антидемпінгове розслідування, яке у відповідності з наведеним законодавством проводять уповноважені на це центральні органи виконавчої влади — Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, Державна митна служба України, а також Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі. Порядок створення та роботи Комісії визначається Законом України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту».

Згідно зі статтею 6 цього Закону право на прийняття рішення і вчинення дій Комісією за результатами антидемпінгового розслідування здійснюється у відповідності із строками, які обчислюються роками, місяцями і днями.

Документи, подані після закінчення строків, визначених Законом, Комісія чи Мінекономіки залишають без розгляду, але можуть прийняти рішення про продовження або поновлення цих строків за наявності достатніх для того підстав.

Закон «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» застосовується щодо субсидованого імпорту товару (товарів), що ввозиться в Україну з території країни походження або з території країни-посередника. У разі коли товар ввозиться на митну територію України не безпосередньо з країни походження, а через країну-посередника транзитом, одна або більше операцій вважаються, якщо це можливо, такими, що здійснені між країною походження товару (товарів) та Україною.

Застосуванню відповідних заходів і санкцій у випадках порушення згаданого вище Закону передують антисубсидиційне розслідування, що провадять Мінекономіки, Державна митна служба України або Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі.

На засіданнях Комісії приймаються рішення про:

- порушення антисубсидиційного розслідування;
- позитивні або негативні висновки щодо наявності нелегітимної субсидії (визначення нелегітимної та легітимної субсидії викладене у розділі II Закону) та методів, що дають можливість визначити її суму;
- позитивні або негативні висновки щодо наявності шкоди та її розмір;
- визначення причинно-наслідкового зв'язку між субсидованим імпортом і шкодою.

Комісія вирішує також інші питання в межах повноважень, передбачених законом.

Розділом III Закону «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» передбачено порядок порушення антидемпінгової процедури та антидемпінгового розслідування, у процесі проведення або за результатами яких на підставі положень ГУ-УІ роз-

ділів цього закону та ст. 244 ГК, можуть бути застосовані попередні антидемпінгові заходи шляхом запровадження справляння попереднього антидемпінгового мита і остаточні антидемпінгові заходи через запровадження справляння остаточного антидемпінгового мита.

Попереднє або остаточне антидемпінгове мито справляється за ставкою і на умовах, встановлених у відповідному рішенні Комісії про застосування антидемпінгових заходів. Зазначене мито сплачується незалежно від сплати інших податків і зборів (обов'язкових платежів), у тому числі мита, митних зборів тощо.

У відповідності із Законом України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» після порушення анти-субсидиційної процедури та антисубсидиційного розслідування з встановленням наявності субсидування і шкоди застосовуються попередні та остаточні компенсаційні заходи щодо імпорту товарів, які ввозяться на митну територію України, від дати набрання чинності відповідним рішенням Комісії про застосування вказаних заходів за винятками, визначеними цим Законом (розділи У-УП).

При порушенні вимог Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції» за вчинення дій, визначених цим Законом як недобросовісна конкуренція, настає накладення штрафів Антимонопольним комітетом України, а також цивільна, адміністративна і кримінальна відповідальність.

Вчинення господарюючими суб'єктами — юридичними особами та їх об'єднаннями дій, які кваліфікуються як недобросовісна конкуренція, тягне накладення на них Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями штрафів у розмірах до трьох відсотків виручки від реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг господарюючого суб'єкта за останній рік, що передував року, в якому накладається штраф (ст. 21 Закону).

Збитки, заподіяні внаслідок вчинення дій, визначених цим Законом як недобросовісна конкуренція, підлягають відшкодуванню за

позовом заінтересованих осіб у порядку, визначеному законодавством України.

У разі встановлення факту неправомірного використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки, передбачених статтею 4 названого закону, або факту копіювання виробів, передбаченого статтею 6 цього Закону, заінтересовані особи можуть звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних органів із заявою про вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) як у виробника, так і у продавця.

З метою запровадження механізмів захисту інтересів національного товаровиробника чинним законодавством, зокрема Законом України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну», до порушників передбачені спеціальні заходи.

Цей закон застосовується до імпорту в Україну будь-якого товару походженням з інших країн, митних союзів або економічних угруповань. Він (ст. 5) не виключає застосування разом із спеціальними заходами інших заходів, передбачених актами законодавства, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) і Світової організації торгівлі (СОТ).

Після порушення та проведення спеціального розслідування у відповідності з цим Законом можуть застосовуватись попередні спеціальні заходи у вигляді спеціального мита незалежно від інших податків і зборів.

Якщо у процесі спеціального розслідування, що проведено Міністерства економіки, буде встановлена загроза заподіяння значної шкоди, Комісія за поданням Міністерства може застосувати заходи нагляду або регіонального нагляду за імпортом в Україну.

Якщо зростання обсягу імпорту в Україну відбувається у таких розмірах та (або) у такі строки або на таких умовах, що заподіюється

або існує загроза заподіяння значної шкоди, з метою захисту національних інтересів Комісія може прийняти рішення про застосування таких спеціальних заходів:

- обмеження строку дії дозволів на імпорт, які були видані Мінекономіки;
- запровадження режиму квотування імпорту в Україну, що є об'єктом спеціального розслідування, з визначенням квот та порядку їх розподілу.

Порядок визначення розміру шкоди (загрози шкоди) економіці України та застосування заходів, зазначених у ст.244 ГК, встановлюється Кабінетом Міністрів відповідно до зазначеного закону, а також законами України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (глави У-УІ), «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» (розділи ІУ-У), «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» (розділи ІІ та ІV), «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» (розділи ІІ, ІІІ, ІV, VI, VIII) та додатками 1-7 до цього Закону;

- припинення експортно-імпортних операцій, застосування індивідуального режиму ліцензування. Будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності, визнаються чинним законодавством (гл. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції») як недобросовісна конкуренція.

Україна зобов'язана здійснювати захист прав та законних інтересів її суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Розміщення валютних цінностей учасниками зовнішньоекономічної діяльності має здійснюватись у відповідності з чинним законодавством: законами України «Про економічну самостійність Української РСР», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», а також іншим чинним законодавством, Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у

національній та іноземних валютах, затвердженою постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р.

Прояви недобросовісної конкуренції, порушення порядку розміщення валютних цінностей на рахунках та вкладах за межами України, порушення іншого чинного законодавства, а також в інших випадках, якщо дії учасників зовнішньоекономічної діяльності завдають шкоди економіці України, експортно-імпорتنі операції таких суб'єктів господарювання у відповідності з вимогами частини 11 статті 5 та статті 37 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» можуть бути припинені на умовах і в порядку, визначених Законом.

За порушення суб'єктами господарювання правил зовнішньоекономічної діяльності щодо антимонопольних заходів, заборони недобросовісної конкуренції та інших правил, зазначених у частині 1 ст.245 ГК, у відповідності із статтею 37 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та положеннями Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (із змінами та доповненнями), а також постанови Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. «Про затвердження переліку органів ліцензування» застосовуються такі санкції, як індивідуальний режим ліцензування, обмеження або режими здійснення зовнішньоекономічних операцій з дозволу держави, тимчасове зупинення зовнішньоекономічної діяльності, у випадках порушення Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» або пов'язаних з ним законів України, а також зупинення проведення дій, які можуть зашкодити інтересам національної економічної безпеки.

Зазначені санкції застосовуються Міністерством економіки України за рішенням судових органів України або за поданням органів державної податкової та контрольно-ревізійної служб, митних, правоохоронних органів, комісії з питань повернення в Україну валютних цінностей, що незаконно знаходяться за її межами. Ці санкції діють до моменту застосування практичних заходів, що гарантують ви-

конання Закону.

Застосування зазначених санкцій може бути оскаржене в судовому порядку;

- зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності;
- анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності;

- обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання. Поява у національному законодавстві України міжгалузевого інституту права громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище пов'язана з необхідністю забезпечення екологічної безпеки громадян, збереження генофонду Українського народу, його нинішнього й майбутнього поколінь. Вперше у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед екологічних прав громадян зафіксовано право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Потім воно проголошено в Основному Законі - Конституції України.

Серед найголовніших конституційних норм насамперед слід назвати: право на безпечне для її життя і здоров'я довкілля; право на відшкодування завданої екологічними правопорушеннями шкоди (ст. 50); право людини на охорону здоров'я (ст. 49); право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу (ст. 13), право власності на землю як один з найголовніших природних об'єктів (ст. 14), конституційний обов'язок кожного не заподіювати шкоди природі, відшкодувати завдані ним збитки.

Основний Закон України передбачає також правові норми, що стосуються обов'язків держави із забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу (ст. 16), за-

безпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення (ст. 49). Серед гарантій дотримання екологічних прав людини і громадянина можна виділити право громадян на звернення до державних та інших органів чи посадових осіб, право на оскарження в судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади. Крім того, Конституцією України передбачено право кожної людини звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; захищати свої права від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами, а також звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних органів чи установ, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Тому здійснення будь-якої діяльності, в тому числі й господарської, що загрожує життю і здоров'ю людей, становить підвищену небезпеку для довкілля, забороняється.

Згідно із Законом України «Про охорону навколишнього середовища» (п. «в» ст. 13, п. «ж» ст. 14, п. «й» ст. 15, п. «з» ст. 17, п. «ж» ст. 20) Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради, органи управління, а також спеціальні компетентні органи управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, інші уповноважені органи у межах своєї компетенції, відповідно до Конституції України — приймають рішення про зупинення (тимчасово) або припинення господарської діяльності підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Для визначення й запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, а також оцінки ступеня екологічної безпечності господар-

ської діяльності і екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах у відповідності із Законом України «Про екологічну експертизу» має проводитись екологічна експертиза.

Правові підстави прийняття рішень про обмеження, тимчасову заборону (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів незалежно від форми власності у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища відображені у відповідному Порядку, затвердженому Постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р., Постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 1995 р. № 870 затверджено Порядок передачі документації на державну екологічну експертизу.

Держава забезпечує захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (ст. 42 Конституції України).

До порушників таких прав, окрім господарських та адміністративно-господарських санкцій, передбачених цим Кодексом (більш детально — ст. 20), можуть застосовуватися також санкції, спеціально передбачені Законом України «Про захист прав споживачів».

У відповідності із статтею 17 цього Закону та нормами Господарського кодексу України, а також Цивільного кодексу України шкода, заподіяна життю, здоров'ю або майну споживача товарами (роботами, послугами), які містять конструктивні, виробничі, рецептурні або інші недоліки, підлягає відшкодуванню у повному обсязі, якщо законодавством не передбачено підвищеної відповідальності.

Право на відшкодування заподіяної шкоди має кожний потерпілий споживач незалежно від того, перебував він у договірних відносинах чи ні з виробником, виконавцем, продавцем. Таке право зберігається за потерпілим протягом усього строку служби товару, а якщо такий строк не встановлено, - протягом 10 років з часу його виготов-

лення.

Споживач має право на одержання необхідної, доступної та своєчасної інформації про товари (роботи, послуги), що забезпечує можливість їх свідомого і компетентного вибору, а продавець (виконавець) зобов'язаний всіляко сприяти йому у вільному виборі товарів і послуг.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів та його територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі здійснюють державний контроль за дотриманням законодавства України про захист прав споживачів центральними і місцевими органами виконавчої влади та суб'єктами господарської діяльності, забезпечують реалізацію державної політики щодо захисту прав споживачів і мають право застосовувати, окрім штрафних, такі санкції:

- забороняти суб'єктам господарської діяльності реалізацію споживачам товарів (виконання робіт, надання послуг), на які немає належних документів щодо їх якості, а також відповідності нормативно встановленим вимогам із забезпечення безпеки життя і здоров'я, майна споживачів і охорони навколишнього природного середовища, якщо ці товари внесені до переліку товарів, що підлягають обов'язковій сертифікації, а вона відсутня, в інших випадках, передбачених названим вище Законом;

- вилучати неякісні товари, документи, інші предмети, що свідчать про порушення прав споживачів;

- припиняти відвантаження і реалізацію товарів, що не відповідають вимогам нормативних документів, до усунення суб'єктами господарської діяльності виявлених недоліків;

- приймати рішення про припинення у сфері торгівлі, громадського харчування і послуг продажу та виробництва товарів, виконання робіт і надання послуг, що не відповідають вимогам нормативно-правових актів та нормативних документів, - до усунення виявлених недоліків;

- накладати на суб'єктів господарської діяльності сфери торгівлі, громадського харчування і послуг стягнення, передбачені статтею 23 згаданого вище Закону, в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, тощо.

Органи державної влади з питань захисту прав споживачів мають право у випадках і порядку, передбачених вказаним вище Законом та Кодексом, що коментується, приймати рішення про:

- тимчасове припинення діяльності підприємств торгівлі (секцій, відділів), громадського харчування, сфери послуг, складів підприємств оптової і роздрібною торгівлі та організацій незалежно від форми власності, що систематично реалізують неякісні товари, порушують правила торгівлі та надання послуг, умови зберігання і транспортування товарів, - до усунення виявлених недоліків;

- вжиття заходів щодо вилучення з обороту і відкликання від споживачів товарів (наслідків робіт), які при додержанні споживачем правил використання, зберігання чи транспортування завдають або можуть заподіяти шкоду життю, здоров'ю, майну споживача чи навколишньому природному середовищу. Виробник (виконавець), продавець зобов'язаний негайно припинити їх виробництво (реалізацію) до усунення причин шкоди.

Порядок припинення відвантаження і реалізації товарів суб'єктами господарської діяльності, тимчасового припинення виробництва товарів, виконання робіт і надання послуг, діяльності підприємств торгівлі, громадського харчування і сфери послуг, а також вилучення неякісних товарів, документів та інших предметів, що свідчать про порушення прав споживачів, визначаються цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Законом України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» передбачено правові засади забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини для здоров'я населення. Він регулює відносини між органами виконавчої

влади, виробниками, продавцями (постачальниками) і споживачами під час розроблення, виробництва, ввезення на митну територію України, закупівлі, постачання, зберігання, транспортування, реалізації, використання, споживання та утилізації харчових продуктів і продовольчої сировини, а також надання послуг у сфері громадського харчування.

Цим Законом, зокрема розділом V, передбачено вилучення з обігу або знищення харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, що не відповідають встановленим вимогам.

Вилученню з обігу підлягають неякісні, небезпечні, фальсифіковані, неправильно марковані харчові продукти та продукти, що не отримали позитивного висновку державної санітарно-гігієнічної експертизи і сертифіката відповідності або строк придатності до споживання яких закінчився, а також харчові продукти, продовольча сировина і супутні матеріали, на котрі відсутні документи, що підтверджують їх якість та безпечність.

Такі вилучені з обігу харчові продукти, сировина, супутні матеріали тощо підлягають відповідній державній експертизі для визначення шляхів їх подальшого використання, утилізації або знищення у порядку, визначеному законодавством України.

Власник-сільгоспвиробник зобов'язаний вилучити з обігу харчові та інші продукти, що не відповідають встановленим вимогам, і забезпечити їх подальше використання, утилізацію або знищення за власний рахунок;

- скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання. У разі здійснення суб'єктом господарювання діяльності, що суперечить закону чи установчим документам, до нього може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді скасування державної реєстрації цього суб'єкта та його ліквідації. Підставами для скасування реєстрації суб'єкта господарської (підприємницької) діяльності можуть бути: здійснення ним діяльності, що суперечить

чить законодавству і установчим документам; несвоєчасне повідомлення про зміну його назви, організаційної форми, форми власності та місцезнаходження (для підприємця - фізичної особи - про зміну свого постійного або тимчасового місця проживання); неподання протягом року органам Державної податкової служби податкової декларації, документів бухгалтерської звітності у відповідності із законодавством.

Скасування державної реєстрації суб'єкта господарської діяльності — юридичної особи здійснюється органом державної реєстрації шляхом вилучення його з Реєстру суб'єктів господарської діяльності після проведення ліквідаційною комісією заходів з ліквідації цього суб'єкта. Скасування державної реєстрації суб'єктів господарської діяльності є підставою вилучення його з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності - фізичної особи здійснюється також шляхом вилучення його з Реєстру суб'єктів господарської діяльності.

За Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців», який набирає чинності з 1 липня 2004 р., припинення суб'єктів господарювання здійснюється за судовим рішенням, винесеним на таких підставах: провадження ними діяльності, що суперечать установчим документам або такої, що заборонена законом; визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при їх створенні, які не можна усунути, та деяких інших. Судове рішення про припинення суб'єкта господарювання вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців.

Скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання провадиться за рішенням суду, що є підставою для ліквідації даного суб'єкта господарювання відповідно до статті 59 ГК, яка передбачає випадки, за яких виникає необхідність ліквідації суб'єктів господарської діяль-

ності, у тому числі й у разі скасування їх державної реєстрації.

Ліквідація суб'єкта господарювання у зв'язку із скасуванням його державної реєстрації за порушення закону здійснюється в порядку, встановленому статтями 60, 61 ГК. Орган або особа, які прийняли рішення про ліквідацію суб'єкта господарювання, встановлює порядок та визначає строк проведення ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами. Останній не може бути меншим, ніж два місяці з дня оголошення про ліквідацію.

Ліквідація проводиться ліквідаційною комісією, яка утворюється власником (власниками) майна суб'єкта господарювання чи його (їх) представниками (органами), або іншим органом, визначеним законом. Ліквідацію може бути також покладено на орган управління суб'єкта, що ліквідується.

Ліквідаційна комісія або інший орган, що проводить ліквідацію, вміщує у спеціальному додатку до газети «Урядовий кур'єр» або в офіційному друкованому виданні органу державної влади чи місцевого самоврядування повідомлення про ліквідацію та про порядок і строки заяви кредиторами претензій, а явних кредиторів повідомляє персонально у письмовій формі. Ліквідаційна комісія оцінює наявне майно суб'єкта господарювання, що ліквідується, і розраховується з кредиторами, складає ліквідаційний баланс та подає його власнику або органу, який призначив дану комісію. Претензії кредиторів задовольняються з майна суб'єкта, що ліквідується;

- інші адміністративно-господарські санкції, встановлені Господарським кодексом України та іншими законами. Суб'єкт господарювання має право оскаржити до суду рішення будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування щодо застосування до нього адміністративно-господарських санкцій.

У разі прийняття органом державної влади або органом місцевого самоврядування акта, що не відповідає законодавству і порушує права чи законні інтереси суб'єкта господарювання, останній відповідно до

статті 20 ГК має право звернутися до суду із заявою про визнання такого акта недійсним.

Збитки, завдані суб'єкту господарювання у зв'язку з неправомірним застосуванням до нього адміністративно-господарських санкцій, підлягають відшкодуванню в порядку, встановленому Господарським кодексом України та іншими законами.

У нормативних актах, які регламентують господарські відносини у певних сферах господарювання, також передбачається можливість оскарження рішень і дій органів державної влади чи самоврядування. Так, Законом від 5 лютого 1998 р. «Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні», ст. 14 Закону «Про державну податкову службу в Україні» викладена у такій редакції: «Рішення, дії або бездіяльність органів державної податкової служби та їх посадових осіб можуть бути оскаржені у встановленому Законом порядку». Закон України «Про захист економічної конкуренції» передбачає право суб'єктів господарювання на оскарження рішень органів Антимонопольного комітету (ст. 60).

У разі неправомірного застосування до суб'єктів господарювання адміністративно-господарських санкцій, які не відповідають законодавству і порушують їх права чи законні інтереси, останні мають право звернутись до суду з заявою про визнання таких актів недійсними. Це є одним із шляхів захисту прав суб'єктів господарювання і споживачів, передбачених статтею 20 ГК. Деякі нормативні акти встановлюють порядок оскарження. Так, за згаданим вище Законом України «Про захист економічної конкуренції» рішення Антимонопольного комітету України, адміністративної колегії Антимонопольного комітету та державного уповноваженого цього Комітету оскаржуються до Вищого господарського суду України; рішення адміністративної колегії територіального відділення Комітету — до господарського суду Автономної Республіки Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських господарських судів. Ним також визначено випад-

ки, за якими прийняття судом до розгляду заяви про визнання недійсним рішення органу Антимонопольного комітету зупиняє його виконання (та сама стаття).

Відшкодування збитків, завданих суб'єкту господарювання у зв'язку з неправомірним застосуванням до нього адміністративно-господарських санкцій, підлягає відшкодуванню в порядку, встановленому Господарським кодексом України та іншими законами. У Кодексі порядок відшкодування збитків у сфері господарювання передбачений статтями 224-229.

Оскільки однією із сторін у цих відносинах є органи державної влади або органи місцевого самоврядування, а відносини складаються у сфері господарювання, вони є адміністративно-господарськими, у яких поєднуються елементи публічного і приватного права. Скажімо, відповідальність за антиконкурентні дії запроваджено в інтересах як добросовісних суб'єктів господарювання, так і суспільства в цілому для підтримки господарського порядку в державі.

Цей перелік не є вичерпним. Можуть застосовуватись й інші адміністративно-господарські санкції відповідно до законодавства.

5.2. Строки застосування адміністративно-господарських санкцій

Адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через один рік з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

За загальним принципом правового регулювання суспільних відносин різними галузями законодавства при притягненні до відповідальності за правопорушення застосовуються строки давності. Але у чинних нормативних актах, які встановлюють адміністративно-господарські санкції, такі строки не передбачаються. Так, за Законом

України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» податковий орган має право самостійно визначати суму податкових зобов'язань платників податків у випадках, передбачених цим Законом, не пізніше закінчення 1095-го дня, наступного за останнім днем граничного строку податкової декларації. Але строки накладення штрафів за порушення податкового законодавства не встановлені. Це пояснюється, напевне, тим, що норми стосовно давності містяться, як правило, у кодифікованих нормативних актах. У зв'язку з цим строки застосування адміністративної відповідальності у господарській сфері цілком виправдано знайшли місце у Господарському кодексі України.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення господарсько-правової відповідальності.
2. Назвіть мету застосування господарсько-правової відповідальності.
3. Які види господарських санкцій застосовуються при господарсько-правовій відповідальності?
4. Які підстави та межі господарсько-правової відповідальності?
5. Розкрийте поняття «прострочення боржника та кредитора».
6. Який порядок реалізації досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності?
7. Що включається до складу збитків?
8. Що враховується при визначенні розміру збитків?
9. Які умови і порядок відшкодування збитків?
10. Дайте визначення штрафних санкцій, як визначається їх розмір і який порядок їх застосування?
11. В яких випадках застосовуються оперативно-господарські санкції? Які їх види і який порядок застосування?

ГЛАВА 6. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ АНТИМОНОПОЛЬНО-КОНКУРЕНТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

6.1. Порядок накладання та розміри штрафів за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства

Антимонопольний комітет України накладає штрафи на суб'єктів господарювання - юридичних осіб за:

- вчинення дій, передбачених статтями 29, 30 і 32 ГК, ухилення від виконання або несвоєчасне виконання рішень Антимонопольного комітету України чи його територіальних відділень про припинення порушень антимонопольно-конкурентного законодавства, відновлення первинного стану або зміну угод, що суперечать антимонопольно-конкурентному законодавству;

- створення, реорганізацію (злиття, приєднання), ліквідацію суб'єктів господарювання, вступ одного або декількох суб'єктів господарювання в об'єднання, придбання чи набуття будь-яким іншим способом у власність, одержання в управління (користування) часток (акцій, паїв) та активів (майна) у вигляді цілісних майнових комплексів підприємств чи їх структурних підрозділів, а також в оренду цілісних майнових комплексів підприємств чи їх структурних підрозділів без згоди на це Антимонопольного комітету України чи його органів у випадках, якщо законом передбачено необхідність одержання такої згоди;

- неподання чи несвоєчасне подання передбаченої законом інформації, або подання завідомо недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальним відділенням.

Основними обставинами, що враховуються при визначенні розміру штрафів за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства суб'єктами господарювання, є: істотність впливу на конкуре-

нцію на конкретному ринку; розмір незаконно отриманого прибутку; розмір збитків, заподіяних внаслідок неправомірних дій відповідача; вчинення порушення повторно; тривалість здійснення правопорушення; поведінка суб'єкта господарювання після виявлення ознак правопорушення; фінансове становище відповідача; одночасне скоєння декількох порушень антимонопольно-конкурентного законодавства.

Під повторністю розуміється вчинення суб'єктом господарювання порушення після того, як рішенням Антимонопольного комітету України суб'єкт господарювання повинен був призупинити інше порушення або на нього накладався штраф за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

Накладення штрафів за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства можливо в таких розмірах:

- до десяти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф за:

- антиконкурентні узгоджені дії;

- зловживання монопольним (домінуючим) становищем;

- невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету України або їх виконання у неповному обсязі;

- до п'яти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф за:

- здійснення учасниками узгоджених дій — суб'єктами господарювання без отримання в установленому порядку дозволу органів Антимонопольного комітету України антиконкурентних узгоджених дій, що сприяють: вдосконаленню виробництва, придбанню або реалізації товарів; техніко-технологічному, економічному розвитку; розвитку малих або середніх підприємств; оптимізації експорту чи імпорту товарів; розробленню та застосуванню уніфікованих технічних

умов або стандартів на товари; раціоналізації виробництва;

- здійснення обмежувальної та дискримінаційної діяльності у вигляді антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання;

- узгоджені дії малих або середніх підприємств;

- узгоджені дії стосовно постачання та використання товарів;

- узгоджені дії щодо прав інтелектуальної власності, а також узгоджені дії, які можуть бути дозволені;

- недотримання умов безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управлінні часток, акцій, паїв, що забезпечує досягнення або перевищення 25 чи 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання;

- концентрацію без отримання відповідного дозволу органів Антимонопольного комітету України у разі, якщо наявність такого дозволу необхідна;

- невиконання учасниками узгоджених дій концентрації вимог і зобов'язань, якими обумовлене рішення про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію;

- до одного відсотка доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф за:

- схиляння інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень антимонопольно-конкурентного законодавства чи сприяння вчиненню таких порушень;

- неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органами Антимонопольного комітету, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки;

- подання інформації у неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органами Антимонопольного комітету, головою його територіального

відділення чи нормативно-правовими актами строки;

- подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню;

- створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладанні арешту на майно, предмети, документи або інші носії інформації;

- обмеження у господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

Рішення про накладення штрафів у розмірі понад 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян приймаються виключно Антимонопольним комітетом України.

Вчинення господарюючими суб'єктами - юридичними особами та їх об'єднаннями дій, визначених Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» як недобросовісна конкуренція, тягне за собою накладення на них Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями штрафів у розмірі до трьох відсотків виручки від реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф. У разі якщо обчислення виручки господарюючого суб'єкта неможливе або виручка відсутня, зазначені штрафи накладаються у розмірі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 21).

Нарахування пені за прострочення сплати штрафу, що накладений органами Антимонопольного комітету України за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства, може припинитись у разі:

- сплати штрафу (ч. 2. ст. 31 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції»);

- прийняття господарським судом ухвали про припинення виконання рішення органів Комітету в частині сплати штрафу (ст. 66 ГПК України);

- відстрочення або розстрочення виконання рішення господарським судом про стягнення штрафу (ст. 121 ГПК);

- дії мораторію щодо задоволення вимог кредиторів і з дня прийняття господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури (абз. 2 ч. 3 ст. 12, абз. 4 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом»).

6.2. Адміністративна відповідальність громадян - підприємців та посадових осіб

Посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, а також громадяни, зареєстровані як підприємці, несуть адміністративну відповідальність згідно із законом за:

- вчинення дій, передбачених статтями 29-32 ГК;

- неподання чи несвоєчасне подання передбаченої законом інформації, або подання завідомо недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальним відділенням;

- ухилення від виконання чи несвоєчасне виконання рішень Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень. Адміністративну відповідальність відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення (статті 166^і— 166⁴) несуть посадові особи та інші працівники суб'єктів господарювання, працівники органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та боротьби за правопорушення у вигляді:

- неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органами Антимонопольного комітету, головою його територіального відділення чи норма-

тивно-правовими актами строки;

- подання інформації у неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органи Антимонопольного комітету, головою територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки;

- подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню;

- створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення у проведенні перевірок, оглядів, вилученні чи накладенні арешту на майно, предмети, документи або інші носії інформації.

Адміністративну відповідальність несуть посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю за правопорушення у вигляді:

- невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету України або їх виконання у неповному обсязі;

- неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органи Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки;

- подання інформації у неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню в установлені органи Антимонопольного комітету, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки;

- подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню;

- створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладенні арешту на майно, предмети, документи або інші носії інформації.

Вчинення дій, визначених Господарським кодексом України як недобросовісна конкуренція громадянами-підприємцями, а також вчинення в інтересах третіх осіб зазначених дій громадянами, які не є підприємцями, тягне накладення на них Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями штрафів у розмірі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 22 Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції»).

Штрафи за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства стягуються в судовому порядку.

Рішення та розпорядження органів Антимонопольного комітету України, голів його територіальних відділень є обов'язковими для виконання. Особа, на яку накладено штраф за рішенням органу Антимонопольного комітету України, сплачує його у тридцяти денний строк з дня одержання такого рішення. У разі несплати штрафу в строки, передбачені рішенням, та пені, органи Антимонопольного комітету України стягують штраф і пеню в судовому порядку (ст. 56 Закону «Про захист економічної конкуренції»).

6.3. Вилучення незаконно одержаного прибутку (доходу)

Прибуток (доход), незаконно одержаний суб'єктами підприємницької діяльності в результаті порушення статей 29, 30 і 32 ГК, стягується за рішенням суду до Державного бюджету України.

Прибуток, одержаний суб'єктом господарювання внаслідок порушення норм антимонопольно-конкурентного законодавства, є незаконним, а тому підлягає стягненню судом або господарським судом у державний бюджет за позовом Антимонопольного комітету України або його територіальних відділень (ст. 25 Закону України «Про Антимонопольний комітет України», п. 5 Положення про територіальне відділення Антимонопольного комітету України, затвердженого розпорядженням Антимонопольного комітету України від 23 лютого 2001 р. №32-р).

Незаконно одержаний прибуток (доход) може виникати внаслідок скоєння суб'єктом господарювання правопорушення у вигляді:

- зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку;
- неправомірних угод між суб'єктами господарювання;
- недобросовісної конкуренції.

При цьому необхідно зауважити, що незаконно одержаний прибуток (доход) може бути стягнуто до Державного бюджету України також шляхом добровільної сплати сум, самостійно нарахованих суб'єктом господарювання.

Розмір незаконно отриманого прибутку (доходу) може бути підрахований таким чином: суми фактично одержаних внаслідок незаконних дій прибутків (доходів) слід зменшити на суму прибутку (доходів), яку одержав би суб'єкт господарювання у разі утримання від правопорушення, а також на суму податків та обов'язкових платежів, котрі були сплачені, та суму повернених коштів.

6.4. Вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання

У разі встановлення факту неправомірного використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки або факту копіювання виробів, передбачених статтею 33 ГК, заінтересовані особи можуть звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень із заявою про вилучення в судовому порядку товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого суб'єкта господарювання як у виробника, так і у продавця. Зазначимо, що вилучення товарів, у тому числі з обігу, можливо лише за умови, якщо вказані товари є предметом правопорушення у вигляді недобросовісної конкуренції.

Оскільки нелегітимне використання товару призводить до неотримання фактичним виробником очікуваного прибутку, таке вилучення відбувається не тільки у виробників, а й у розповсюджувачів

(продавців) нелегітимного товару. Вилучення передбачає примусові безоплатні дії щодо всього або частки майна, яке є предметом правопорушення у вигляді недобросовісної конкуренції. При цьому вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням можливо лише у разі відсутності засобів усунення наслідків правопорушення іншим шляхом.

Вилучення товарів із неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання застосовується у разі якщо можливість змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання не може бути усунена іншим шляхом.

Порядок використання вилучених товарів визначається Кабінетом Міністрів України.

Залежно від особливостей товару, що вилучається, його може бути знищено або, у відповідності з рішенням Кабінету Міністрів України, використано у подальшому.

6.5. Відшкодування збитків

Збитки, заподіяні зловживанням монополюючим становищем, антиконкурентними узгодженими діями, дискримінацією суб'єктів господарювання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також збитки, заподіяні внаслідок вчинення дій, визначених Господарським кодексом України як недобросовісна конкуренція, підлягають відшкодуванню за позовами заінтересованих осіб у порядку, встановленому законом.

У разі порушення антимонополюючо-конкурентного законодавства порушники повинні, відшкодувати завдані збитки. Останні може бути відшкодовано за позовами зацікавлених осіб у порядку, визначеному господарським законодавством України (гл. 25 ГК).

Особи, яким заподіяно шкоду, мають можливість звернутись до суду, господарського суду із заявою про її відшкодування. Слід зазначити, що законодавством не передбачено повноваження Анти-

монопольного комітету України та його органів щодо відшкодування збитків, завданих порушенням антимонопольно-конкурентного законодавства.

У подвійному розмірі завданої шкоди збитки відшкодовуються особою, яка спричинила шкоду, якщо така заподіяна порушеннями антимонопольно-конкурентного законодавства, серед яких порушення у вигляді:

- антиконкурентних узгоджених дій;
- зловживання монопольним (домінуючим) становищем;
- здійснення учасниками узгоджених дій - суб'єктами господарювання без отримання в установленому порядку дозволу органів Антимонопольного комітету України антиконкурентних узгоджених дій, що сприяють удосконаленню виробництва, придбанню або реалізації товарів; техніко-технологічному, економічному розвитку; розвитку малих або середніх підприємств; оптимізації експорту чи імпорту товарів; розробленню та застосуванню уніфікованих технічних умов або стандартів на товари; раціоналізації виробництва;
- недотримання умов безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управлінні часток, акцій, паїв, що забезпечує досягнення або перевищення 25 чи 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання;
- концентрації без отримання відповідного дозволу органів Антимонопольного комітету в разі якщо наявність такого дозволу необхідна;
- обмеження у господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства;
- невиконання учасниками узгоджених дій, концентрації вимог і зобов'язань, якими обумовлене рішення про надання дозволу на уз-

годжені дії, концентрацію.

6.6. Спростування неправдивих, неточних або неповних відомостей

У разі встановлення факту дискредитації суб'єкта господарювання Антимонопольний комітет України, його територіальні відділення мають право прийняти рішення про спростування за рахунок порушника поширених ним неправдивих, неточних або неповних відомостей у строк і спосіб, що визначені законодавством або цим рішенням.

Якщо встановлено факт дискредитації господарюючого суб'єкта, а також зв'язок між діями порушника та настанням негативних наслідків для суб'єкта господарювання, Антимонопольний комітет України, його територіальні відділення мають право приймати рішення про офіційне спростування за рахунок порушника поширених ним неправдивих, неповних та неточних відомостей у строк і спосіб, визначені законодавством або цим рішенням.

Під офіційним спростуванням слід розуміти публічне оголошення щодо невідповідних дійсності неправдивих, неточних або неповних відомостей у засобах масової інформації або іншим чином, передбаченим законодавством.

Виходячи зі змісту статті 277 Цивільного кодексу України офіційне спростування, зокрема, може відбуватися шляхом:

- спростування недостовірної інформації особою, яка її поширила;
- відкликання виданого (прийнятого) документа, у якому міститься недостовірна інформація;
- прийняття відповідного судового рішення за заявою про встановлення факту неправдивості інформації та її спростування.

Важливою вимогою є те, що спростування недостовірної інформації повинно відбуватися у такий же спосіб, у який вона була поширена.

Щодо спростування недостовірної інформації законодавством

встановлена спеціальна позовна давність, яка обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про вказані відомості (п. 2 ч. 2 ст. 258 Цивільного кодексу України).

6.7. Процесуальні засади розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями справ про недобросовісну конкуренцію

Справи про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства (про недобросовісну конкуренцію) розглядаються Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями у порядку, встановленому законом.

Порядок розгляду Антимонопольним комітетом та його територіальними відділеннями справ про недобросовісну конкуренцію передбачений законами України «Про захист економічної конкуренції», «Про захист від недобросовісної конкуренції» та іншими актами законодавства України.

Відповідно до Закону України «Про Антимонопольний комітет України» і Тимчасових правил розгляду справ про порушення антимонопольного законодавства України затверджено Положення про Постійно діючу адміністративну колегію Антимонопольного комітету України від 2 березня 1995 р. Колегії підвідомчі справи про порушення законодавства про припинення недобросовісної конкуренції, за винятком тих, які підвідомчі Антимонопольному комітету. Крім того, Колегія переглядає у порядку нагляду за поданнями де] них уповноважених, протестами прокурора Автономної Республіки Крим, прокурорів областей, міст Києва і Севастополя та їх заступників рішення голів територіальних відділень.

Особи, права яких порушені діями, що є недобросовісною конкуренцією, можуть протягом шести місяців з дня, коли вони дізнались або повинні були дізнатися про порушенні їх прав, звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділів із

заявою про захист своїх прав.

За результатами розгляду справи про припинення недобросовісної конкуренції в разі доведення вчинення порушення, залежно від обставин, приймається одне (постанова або розпорядження) або два рішення (постанова і розпорядження).

У тих випадках, коли зацікавлені юридичні особи не згодні з винесеним рішенням, мають право у тридцятиденний строк з дня одержання його копії звернутися до суду господарського суду для визнання вказаних рішень цілком або частково недійсними.

6.8. Майнова відповідальність за порушення антимонопольного законодавства та порядок її застосування

Питанням відповідальності за порушення антимонопольного законодавства присвячений розділ V Закону "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності".

Відповідно до вже названих положень про відповідальність за порушення антимонопольного законодавства до суб'єктів підприємницької діяльності застосовуються такі види санкцій:

- майнова відповідальність як санкція за порушення антимонопольного законодавства (у тому числі за зловживання монопольним становищем на ринку, укладення неправомірних угод між підприємцями, дискримінацію підприємців органами влади і управління та недобросовісну конкуренцію), Що передбачена ст. 19 Закону "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності", у формі штрафу, який накладається на підприємців — юридичних осіб у розмірі до 5 відсотків виручки підприємця від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф;

- за неподання, несвоєчасне подання або подання завідомо недостовірної інформації Антимонопольному комітету України і його те-

риторіальним відділенням накладається штраф у розмірі до 0,5 відсотка виручки підприємця від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф. У разі, якщо обчислити виручку підприємця неможливо або виручка відсутня, штрафи, накладаються у розмірі до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а штрафи за неподання, несвоєчасне подання або подання завідомо недостовірної інформації Антимонопольному комітету України і його територіальним відділенням — у розмірі до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У разі, якщо підприємець працював менше одного року, штрафи обчислюються від виручки підприємця за час, що передував порушенню.

Рішення щодо накладення штрафів у розмірах понад чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян приймаються виключно Антимонопольним комітетом України на його засіданнях.

П'ятдесят відсотків сум штрафів зараховуються до державного бюджету, 50 відсотків — до цільового позабюджетного фонду розвитку і захисту конкуренції.

Крім того, ст. 21 Закону "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" встановлена майнова відповідальність у вигляді стягнення до державного бюджету прибутку, незаконно одержаного суб'єктами підприємницької діяльності в результаті порушення антимонопольного законодавства (зловживання монопольним становищем, неправомірних угод між підприємцями та недобросовісної конкуренції), а ст. 22 цього Закону — у вигляді відшкодування збитків, заподіяних зловживанням монопольним становищем, антиконкурентними узгодженими діями, дискримінацією суб'єктів господарювання органами державної влади, органами місцевого самоврядування та органами адміністративно-господарського управління й контролю. Встановлені ст. 21 та 22 заходи майнової відповідальності застосовуються господарським

судом за позовами Антимонопольного комітету. Таким чином, сам Антимонопольний комітет застосовувати зазначені санкції не має права.

Організаційно-господарські санкції за порушення антимонопольного законодавства можуть застосовуватися як самим Антимонопольним комітетом (примусовий поділ монопольних утворень), так і відповідними органами влади і управління (скасування ліцензій, припинення операцій зовнішньоекономічної діяльності).

У випадках, коли суб'єкти господарювання зловживають монопольним становищем на ринку, Антимонопольний комітет України і його територіальні відділення мають право прийняти постанову про примусовий поділ монопольних утворень. Зазначені санкції не застосовуються у таких випадках:

- при неможливості організаційного або територіального відокремлення підприємств, структурних підрозділів чи структурних одиниць;

- за наявності тісного технологічного зв'язку підприємств, структурних підрозділів чи структурних одиниць, якщо частка внутрішнього обороту в загальному обсязі валової продукції підприємства (об'єднання тощо) не перевищує 30 відсотків.

Скасування ліцензій здійснюється органами, зазначеними в Переліку органів, які видають ліцензії на провадження певних видів підприємницької діяльності, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 1998 р. № 1020, за поданням, внесеним Антимонопольним комітетом.

ГЛАВА 7. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БАНКРУТСТВА

7.1. Поняття банкрутства. Суб'єкти у відносинах банкрутства.

Виробничо-фінансова діяльність сільськогосподарського підприємства охоплює собою суспільні відносини, що виникають в разі банкрутства.

В сучасному національному законодавстві поняття банкрутства вперше введене Законом України “Про банкрутство”, який діє в новій редакції від 30 червня 1999р. і називається “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”. Цей закон встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності суб'єкта підприємницької діяльності - боржника.

У разі нездатності суб'єкта підприємництва після настання встановленого строку виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами, територіальною громадою або державою інакше як через відновлення його платоспроможності цей суб'єкт (боржник) визнається неспроможним.

До легальних складових поняття неспроможності вказаний Закон відносить:

- нездатність суб'єкта підприємництва виконати грошові зобов'язання перед своїми кредиторами;
- невиконання зазначених грошових зобов'язань протягом визначеного часу - трьох місяців після встановленого для їх погашення строку;
- неможливість відновлення платоспроможності боржника.

Господарським Кодексом України (частина 4 ст. 205) у наше законодавство введено критерій неоплатності. Наявність такого критерію поряд з критерієм неплатоспроможності означає, що у провадженні у справі про банкрутство має бути доведено не лише факт припинення платежів, а й те, що вартість майна боржника є меншою, ніж величина кредиторської заборгованості. Це може призвести до ускла-

днення процедури визнання боржника банкрутом.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” банкрутством є визнаний господарським судом юридичний факт неспроможності суб’єкта підприємницької діяльності задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Коло осіб, що підпадають під дію законодавства про банкрутство, вичерпно визначено положеннями вказаного закону.

Суб’єктом банкрутства може бути лише суб’єкт підприємницької діяльності. Крім суб’єктів підприємницької діяльності, до осіб, на яких поширюється названий Закон, належить:

- юридичні особи, які діють у формі споживчого товариства, благодійного чи іншого фонду;

- юридичні особи - підприємства, що є об’єктами права державної власності, які не підлягають приватизації, у частині санації чи ліквідації після виключення їх у встановленому порядку з переліком таких об’єктів.

Не можуть бути визнані банкрутом казенні підприємства, а також відокремленні структурні підрозділи господарської організації.

Щодо банкрутства державних комерційних підприємств законом передбачаються додаткові вимоги та гарантії права власності Українського народу.

Кредиторами неплатоспроможних боржників є суб’єкти, зазначені у частині першій ст. 209 ГК України, які мають підтверджені відповідні до законодавства вимоги до боржника щодо грошових зобов’язань, включаючи вимоги яких повністю або частково забезпечені заставою. Правами кредиторів щодо неплатоспроможних боржників користуються також визначені законом органи справляння податків, зборів (обов’язкових платежів).

Ст.1 згаданого закону поділяє кредиторів на конкурсних та пото-

чних. До конкурсних кредиторів належать ті, вимоги яких до боржника виникли до порушення провадження у справі про банкрутство та вимоги яких не забезпечені заставою майна боржника. До них належать також кредитори, вимоги яких до боржника виникли внаслідок правонаступництва за умови виникнення таких вимог до порушення провадження у справі про банкрутство. До поточних кредиторів відносяться ті, вимоги яких до боржника виникли після порушення провадження у справі про банкрутство.

У разі якщо до одного боржника мають грошові вимоги одночасно два або більше кредиторів, вони утворюють збори (комітет) кредиторів відповідно до вимог вищевказаного закону. Скликання їх, організація та проведення засідань, їх компетенція, порядок прийняття рішень цими органами тощо визначаються ст.16 та іншими статтями вищезгаданого закону.

7.2. Організаційно-правові питання запобігання банкрутству. Підстави для застосування банкрутства.

Засновники (учасники) суб'єкта підприємництва, власник майна, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, у межах своїх повноважень зобов'язані вживати своєчасних заходів щодо запобігання банкрутству. Заходи не належать до судових процедур банкрутства та можуть бути здійснені до подання заяви про порушення справи про банкрутство. До них належить надання фінансової допомоги для погашення зобов'язань суб'єкта підприємництва перед його кредиторами та здійснення реорганізаційних, організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів у межах досудової санації.

Власники майна державного (комунального) або приватного підприємства, засновники (учасники) суб'єкта підприємництва, що виявився неплатоспроможним боржником, кредитори та інші особи у межах заходів щодо запобігання банкрутству вказаного суб'єкта мо-

жуть подати йому фінансову допомогу у розмірі, достатньому для погашення його зобов'язань перед кредиторами, включаючи зобов'язання щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), та відновлення платоспроможності цього суб'єкта (досудова санація).

Подання фінансової допомоги боржнику передбачає його обов'язок взяти на себе відповідні зобов'язання перед особами, які подали допомогу, в порядку, встановленому законом.

Законодавством передбачено два види позасудових процедур, які можуть провадитися з метою запобігання банкрутству: фінансова допомога і відновлення платоспроможності боржника (досудова санація).

Досудова санація - це система заходів щодо відновлення платоспроможності державного підприємства - боржника, які здійснюються органом, уповноваженим управляти державним майном боржника, з метою запобігання його банкрутству до порушення провадження у справі про банкрутство.

Досудова санація державних підприємств здійснюється за рахунок бюджетних коштів, обсяг яких встановлюється законом про Державний бюджет України. Умови проведення досудової санації державних підприємств за рахунок інших джерел фінансування погоджуються з органом, наділеним господарською компетенцією щодо боржника, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Фінансова допомога боржнику в розмірі, достатньому для погашення зобов'язань боржника перед кредиторами, у тому числі зобов'язань щодо сплати податків і зборів, може бути надана власником майна державного чи приватного підприємства, засновниками (учасниками) боржника - юридичної особи, кредиторами боржника, іншими особами.

Санація боржника може застосовуватися не тільки як досудова, а й як судова процедура (у разі порушення провадження у справі про

банкрутство). Оскільки порядок її проведення регламентується процесуальними нормами, це питання доцільно розглянути у відповідному питанні цієї теми.

Підставою для застосування банкрутства до суб'єкта підприємництва є економічний фактор, визначений ст. 1 Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” - неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі по заробітній платі, а також виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів не інакше як через відновлення платоспроможності. Суб'єкт, неспроможний виконати зазначені грошові зобов'язання протягом трьох місяців після настання встановленого строку їх сплати, визнається законом боржником.

Слід зазначити, що на відміну від чинного Цивільного кодексу (ст. 212) Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” досить детально визначає поняття та склад грошових зобов'язань, під якими розуміються зобов'язання боржника заплатити кредитору певну грошову суму відповідно до цивільно-правового договору та на інших підставах, передбачених цивільним законодавством України. Склад і розмір грошових зобов'язань, у тому числі розмір заборгованості за передані товари, виконані роботи і надані послуги, сума кредитів з урахуванням відсотків, які зобов'язаний сплатити боржник, визначаються на день подачі в господарський суд заяви про порушення провадження у справі про банкрутство, якщо інше не встановлено зазначеним Законом. До складу грошових зобов'язань боржника не зараховуються неустойка (пеня, штраф), визначена на день подання заяви до господарського суду, а також зобов'язання, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, зобов'язання по виплаті авторської винагороди, зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника - юридичної особи, що виникають з такої участі.

Фактичною підставою для порушення справи про банкрутство може бути лише письмова заява до господарського суду, яка називається “заява про порушення справи про банкрутство” (п. 1 ст. 7 Закону). З такою заявою до господарського суду може звернутися будь-хто з кредиторів. Кредитори мають право об'єднати свої вимоги до боржника і звернутися до суду з однією заявою, що підписується всіма кредиторами, які об'єднали свої вимоги (п. 9 ст. 7).

Із заявою про порушення справи про банкрутство до господарського суду може звернутися боржник з власної ініціативи. Боржник реалізує таке право за наявності майна, достатнього для покриття судових витрат, якщо інше не передбачено Законом.

Разом з тим, боржник зобов'язаний звернутися в місячний строк до господарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство у разі виникнення таких обставин:

- задоволення вимог одного або кількох кредиторів приведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами;

- орган боржника, уповноважений відповідно до установчих документів або законодавства прийняти рішення про ліквідацію боржника, прийняв рішення про звернення в господарський суд із заявою боржника про порушення справи про банкрутство;

- при ліквідації боржника не у зв'язку з процедурою банкрутства встановлено неможливість боржника задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі;

- в інших випадках, передбачених Законом (п. 5 ст. 7 Закону).

Справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо безспірні вимоги кредитора (кредиторів) до боржника сукупно складають не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку, якщо інше не передбачено Законом (п. 3 ст. 6 Закону).

Тут слід враховувати, що:

по-перше, безспірні вимоги кредиторів - це вимоги кредиторів, визнані боржником, інші вимоги кредиторів, підтверджені виконавчими документами чи розрахунковими документами, за якими відповідно до законодавства здійснюється списання коштів з рахунків боржника;

по-друге, мінімальний розмір заробітної плати періодично змінюється, а тому змінюється і розмір безспірних вимог. Законом встановлені окремі особливості щодо розмірів безспірних вимог і строку їх непогашенім. Наприклад, заява про порушення справи про банкрутство відсутнього боржника може бути подана кредитором незалежно від розміру його вимог до боржника та строку виконання зобов'язань (п. 1 ст. 52 Закону); підставою для визнання банкрутом фермерського господарства є його неспроможність задовольнити протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів (п. 1 ст. 50 Закону).

7.3. Процедури, що застосовуються до неплатоспроможного боржника.

У випадках, передбачених законом, щодо неплатоспроможного боржника застосовуються такі процедури, як розпорядження майном боржника, мирова угода, санація (відновлення платоспроможності) боржника, ліквідація банкрута.

Розпорядження майном боржника, яка, як правило, передує усім іншим судовим процедурам банкрутства. Вона застосовується до неплатоспроможного боржника протягом визначеного у законі строку або до настання визначених у законі обставин. Змістом цієї процедури є система передбачених законодавством заходів щодо нагляду та контролю за управлінням справами та розпорядженням майном боржника, спрямованих на збереження активів боржника, їх ефективне використання та виявлення у попередньому порядку фінансового становища боржника, а також можливостей відновлення його плато-

спроможності, що здійснюються розпорядником майна боржника;

Під мировою угодою у справі про банкрутство розуміється домовленість між боржником і кредиторами стосовно відстрочки та (або) розстрочки, а також прощення (списання) кредиторами боргів боржника, яка оформляється угодою сторін.

Мирова угода може бути укладена на будь-якій стадії провадження у справі про банкрутство.

Рішення про укладення мирової угоди від імені кредиторів приймається комітетом кредиторів більшістю голосів кредиторів-членів комітету та вважається прийнятим за умови, що всі кредитори, вимоги яких забезпечені заставою майна боржника, висловили письмову згоду на укладення мирової угоди.

Рішення про укладення мирової угоди від імені боржника приймається керівником боржника чи арбітражним керуючим (керуючим санацією, ліквідатором), які виконують повноваження органів управління та керівника боржника і підписують її.

Від імені кредиторів мирову угоду підписує голова комітету кредиторів.

Мирова угода може бути укладена тільки щодо вимог, забезпечених заставою, вимог другої та наступних черг, визначених ст. 31 вищезгаданого закону.

Мирова угода укладається у письмовій формі та підлягає затвердженню господарським судом, про що зазначається в ухвалі господарського суду про припинення провадження у справі про банкрутство. Вона набирає чинності з дня її затвердження господарським судом і є обов'язковою для боржника (банкрута), кредиторів, вимоги яких забезпечені заставою, кредиторів другої та наступних черг. Одностороння відмова від мирової угоди не допускається.

Мирова угода має містити положення про розміри, порядок і строки виконання зобов'язань боржника; відстрочку чи розстрочку або прощення (списання) боргів чи їх частини.

Крім цього, мирова угода може містити умови про виконання зобов'язань боржника третіми особами; обмін вимог кредиторів на акції боржника; задоволення вимог кредиторів іншими способами, що не суперечать Закону.

Арбітражний керуючий протягом п'яти днів з дня укладення мирової угоди повинен подати до господарського суду заяву про затвердження мирової угоди.

Господарський суд має право відмовити в затвердженні мирової угоди у разі порушення порядку укладення мирової угоди, встановленого Законом, або якщо умови мирової угоди суперечать законодавству.

Затвердження господарським судом мирової угоди є підставою для припинення провадження у справі про банкрутство. З дня затвердження господарським судом мирової угоди припиняються повноваження арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора).

За заявою будь-кого із кредиторів мирова угода може бути визнана господарським судом недійсною, якщо:

- боржником подані недостовірні відомості про своє майно в бухгалтерському балансі або в інших документах, що свідчать про фінансове та майнове становище боржника (банкрута);
- виконання мирової угоди призведе боржника до банкрутства;
- існують інші підстави для визнання угоди недійсною, передбачені цивільним законодавством України.

Визнання мирової угоди недійсною є підставою для поновлення провадження у справі про банкрутство, про що господарським судом виноситься ухвала, яка може бути оскаржена.

Мирова угода може бути розірвана за рішенням господарського суду у разі:

- невиконання боржником умов мирової угоди щодо не менш як третини вимог кредиторів;

- провадження боржником дій, які завдають збитків правам та законним інтересам кредиторів.

У разі винесення господарським судом ухвали про відмову в затвердженні мирової угоди мирова угода вважається неукладеною;

Санація є судовою процедурою банкрутства, що застосовується до неплатоспроможного боржника протягом встановленого законом часу за наявності законодавчо визначених підстав дії проведення. Судова процедура санації спрямована на запобігання визнанню життєздатного боржника банкрутом і на повне або часткове задоволення вимог кредиторів.

Господарський суд за клопотанням комітету кредиторів у строк, що не перевищує строку дії процедури розпорядження майном, встановленого відповідно до Закону, має право винести ухвалу про проведення санації боржника та призначення керуючого санацією.

Санація вводиться на строк не більше дванадцяти місяців, який може бути продовжений ще до шести місяців або скорочений. З дня винесення ухвали про санацію:

- керівник боржника відсторонюється від посади у порядку, визначеному законодавством про працю, управління боржником переходить до керуючого санацією, крім випадку, передбаченого ст. 53 Закону;

- припиняються повноваження органів управління боржника - юридичної особи;

- арешт на майно боржника та інші обмеження дій боржника щодо розпорядження його майном можуть бути накладені лише в межах процедури санації.

Здійснення санації боржника організовує керуючий санацією, правовий статус якого визначено положеннями ст. 17 Закону. Зокрема, керуючий санацією має право:

- розпоряджатися майном боржника з урахуванням обмежень, передбачених Законом;

- укласти від імені боржника мирову угоду, цивільно-правові, трудові та інші угоди;

- подавати заяви про визнання угод, укладених боржником, недійсними.

Керуючий санацією в трьохмісячний строк з дня прийняття рішення про санацію має право відмовитися від виконання договорів боржника, укладених до порушення провадження у справі про банкрутство, не виконаних повністю або частково, якщо:

- виконання договору завдає збитків боржнику;

- договір є довгостроковим (понад один рік) або розрахованим на одержання позитивних результатів для боржника в довгостроковій перспективі, крім випадків випуску продукції з технологічним циклом, більшим за строки санації боржника; виконання договору створює умови, що перешкоджають відновленню платоспроможності боржника.

Крім цього, за заявою керуючого санацією господарський суд може визнати недійсною угоду боржника, що укладена або виконана боржником з окремим кредитором чи іншою особою після порушення провадження у справі про банкрутство або протягом шести місяців, що передували дню порушення провадження у справі про банкрутство, якщо:

- відповідно до такої угоди кредитор чи на його користь здійснено оплату його вимог, які виникли до укладення зазначеної угоди, або в рахунок оплати зазначених вимог передано (відчужено) майно боржника, за умови, якщо угоду укладено на день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість його майна, та якщо внаслідок реалізації угоди кредитор отримав більше, ніж він отримав би у разі ліквідації боржника, якби реалізація такої угоди не відбулася;

- відповідно до такої угоди боржником відчужено або придбано майно за цінами, що є відповідно нижчими або вищими за ринкові, за умови, якщо до дня укладення угоди або внаслідок її виконання май-

на боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів.

За угодою, що визнана господарським судом недійсною з вищезазначених підстав, кожна із сторін зобов'язана повернути іншій стороні все, що отримано за угодою, а у разі неможливості повернути отримане в натурі - відшкодувати його вартість у грошовій формі за ринковими цінами, що існували на день укладення угоди.

У разі оспорювання зазначених угод господарський суд має виходити з презумпції недостатності майна боржника для задоволення вимог кредиторів. Обов'язок доказування платоспроможності (достатності майна для задоволення вимог кредиторів) покладається на боржника.

Угода боржника, яка укладена або виконана боржником - юридичною особою після порушення провадження у справі про банкрутство або протягом шести місяців, що передували дню порушення провадження у справі, яка пов'язана з виплатою (виділенням) долі (частки) в майні боржника учасникові боржника у зв'язку з його виходом із складу учасників боржника, за заявою арбітражного керуючого або кредитора визнається господарським судом недійсною, а все отримане за цією угодою повертається боржникові.

Одним з основних обов'язків керуючого санацією є підготовка і подання комітету кредиторів для схвалення плану санації боржника.

Якщо у майні підприємства-боржника частка державної власності перевищує 50 відсотків, керуючий санацією зобов'язаний попередньо погодити план санації боржника з органом, уповноваженим управляти державним майном. План санації повинен містити:

- заходи щодо відновлення платоспроможності боржника (перелік таких можливих заходів містить ч. 2 ст. 18 Закону “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”);

- умови участі інвесторів, за їх наявності, у повному або частковому задоволенні вимог кредиторів, зокрема шляхом переведення бо-

ргу (частини боргу) на інвестора;

- строк та черговість виплати боржником або інвестором боргу кредиторам;

- умови відповідальності інвестора за невиконання взятих згідно з планом санації зобов'язань.

План санації повинен передбачати строк відновлення платоспроможності боржника, яка вважається відновленою за відсутності ознак банкрутства, визначених Законом.

План санації розглядається комітетом кредиторів, який скликається керуючим санацією в чотирьохмісячний строк з дня винесення господарським судом ухвали про санацію, і вважається схваленим, якщо за нього таке рішення було підтримано більшістю голосів кредиторів-членів комітету кредиторів.

Комітет кредиторів може відхилити план санації і звернутися до господарського суду з клопотанням: а) про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури або б) про звільнення керуючого санацією від виконання ним обов'язків і призначення нового керуючого санацією.

Якщо протягом шести місяців з дня винесення ухвали про санацію в господарський суд не буде подано план санації боржника, господарський суд має право прийняти рішення про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури.

За п'ятнадцять днів до закінчення санації, а також за наявності підстав для дострокового припинення санації керуючий санацією зобов'язаний надати зборам кредиторів письмовий звіт і повідомити їх про час і місце проведення зборів.

Звіт керуючого санацією має бути розглянутий комітетом кредиторів не пізніше десяти днів від дати його надходження.

За наслідками розгляду звіту керуючого санацією комітет кредиторів приймає рішення про звернення до господарського суду з клопотанням щодо:

- припинення процедури санації у зв'язку з виконанням плану санації і відновленням платоспроможності боржника;

- продовження встановленого строку процедури санації;- припинення процедури санації, визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури;

- припинення процедури санації і укладення мирової угоди.

У разі виникнення обставин, що є підставою для припинення процедури санації, комітет кредиторів може прийняти відповідне рішення за відсутності звіту керуючого санацією.

Ліквідаційна процедура застосовується тільки у випадках визнання боржника банкрутом і є припиненням діяльності суб'єкта господарської діяльності з метою здійснення заходів щодо задоволення визнаних судом вимог кредиторів у порядку, визначеному Законом України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”. Фактичною підставою для застосування цієї процедури є визнана господарським судом нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів. Ліквідація проводиться у межах встановленого законом строку ліквідатором або спеціальним органом - ліквідаційною комісією.

Ліквідація банкрута як і санація боржника здійснюється з дотриманням вимог антимонопольного - конкурентного законодавства.

До складу ліквідаційної маси включаються також майнові активи осіб, які відповідають за зобов'язаннями неплатоспроможного боржника відповідно до закону або установчих документів боржника.

Відповідно до Закону господарський суд приймає постанову про визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру у разі, якщо:

- комітет кредиторів відхилив план санації і звернувся до господарського суду з клопотанням про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури (ч. 5 ст. 18 Закону “Про віднов-

лення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”);

- протягом шести місяців з дня винесення ухвали про санкцію боржника в господарський суд не подано план санації боржника (ч. 6 ст. 18 Закону);

- якщо суми, вирученої від продажу майна боржника як цілісного майнового комплексу, недостатньо для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі і мирова угода кредиторами не укладена (ч. 12 ст. 20 Закону);

- за результатами розгляду звіту керуючого санацією збори кредиторів приймають рішення про звернення до суду з клопотанням про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури (ч. 5 ст. 21 Закону);

- за результатами розгляду звіту керуючого санацією зборами кредиторів не прийняте жодне рішення або такс рішення не подано в господарський суд протягом п'ятнадцяти днів з дня закінчення санації чи виникнення підстав для її дострокового припинення (ч. 6 ст. 21 Закону);

- господарський суд відмовив у затвердженні звіту керуючого чи такий звіт не був поданий в установлений строк (ч. 11 ст. 21 Закону “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”);

- в установлені господарським судом строки (не більше шести місяців з дня прийняття господарським судом ухвали про припинення провадження у справі про банкрутство) не проведені розрахунки з кредиторами (ч. 15 ст. 21 Закону).

Строк ліквідаційної процедури не може перевищувати дванадцять місяців, проте цей строк може бути продовжений господарським судом на шість місяців.

З дня прийняття господарським судом постанови про оголошення боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури підприємство юридично переходить у новий правовий статус - статус банкрута.

Цей правовий статус передбачає ряд особливих юридичних положень:

- підприємницька діяльність банкрута завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції у разі можливості її продажу;

- строк виконання усіх грошових зобов'язань банкрута та зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) вважається таким, що настав;

- припиняється нарахування неустойки (штрафу, пені), відсотків та інших економічних санкцій з усіх видів заборгованості банкрута;

- відомості про фінансове становище банкрута перестають бути конфіденційними чи становити комерційну таємницю;- укладення угод, пов'язаних з відчуженням майна банкрута чи передачею його майна третім особам, допускається в порядку, передбаченому Законом;

- скасовується арешт, накладений на майно боржника, визнаного банкрутом, чи інші обмеження щодо розпорядження майном такого боржника. Накладення нових арештів або інших обмежень щодо розпорядження майном банкрута не допускається;

- вимоги за зобов'язаннями боржника, визнаного банкрутом, що виникли під час проведення процедур банкрутства, можуть пред'являтися тільки в межах ліквідаційної процедури;

- виконання зобов'язань боржника, визнаного банкрутом, здійснюється у випадках і порядку, передбаченими Законом.

У постанові про визнання боржника банкрутом господарський суд відкриває ліквідаційну процедуру, призначає ліквідатора, яким може бути особа, котра виконувала повноваження розпорядника майна або (та) керуючого санацією боржника.

Ліквідатор з дня свого призначення здійснює відповідно до ст. 25 Закону такі повноваження:

- приймає до свого відання майно боржника, вживає заходів щодо

забезпечення його збереження;

- виконує функції з управління та розпорядження майном банкрута;

- здійснює інвентаризацію та оцінку майна банкрута згідно із законодавством;

- аналізує фінансове становище банкрута;

- виконує повноваження керівника (органів управління) банкрута;

- очолює ліквідаційну комісію та формує ліквідаційну масу;

- пред'являє до третіх осіб вимоги щодо повернення дебіторської заборгованості банкруту;

- має право отримувати кредит для виплати вихідної допомоги працівникам, котрі звільняються внаслідок ліквідації банкрута, який відшкодовується в першу чергу згідно зі ст. 31 Закону за рахунок коштів, одержаних від продажу майна банкрута;

- з дня визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури повідомляє працівників банкрута про звільнення та здійснює його відповідно до законодавства України про працю. Виплата вихідної допомоги звільненим працівникам банкрута провадиться ліквідатором передусім за рахунок коштів, одержаних від продажу майна банкрута або отриманого для цієї мети кредиту;

- заявляє в установленому порядку заперечення по заявлених до боржника вимогах поточних кредиторів за зобов'язаннями, що виникли під час провадження у справі про банкрутство і є неоплаченими;

- з підстав, передбачених частиною 10 ст. 17 Закону “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”, подає до господарського суду заяви про визнання недійсними угод боржника;

- вживає заходів, спрямованих на пошук, виявлення та повернення майна банкрута, що знаходиться у третіх осіб;

- передає у встановленому порядку на зберігання документи банкрута, які відповідно до нормативно-правових документів підлягають

обов'язковому зберіганню;

- реалізує майно банкрута для задоволення вимог, включених до реєстру вимог кредиторів, у порядку, передбаченому Законом;

- повідомляє про своє призначення державний орган з питань банкрутства в десятиденний строк з дня прийняття рішення господарським судом та надає державному органу з питань банкрутства інформацію для ведення єдиної бази даних щодо підприємств-банкрутів;

- здійснює інші повноваження, передбачені Законом.

До складу ліквідаційної комісії включаються представники кредиторів, фінансових органів, а в разі необхідності - також представники державного органу у справах нагляду за страховою діяльністю, Антимонопольного комітету України, державного органу з питань банкрутства, якщо банкрутом визнано державне підприємство, та представник органів місцевого самоврядування.

Усі види майнових активів (майно та майнові права) банкрута, які належать йому на праві власності або повного господарського відання на дату відкриття ліквідаційної процедури та виявлені в ході ліквідаційної процедури, включаються до складу ліквідаційної маси, за винятком об'єктів державного житлового фонду, в тому числі гуртожитків, дитячих дошкільних закладів та об'єктів комунальної інфраструктури, які в разі банкрутства підприємства передаються в порядку, встановленому законодавством, до комунальної власності відповідних територіальних громад без додаткових умов і фінансуються в установленому порядку.

Майно, на яке звертається стягнення у ліквідаційній процедурі, оцінюється арбітражним керуючим у порядку, встановленому законодавством України. Для майна, яке продається на аукціоні, оціночна вартість є початковою.

Після проведення інвентаризації та оцінки майна банкрута ліквідатор розпочинає продаж майна банкрута на відкритих торгах, якщо комітетом кредиторів не встановлено інший порядок продажу майна

банкрута.

Ліквідатор забезпечує через засоби масової інформації оповіщення про порядок продажу майна банкрута, склад, умови та строки придбання майна. Порядок продажу майна банкрута, склад, умови та строки придбання майна погоджуються з комітетом кредиторів. При цьому продаж майна підприємств-банкрутів, заснованих на державній власності, здійснюється з урахуванням вимог Закону України “Про приватизацію державного майна” та інших нормативно-правових актів з питань приватизації.

У разі надходження двох і більше пропозицій щодо придбання майна банкрута ліквідатор проводить конкурс (аукціон). Порядок проведення конкурсу (аукціону) визначається згідно із Законом України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”.

Продаж майна банкрута оформляється договорами купівлі-продажу, які укладаються між ліквідатором і покупцем відповідно до законів України.

Черговість спрямування коштів, одержаних від продажу майна банкрута, на задоволення вимог кредиторів встановлена ст. 31 Закону, згідно з якою у першу чергу задовольняються:

- вимоги, забезпечені заставою;
- виплата вихідної допомоги звільненим працівникам банкрута, у тому числі відшкодування кредиту, отриманого на ці цілі;
- витрати Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, що пов'язані з набуттям ним прав кредитора щодо банку, - у розмірі всієї суми відшкодування за вкладами фізичних осіб;
- витрати, пов'язані з провадженням у справі про банкрутство в господарському суді та роботою ліквідаційної комісії, у тому числі:
 - витрати на оплату державного мита;
 - витрати заявника на публікацію оголошення про порушення справи про банкрутство;

- витрати на публікацію в офіційних друкованих органах інформації про порядок продажу майна банкрута;

- витрати на публікацію в засобах масової інформації про поновлення провадження у справі про банкрутство у зв'язку з визнанням мирової угоди недійсною;

- витрати арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), пов'язані з утриманням і збереженням майнових активів банкрута;

- витрати кредиторів на проведення аудиту, якщо аудит проводиться за рішенням господарського суду за рахунок їх коштів;

- витрати на оплату праці арбітражних керуючих (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора).

Перелічені витрати відшкодовуються ліквідаційною комісією після реалізації нею частини ліквідаційної маси, якщо інше не передбачено Законом.

У другу чергу задовольняються вимоги, що виникли із зобов'язань банкрута перед працівниками підприємства-банкрута (за винятком повернення внесків членів трудового колективу до статутного фонду підприємства), зобов'язань, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, шляхом капіталізації відповідних платежів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а також вимоги громадян - довіритель (вкладників) довірчих товариств або інших суб'єктів підприємницької діяльності, які залучали майно (кошти) довіритель (вкладників).

У третю чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

У четверту чергу задовольняються вимоги кредиторів, не забезпечені заставою, у тому числі і вимоги кредиторів, що виникли із зобов'язань у процедурі розпорядження майном боржника чи в процедурі санації боржника.

У п'яту чергу задовольняються вимоги щодо повернення внесків

членів трудового колективу до статутного фонду підприємства.

У шосту чергу задовольняються інші вимоги.

Вимоги кожної наступної черги задовольняються в міру надходження на рахунок коштів від продажу майна банкрута після повного задоволення вимог попередньої черги.

У разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги.

У разі відмови кредитора від задоволення визнаної в установленому порядку вимоги ліквідаційна комісія не враховує суму грошових вимог цього кредитора.

Вимоги, заявлені після закінчення строку, встановленого для їх подання, не розглядаються і вважаються погашеними. Так само вважаються погашеними вимоги, не задоволені за недостатністю майна.

У разі, якщо господарським судом винесено ухвалу про ліквідацію юридичної особи - банкрута, майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, передається власникові або уповноваженому ним органу, а майно державних підприємств - відповідному органу приватизації для наступного продажу. Після завершення усіх розрахунків з кредиторами ліквідатор подає до господарського суду звіт та ліквідаційний баланс з відповідними додатками.

Господарський суд після заслуховування звіту ліквідатора та думки членів комітету кредиторів або окремих кредиторів виносить ухвалу про затвердження звіту ліквідатора та ліквідаційного балансу. Ліквідатор повідомляє державний орган з питань банкрутства про завершення ліквідаційної процедури.

7.4. Припинення провадження у справі про банкрутство. Відповідальність за порушення законодавства про банкрутство.

Відповідно до ст. 40 Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” господарсь-

кий суд припиняє провадження у справі про банкрутство, якщо:

1) боржник не включений до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій або до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності;

2) подано заяву про визнання банкрутом ліквідованої або реорганізованої (крім реорганізації у формі перетворення) юридичної особи;

3) у провадженні суду є справа про банкрутство того ж боржника;

4) затверджено звіт керуючого санацією боржника в порядку, передбаченому Законом;

5) затверджено мирову угоду;

6) затверджено звіт ліквідатора в порядку, передбаченому ст. 32 Закону;

7) боржник виконав усі зобов'язання перед кредиторами;

8) кредитори не висунули вимог до боржника після порушення провадження у справі про банкрутство за заявою боржника.

Про припинення провадження у справі про банкрутство виноситься ухвала, яка може бути перевірена в порядку нагляду.

Провадження у справах про банкрутство може бути припинено у випадках, передбачених пунктами 1, 2 та 5 частини першої ст. 40 Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” , на всіх стадіях провадження у справі про банкрутство, тобто як до, так і після визнання боржника банкрутом; у випадках, передбачених пунктами 3, 4, 7 і 8, - лише до визнання боржника банкрутом, а у випадку, передбаченому пунктом 6, - лише після визнання боржника банкрутом.

Суб'єкт підприємництва несе юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства про банкрутство, зокрема фіктивне банкрутство, приховування банкрутства або умисне доведення до банкрутства.

Фіктивним банкрутством визнається завідомо неправдива заява суб'єкта підприємництва до суду про нездатність виконати зо-

бов'язання перед кредиторами та державою. Встановивши факт фіктивного банкрутства, тобто фактично платоспроможність боржника, суд відмовляє боржникові у задоволенні заяви про визнання банкрутом і застосовує санкції, передбачені законом (ст.218 КК України фіктивне банкрутство кваліфікує як злочин, що тягне за собою кримінальну відповідальність).

Умисним банкрутством визнається стійка неплатоспроможність суб'єкта підприємництва, викликана цілеспрямованими діями власника майна або посадової особи суб'єкта підприємництва, якщо це завдало істотної матеріальної шкоди інтересам держави, суспільства або інтересам кредиторів, що охороняються законом.

Приховування банкрутства, фіктивне банкрутство або умисне доведення до банкрутства, а також неправомірні дії у процедурах неплатоспроможності, пов'язані з розпорядженням майном боржника, що завдали істотної шкоди інтересам кредиторів та держави тягнуть за собою кримінальну відповідальність винних осіб відповідно до закону.

7.5. Особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств

Проблеми банкрутства окремих категорій підприємств-боржників обумовлюються наявністю значної кількості прогалин як теоретичного, так і практичного характеру, що виникають при невиконанні своїх обов'язків суб'єктами підприємницьких відносин, які мають особливий соціальний, правовий, економічний статус в процесі провадження у справі про банкрутство. Такими суб'єктами згідно чинного Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» виступають в т.ч. і сільськогосподарські і фермерські господарства. Попередня редакція Закону України 1992 року «Про банкрутство» не містила норм, що регламентують правовий стан боржників особливої категорії, що в наукових працях економістів та юристів викликало справедливую критику. Практика довела необхідність розробки та включення в законодавство про банкрутство положень, які в особливому порядку регулюють господарсько-правовий статус підприємств - боржників окремих категорій. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» враховує специфіку окремих категорій боржників, зокрема, сільськогосподарських і фермерських та передбачає пов'язані з цим особливості застосування до них процедур банкрутства (розділ VI Закону).

Створення ефективного механізму правового регулювання банкрутства окремої категорії підприємств-боржників дозволило усунути небезпеку визнання боржником платоспроможного суб'єкта бо здійснити процедури припинення його діяльності з урахуванням інтересів і самого підприємства, і його працівників, і регіону, і держави.

Сьогодні очевидний інтерес до цієї проблеми з боку вчених, які фундаментально та епізодично досліджували та досліджують її. Слід зазначити праці таких вітчизняних правознавців, як П. Баранцева, А.Г. Бобкової, О.М. Вінник, М.В. Гайворонського, П.Т. Геги, В.В.

Джуня, А. Єфименко, В.К. Мамутова, В. Нусінова, Б.М. Полякова, С. Тенькова, М.І. Тітова, В.С. Щербини, інших.

Особливості процедури банкрутства сільськогосподарських підприємств викладені у статті 44 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року N 2343-ХП.

Відповідно до цієї статті, під сільськогосподарськими підприємствами розуміються юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування (виробництво, виробництво та переробка) сільськогосподарської продукції, виручка яких від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) ними сільськогосподарської продукції складає не менше п'ятдесяти відсотків загальної суми виручки.

Справа про банкрутство сільськогосподарського підприємства порушується господарським судом, якщо безспірні вимоги кредитора (кредиторів) до боржника сукупно складають не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку, якщо інше не передбачено цим Законом.

Заява про порушення справи про банкрутство подається боржником або кредитором у письмовій формі, підписується керівником боржника чи кредитора (іншою особою, повноваження якої визначені законодавством або установчими документами), громадянином - суб'єктом підприємницької діяльності (його представником) і повинна відповідати вимогам статті 7 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств, передбачені цим Законом, застосовуються також до рибних господарств, риболовецьких колгоспів, виручка яких від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції та виловлених водних біологічних ресурсів складає не

менше п'ятдесяти відсотків загальної суми виручки.

У разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є у власності сільськогосподарського підприємства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості.

У разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом рішення щодо земельних ділянок, які є у власності такого підприємства, надані йому у постійне чи тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, приймається відповідно до Земельного кодексу України.

При введенні процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського підприємства повинен здійснюватися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природнокліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунок доходів, які можуть бути одержані сільськогосподарським підприємством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських підприємств приймається комітетом кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади.

Санація сільськогосподарського підприємства вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців.

У разі якщо протягом строку санації погіршилося фінансове становище сільськогосподарського підприємства у зв'язку із стихійним лихом, з епізоотіями та іншими несприятливими умовами, строк са-

нації, встановлений частиною шостою цієї статті, може бути продовжений на один рік.

У разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є у власності сільськогосподарського підприємства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості. (Частина третя статті 44 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2454-IV (2454-05) від 03.03.2005 р.).

У разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом рішення щодо земельних ділянок, які є у власності такого підприємства, надані йому у постійне чи тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, приймається відповідно до Земельного кодексу України.

7.6. Особливості банкрутства фермерських господарств

Банкрутство – це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Суб'єктами аграрного ринку є фермерські господарства, яким властиве особливе правове становище порівняно з іншими сільськогосподарськими підприємствами. Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.

Особлива правова природа фермерських господарств зумовлює наявність спеціального правового регулювання відновлення їх платоспроможності або визнання банкрутами нормами Господарського ко-

дексу України від 16 січня 2003 р., Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., Законів України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р., «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції від 30 червня 1999 р., «Про оренду землі» в редакції від 2 жовтня 2003 р. та ін.

Відповідно до вимог вказаних нормативно-правових актів підставою для порушення справи про банкрутство фермерського господарства може бути:

- заява кредитора (кредиторів) фермерського господарства, якщо господарство неспроможне задовольнити його (їх) вимоги, які є: грошовими, тобто стосуються стягнення грошових коштів, а не витребування майна; безспірними; не задоволеними фермерським господарством протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, який повинен визначатися із урахуванням спеціалізації господарства щодо вирощування того чи іншого виду сільськогосподарської продукції; сукупно становлять не менше 300 мінімальних розмірів заробітної плати;

- заява голови фермерського господарства у випадку, якщо: задоволення фермерським господарством вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання ним грошових зобов'язань у повному обсязі перед іншими кредиторами або при ліквідації господарства не у зв'язку з процедурою банкрутства встановлено його неможливість задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі; у фермерського господарства наявне майно, достатнє для покриття судових витрат.

Частиною 2 ст. 50 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» передбачено особливості ініціювання фермерським господарством справи про власне банкрутство, а саме:

- заява про порушення справи про банкрутство подається у письмовій формі і підписується підприємцем - головою фермерського го-

сподарства;

- заява голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство подається у господарський суд за наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства. В законодавстві не передбачено механізму отримання згоди всіх членів фермерського господарства, форми, в якій має бути висловлена така згода, тощо. Більше того, не врегульованим залишається питання ініціювання головою справи про банкрутство фермерського господарства при наявності заперечень з боку одного або декількох членів такого господарства, особливо у випадках, коли голова господарства згідно з положеннями законодавства зобов'язаний звернутись із відповідною заявою про банкрутство до господарського суду;

- заява голови про порушення справи про банкрутство фермерського господарства повинна містити обов'язкові реквізити: найменування господарського суду, до якого подається заява; найменування фермерського господарства та його поштову адресу; найменування та адреси кредиторів; виклад обставин, які підтверджують неплатоспроможність фермерського господарства, з зазначенням суми боргових вимог кредиторів, а також строку їх виконання, розміру неустойки (штрафів, пені), реквізитів розрахункового документа про списання коштів із банківського або кореспондентського рахунку боржника та дату його прийняття банківською установою боржника до виконання; суму вимог кредиторів за грошовими зобов'язаннями у розмірі, який не оспорується фермерським господарством; розмір заборгованості по податках і зборах (обов'язкових платежах); розмір заборгованості з відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю, виплаті заробітної плати та вихідної допомоги працівникам боржника, виплаті авторської винагороди; відомості про наявність у господарства - боржника майна, у тому числі грошових сум і дебіторської заборгованості; найменування банків, що здійснюють розрахунково-касове і кредитне обслуговування фермерського господарства; перелік до-

кументів, що додаються до заяви;

- до заяви голови про банкрутство фермерського господарства додаються додатки, які можна поділити на дві групи:

- загальні додатки, які є обов'язковим незалежно від організаційно-правової форми боржника (рішення про звернення до господарського суду з заявою; бухгалтерський баланс на останню звітну дату, підписаний головою господарства та бухгалтером, якщо він є у господарстві; перелік і повний опис заставленого майна із зазначенням його місцезнаходження та вартості на момент виникнення права застави; протокол загальних зборів працівників фермерського господарства (якщо вони є у господарстві), на якому обрано представника працівників для участі у справі про банкрутство; інші документи, які підтверджують неплатоспроможність боржника; план санації фермерського господарства);

- спеціальні додатки, які подаються виключно у випадку банкрутства фермерського господарства (документ про склад і вартість майна фермерського господарства; документ про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності; документ про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт).

Відповідно до ст. 212 Господарського кодексу України у випадках, передбачених законом, щодо неплатоспроможного боржника застосовуються такі процедури: розпорядження майном боржника; мирова угода; санація (відновлення платоспроможності) боржника; ліквідація банкрута.

Головою фермерського господарства у двомісячний строк із дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство фермерського господарства може бути подано в господарський суд план відновлення платоспроможності фермерського господарства. Завдання голови полягає у тому, щоб переконати суд в об-

грунтованості обраних у плані заходів із фінансового оздоровлення господарства. Такий розрахунок повинен базуватись на врожайності культур, сезонності робіт, вигідності реалізації тощо. У разі, якщо здійснення заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями та зобов'язаннями щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, податків і зборів (обов'язкових платежів), господарським судом вводиться процедура розпорядження майном фермерського господарства.

Розпорядження майном боржника – це система заходів щодо нагляду та контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження та ефективного використання майнових активів боржника та проведення аналізу його фінансового становища. Про введення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом виноситься ухвала, яка може бути оскаржена у встановленому порядку.

Враховуючи сезонність сільськогосподарського виробництва та його залежність від природнокліматичних умов, у ст. 50 згаданого закону передбачено особливості визначення максимального строку розпорядження майном фермерського господарства. Зокрема, процедура розпорядження майном фермерського господарства вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт із урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Час закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт визначається залежно від спеціалізації фермерського господарства за агротехнічними правилами вирощування сільськогосподарських рослин чи тварин. Цей строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців. Разом

з тим, зазначений максимальний строк процедури розпорядження майном фермерського господарства може бути продовжено на один рік у разі, якщо після введення процедури розпорядження майном погіршилося фінансове становище господарства у зв'язку зі стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами.

Відповідно до п. 9 ст. 50 згаданого закону для здійснення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна, який може й не мати ліцензії розпорядника майна. Разом тим, така особа повинна відповідати загальним вимогам до розпорядника майна, передбаченим ст. 13 згаданого закону, а саме: наявність статусу фізичної особи-суб'єкта підприємницької діяльності, вищої юридичної чи економічної освіти або володіння спеціальними знаннями; реєстрація державним органом із питань банкрутства як арбітражного керуючого та відсутність певного інтересу стосовно боржника і кредиторів. Розпорядником майна не можуть призначатися особи, які здійснювали раніше управління боржником-юридичною особою, за винятком випадків, коли з моменту усунення цієї особи від управління боржником пройшло не менше трьох років, та мають судимість за вчинення корисливих злочинів.

З урахуванням специфіки сільськогосподарської діяльності фермерського господарства розпорядник майна призначається на строк, необхідний для закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт і реалізації вирощеної (виробленої) продукції, але не більше як на п'ятнадцять місяців (у випадку погіршення фінансового становища господарства у зв'язку зі стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами – не більше як на двадцять сім місяців).

Відповідно до п. 15 ст. 13 згаданого закону призначення розпорядника майна не є підставою для припинення повноважень голови фермерського господарства чи інших органів внутрішнього управління,

які створені згідно зі Статутом господарства. Разом з тим, з моменту призначення розпорядника майна і до припинення процедури розпорядження майном голова та члени фермерського господарства не мають права без згоди розпорядника майна приймати рішення про реорганізацію або ліквідацію господарства, створення юридичних осіб або про участь в інших юридичних особах. Голова фермерського господарства виключно за погодженням із розпорядником майна укладає угоди щодо передачі нерухомого майна в оренду, заставу, внесення зазначеного майна як внеску до статутного фонду господарського товариства або розпорядження таким майном іншим чином; одержання та видачі позик (кредитів), поручительства і видачі гарантій, уступки вимоги, переведення боргу, а також передачі в довірче управління майна господарства; розпорядження іншим майном фермерського господарства, балансова вартість якого становить понад один відсоток балансової вартості його активів.

Згідно з п. 9 ст. 50 згаданого закону повноваження розпорядника майна можуть здійснюватися головою фермерського господарства, але за умови обов'язкового погодження із призначеним розпорядником майна. Зокрема, голова фермерського господарства за погодженням з розпорядником майна може аналізувати фінансове становище боржника та рекомендувати зборам кредиторів заходи щодо його фінансового оздоровлення, залучати на договірній основі спеціалістів з оплатою їх діяльності за рахунок коштів господарства тощо. Необхідно враховувати, що голова фермерського господарства може здійснювати лише окремі повноваження розпорядника майна, за винятком одержання винагороди за виконання повноважень розпорядника майна, звернення до господарського суду з заявою про дострокове припинення своїх обов'язків як розпорядника майна, скликання зборів кредиторів і участь у них із правом дорадчого голосу тощо.

Процедуру розпорядження майном фермерського господарства може бути достроково припинено господарським судом за заявою розпорядника майна чи будь-кого із кредиторів у разі:

- невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства;
- наявності інших обставин, які свідчать про неможливість відновлення платоспроможності фермерського господарства (низький врожай сільськогосподарських культур, відсутність попиту на вирощену сільськогосподарську продукцію тощо).

Після дострокового припинення процедури розпорядження майном фермерського господарства таке господарство визнається господарським судом банкрутом, і відкривається ліквідаційна процедура.

Під час провадження у справі про банкрутство фермерського господарства можуть застосовуватись заходи щодо відновлення його платоспроможності (санації), спрямовані на оздоровлення фінансово-господарського становища, а також задоволення у повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації боргів і капіталу та (або) зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника. Метою санації фермерського господарства є запобігання визнання його банкрутом та ліквідації. Санація фермерського господарства вводиться на строк не більше дванадцяти місяців, проте за клопотанням комітету кредиторів чи керуючого санацією або інвесторів цей строк може бути продовжено ще до шести місяців або скорочено. З дня винесення ухвали про санацію голова фермерського господарства відсторонюється від посади, а управління господарством переходить до керуючого санацією. Керуючий санацією має право розпоряджатися майном фермерського господарства; укладати від імені господарства - боржника мирову угоду, цивільно-правові, трудові та інші угоди; подавати заяви про визнання угод, укладених фермерським господарством - боржником, недійсними.

При цьому необхідно зазначити, що відповідно до положень цивільного законодавства та законодавства про банкрутство, господарським судом у процедурі провадження у справі про банкрутство може бути визнана недійсною угода, пов'язана із виплатою (видачею) членові фермерського господарства його частки в майні господарства в порядку, передбаченому ст. 20 Закону України «Про фермерське господарство» та Статутом фермерського господарства, якщо така угода була укладена протягом шести місяців, що передували дню винесення ухвали про санацію. Все отримане за такою угодою повертається сторонам.

Протягом трьох місяців із дня винесення ухвали про санацію фермерського господарства керуючий санацією зобов'язаний подати комітету кредиторів для схвалення план санації боржника, який може включати наступні заходи щодо відновлення платоспроможності боржника: реструктуризацію господарства; репрофілювання виробництва; закриття нерентабельних виробництв; відстрочку та (або) розстрочку платежів або прощення (списання) частини боргів, про що укладається мирова угода; ліквідацію дебіторської заборгованості; реструктуризацію активів боржника; продаж частини майна фермерського господарства; виконання зобов'язань господарства його членами; зобов'язання інвестора про погашення боргу (частини боргу) боржника, зокрема, шляхом переведення на нього боргу (частини боргу); продаж майна господарства як цілісного майнового комплексу; інші способи відновлення платоспроможності.

З метою відновлення платоспроможності та задоволення вимог кредиторів фермерського господарства план санації може передбачати продаж майна такого господарства як цілісного майнового комплексу. Згідно зі ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство» фермерське господарство як цілісний майновий комплекс включає майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. При продажу цілісного майнового

комплексу в установленому порядку відчужуються всі види майна, призначеного для здійснення підприємницької діяльності, у тому числі приміщення, споруди, обладнання, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, права на знаки (позначення), що індивідуалізують господарство, його продукцію (роботи, послуги) (фірмове найменування, знаки для товарів і послуг), інші права, за винятком прав і обов'язків, які не можуть бути передані іншим особам.

Відповідно до п. 4 ст. 50 згаданого закону голова фермерського господарства у двомісячний строк із дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство фермерського господарства може подати до господарського суду план відновлення платоспроможності такого господарства. У цьому випадку санація фермерського господарства здійснюється із урахуванням особливостей, передбачених ст. 53 згаданого закону. Зокрема, голова фермерського господарства разом із розпорядником майна зобов'язані розглянути вимоги кредиторів і скласти реєстр вимог кредиторів, письмово повідомивши про результати розгляду заявників та господарський суд тощо. Голова фермерського господарства виконує повноваження керуючого санацією без ліцензії і отримує заробітну плату в тому ж розмірі, в якому він її отримував до призначення керуючим санацією.

З метою відновлення платоспроможності фермерського господарства – боржника та припинення справи про його банкрутство на будь-якій стадії провадження у справі про банкрутство може бути укладена мирова угода. Відповідно до ст. 35 згаданого закону мирова угода – це домовленість між боржником і кредиторами стосовно відстрочки та (або) розстрочки, а також прощення (списання) кредиторами боргів боржника, яка оформляється угодою сторін.

Господарський суд приймає постанову про визнання фермерського господарства банкрутом та відкриває ліквідаційну процедуру у випадках, передбачених ч. 1 ст. 22 згаданого закону а саме:

- за клопотанням комітету кредиторів про введення процедури лі-

квідації;

- після дострокового припинення процедури розпорядження майном фермерського господарства внаслідок невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства або наявності інших обставин, які свідчать про неможливість відновлення платоспроможності фермерського господарства;

- за наявності незадовільних наслідків процедури санації;

- у разі застосування судом спрощених процедур банкрутства.

Ліквідація фермерського господарства - банкрута полягає у припиненні його діяльності з метою здійснення заходів щодо задоволення визнаних судом вимог кредиторів шляхом продажу майна такого господарства.

Майно фермерських господарств характеризується особливим правовим режимом, тому чинними нормативно-правовими актами врегульовані особливості накладення стягнення на окремі види майна таких господарств у випадку визнання їх банкрутами. Відповідно до ч. 10 та ч. 11 ст. 50 згаданого закону у разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси фермерського господарства включаються нерухоме майно, яке знаходиться у спільній власності членів фермерського господарства, в тому числі насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна і робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар та інше майно, набуте для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку.

Майно, що належить голові та членам фермерського господарства на праві приватної власності, а також інше майно, стосовно якого доведено, що воно набуто на доходи, які не є у спільній власності членів фермерського господарства, не включаються до складу ліквідаційної

маси. Нерухоме майно, а також майнові права щодо нерухомого майна, які включаються до складу ліквідаційної маси фермерського господарства, можуть бути продані тільки за конкурсом, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються. Зазначена умова обов'язково повинна бути включена до договору купівлі-продажу, укладеного з покупцем цих об'єктів. Відповідно до ст. 36 Закону України «Про фермерське господарство» кошти, одержані від продажу майна фермерського господарства, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів у порядку, встановленому ст. 31 згаданого закону.

З дня прийняття постанови про визнання фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури діяльність фермерського господарства припиняється. Господарський суд направляє копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом до органу, який здійснив державну реєстрацію фермерського господарства, та органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

Статтею 36 Закону України «Про фермерське господарство» передбачено, що у разі винесення господарським судом ухвали про ліквідацію фермерського господарства - банкрута, майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, передається членам такого господарства і розподіляється між ними відповідно до Статуту фермерського господарства. Спори щодо розподілу майна фермерського господарства, яке припинило свою діяльність, вирішуються судом.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття банкрутства.
2. Дайте визначення поняття неплатоспроможності.
3. Хто може бути визнаний суб'єктом банкрутства?
4. Який орган здійснює державну політику щодо запобігання банкрутству?

5. Які види позасудових процедур можуть провадитися з метою запобігання банкрутству?
6. Що є підставою для застосування банкрутства до суб'єкта підприємництва
7. Хто організовує здійснення санації боржника?
8. У яких випадках господарський суд припиняє провадження у справах про банкрутство?
9. У яких випадках господарський суд приймає постанову про визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру?
10. Які наслідки визнання боржника банкрутом?
11. Які повноваження здійснює ліквідатор?
12. Яка черговість задоволення претензій кредиторів встановлена Законом України “ Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом “?
13. Що таке мирова угода і який порядок її укладання?
14. У яких випадках мирова угода може бути розірвання за рішенням господарського суду?
15. Хто може звертатися із заявою про порушення справи про банкрутство?
16. З яких стадій складається провадження у справах про банкрутство?
17. З якою метою проводиться підготовче засідання господарського суду?
18. Які питання належать до компетенції зборів кредиторів?

ГЛАВА 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕВИКОНАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ДОГОВІРНИХ ЗО- БОВ'ЯЗАНЬ

8.1. Загальні положення відповідальності за порушення умов до- говору

В умовах переходу до ринкової економіки додержання порядку, дисципліни, умов зобов'язань, прийнятих за договором, набуває особливої ваги.

Загальні засади відповідальності за порушення цивільно-правових зобов'язань містяться в гл. 51 ЦК України, в V розділі ГК України. Розділом V ГК України встановлені особливості відповідальності за правопорушення у сфері господарювання.

Згідно за ст. 216 ГК України учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених законодавством і договором. Господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Питання про суть санкції та її співвідношення з поняттям відповідальності залишається дискусійним як у літературі із загальної теорії права, так і в галузевих юридичних науках. Зазначаючи, що санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, яка міститься у правовій нормі, О. Е. Лейст писав: "У юридичному обов'язку відображено вимогу належної поведінки, а санкція – спосіб державного примусу до виконання (додержання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення"¹

Стосовно цивільно-правових відносин О.О.Красавчиков під санкцією розумів установлену законом міру майнових або інших право-

¹ Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы).- М., 1981.- С.23.

вих невігідних для особи наслідків, які застосовуються у разі недодержання закону, невиконання прийнятих зобов'язань, заподіяння шкоди або за наявності інших передбачених законом підстав.²

Цивільно-правова відповідальність як різновид санкції – це покладення на правопорушника оснований на законі невігідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового.³

Покладення на особу нових, додаткових обов'язків як міри відповідальності має місце при пред'явленні до правопорушника вимог про відшкодування ним збитків або сплату неустойки (штрафу, пені).

Зобов'язання сторін з належного виконання своїх обов'язків за укладеним договором гарантовані заходами майнової відповідальності, які покладаються на ту сторону, котра не виконує своїх зобов'язань перед іншою стороною або виконує їх неналежним чином.

Законодавство містить у собі основні правила по відношенню до порушника договору:

- у випадку, якщо одна сторона за договором не виконує своїх зобов'язань, виконує їх неналежним чином або взагалі відмовляється від виконання цих зобов'язань, то вона повинна відшкодувати іншій стороні завдані цим збитки;

- у випадку невиконання зобов'язання передати індивідуально певну річ у власність або користування іншій стороні, остання має право вимагати відібрання цієї речі у боржника і передачі її собі або вимагати відшкодування збитків;

- у випадку, якщо не виконується обов'язок виконати певну роботу, кредитор має право доручити її виконання третім особам і вимагати з боржника відшкодування збитків.

² Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. - Свердловск, 1973. - С. 13.

³ Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. - С. 14.

Необхідно відзначити: чинним законодавством встановлено, що підприємець несе відповідальність за невиконання договору у будь-якому випадку, якщо не доведе, що причиною цього у форс-мажорні обставини (стихійне лихо, воєнні дії тощо).

Не вважаються форс-мажорними наступні обставини: відсутність на ринку необхідних для виконання товарів, а також порушення зобов'язань з боку контрагентів боржника.

Таким чином, необхідною умовою для накладання відповідальності на одну з сторін за договором у збитки, яких зазнала інша сторона.

8.2. Поняття, умови і порядок відшкодування збитків

Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Згідно з частиною 2 статті 217 ГК України відшкодування збитків є видом господарських санкцій, під якими розуміються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування котрих для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Натомість, для учасника господарських відносин, який потерпів від правопорушення, відшкодування збитків є способом захисту його прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 20 ГК).

Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Господарський кодекс України на передній план вперше у законодавчій практиці висунув саме таку універсальну санкцію, як відшкодування збитків. Її універсальність полягає як у тому, що збитки не є санкцією заздалегідь визначеного розміру, їх стягнення (відшкоду-

вання) передбачено на випадок будь-якого господарського правопорушення, якщо інше прямо не передбачено законом. Головне для її застосування - це те, щоб у результаті правопорушення у потерпілого суб'єкта дійсно виникли збитки. Причому обов'язок їх відшкодування настає не тільки у разі невиконання різних договірних зобов'язань, а й при порушенні (обмеженні) державними органами й іншими учасниками господарських відносин прав власності чи інших майнових прав, що охороняються законом, інших порушень прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. Таким чином, із змісту частини 1 статті 224 ГК України випливає, що право на відшкодування збитків - один з основоположних принципів господарсько-правової відповідальності.

Не слід змішувати поняття збитків і шкоди. Остання може бути матеріальною і нематеріальною. Збитки є матеріальною шкодою, яка характеризується зовнішніми (фізичними) та внутрішніми (якісними) змінами майнової бази суб'єкта господарювання. Тому збитки в господарських правовідносинах - це завжди вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями (бездіяльністю) одного учасника таких відносин іншому. Інакше кажучи, це дійсний і об'єктивний факт, що існує незалежно від правової оцінки і від того, підлягають чи не підлягають за законом збитки відшкодуванню.

Частина 2 статті 224 ГК України не дає загального визначення збитків, а встановлює лише їх обсяг, ті складові збитків, які підлягають відшкодуванню правопорушником - учасником відносин у сфері господарювання.

Усі збитки поділяються на два види. Ті з них, які дістають вияв у зменшенні наявної майнової маси потерпілого суб'єкта господарювання, тобто того майна, яке фактично було у нього до правопорушення (втрата або пошкодження майна, зроблені ним витрати), прийнято називати позитивною шкодою у майні, або прямими збитками.

Інша частина збитків, яка полягає у неотриманні ним того майна, яке повинно було йому надійти у разі, коли не відбулося б правопорушення, тобто при звичайному перебігу справ, називається в господарській практиці неодержаним доходом (втраченою або упущеною вигодою). Відшкодування ж обох видів збитків називається повним. За загальним правилом правопорушник зобов'язаний повністю відшкодувати завдані ним збитки, якщо інше не передбачено законом.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства. Визначення складу та розміру збитків - справа складна, ніж просто стягнення неустойки (штрафу, пені). Адже для цього необхідно виконати певні розрахунки і підкріпити їх відповідними доказами, які беззастережно підтверджували б їх реальний розмір на визначену дату. При цьому слід мати на увазі, що склад збитків, порядок їх розрахунку і доказування залежать не від виду правопорушення, а від характеру ситуації, яка виникла у потерпілого суб'єкта у зв'язку з правопорушенням. Їх розрахунок необхідно проводити по кожному виду окремо, а отримані результати підсумувати.

Для того, щоб до складу збитків була включена вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна (ч.1 ст. 225), необхідно дотримуватися загального правила: вартість такого майна має бути визначена відповідно до вимог законодавства.

Так, пунктом 2 Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. передбачено: розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається за їх балансовою (з вирахуванням амортизаційних відрахувань) вартістю, але не нижче 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з

урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Мінстат, відповідного розміру податку на додану вартість та розміру акцизного збору. Чимало таких вимог (правил) передбачено Повітряним кодексом України, Статутом залізниць України та низкою інших нормативних актів;

- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною. При включенні до складу збитків витрат, зроблених управненою стороною, то слід мати на увазі, що стаття 225 встановлює не вичерпний, а лише приблизний їх перелік. Крім названих, до них можуть бути включені, наприклад, витрати з доставки продукції прискореним способом (літаком замість залізниці), додаткові витрати з метою мінімізації збитків шляхом форсування виробництва після простою (доплати до середнього заробітку при переведенні працівників на час простою на іншу, менш оплачувану, роботу), провізна плата, яку стягнуто перевізником за втрачений вантаж тощо. Ці додаткові витрати підлягають відшкодуванню на загальних підставах. Але при включенні їх до складу збитків треба враховувати:

- по-перше, відшкодуванню підлягають фактично понесені додаткові витрати, а не ті, які потерпіла сторона має ще зазнати у майбутньому у відповідності із законом чи договором;

- по-друге, відшкодуванню підлягають не будь-які витрати потерпілого суб'єкта господарювання, а лише ті, які були зроблені ним в розрахунку на прийняття належного виконання за договором (витрати з оренди складу, відсотки за кредит, взятий посередником для попередньої оплати продукції, що не була поставлена) або з метою запобігання збиткам чи їх зменшення;

- по-третє, якщо додаткові витрати були спрямовані на запобігання збиткам чи їх зменшення то витрати на реалізацію цих заходів

не повинні перевищувати самих збитків. У протилежному разі дані витрати підлягають відшкодуванню лише у межах понесених збитків;

- неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною. Важливою складовою збитків є не одержаний прибуток (втрачена вигода). Такі збитки мають місце при зменшенні обсягів виробництва або реалізації продукції (робіт, послуг), вимушеній зміні їх асортименту або погіршенні їх якості внаслідок правопорушення, допущеного іншим учасником господарських відносин.

Неодержаний прибуток (втрачена вигода) - це розрахункова величина втрати очікуваного приросту в майні, що базується на даних бухгалтерського та податкового обліку, які беззастережно підтверджують реальну можливість отримання потерпілим суб'єктом господарювання певних грошових сум чи інших цінностей, якщо інший учасник відносин у сфері господарювання не допустив би правопорушення.

За характером прояву не одержаний прибуток (втрачена вигода) буває двох видів. Це, з одного боку - пряма, безпосередня втрата прибутку (доходу) за кожною одиницею продукції (робіт, послуг) в результаті зменшення обсягу їх виробництва чи реалізації або вимушеної зміни асортименту. З іншого - це опосередкована втрата прибутку (доходу) через збільшення постійних витрат у собівартості одиниці продукції (робіт, послуг) внаслідок зменшення обсягу їх виробництва або асортиментних зрушень (для торгових підприємств - це відповідне збільшення фактичних витрат обігу). Поняття постійних, а також перемінних витрат наведено у пункті 16 Положення (стандарті) бухгалтерського обліку 16 "Витрати", затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 31 грудня 1999 р.

Віднесення тих чи інших витрат до постійних, а також визначення самої суми постійних витрат у собівартості одиниці продукції

(робіт, послуг) здійснюється у відповідності з діючими у галузях положеннями (інструкціями) з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг). На необхідність включення до складу збитків двох зазначених вище видів неодержаного прибутку (втраченої вигоди) вказують, зокрема, роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 30 березня 1995 р. № 02-5/218/;

- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом. До складу збитків, які підлягають відшкодуванню особою, котра допустила господарське правопорушення, коментована стаття включає також матеріальну компенсацію моральної шкоди. Під шкодою у праві прийнято розуміти будь-яке зменшення блага, що охороняється законом. Воно може бути майновим або немайновим. Відповідно, і шкода, що завдається, може бути майновою і моральною (немайновою).

Необхідно відразу зробити застереження: згадана стаття не дає визначення моральної шкоди. Воно міститься у правових нормах низки спеціальних законів, зокрема, у статті 44 Закону України “Про авторське право і суміжні права”, статті 10 Закону України “Про режим іноземного інвестування”, статтях 1, 33, 34 Закону “Про зовнішньоекономічну діяльність” тощо. Проте слід мати на увазі, що норми цих законів встановлюють різні критерії вказаного поняття, а отже не дають однозначного трактування. Разом з тим вони не містять вичерпного переліку обставин, за наявності яких учасники господарських відносин могли б вважати, що їм заподіяно моральну шкоду.

Більш послідовною у цьому питанні є судова практика, яка у відповідності з пунктом 2 роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29 лютого 1996 р. № 02-5/95 моральною визнає шкоду, заподіяну організації порушенням її законних немайнових прав. Іншими словами, моральну шкоду судова практика завжди пов'язує з порушенням немайнових прав. До найбільш типових (характерних) випадків заподіяння моральної шкоди вона відносить поширення, у тому числі через

засоби масової інформації, відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать її ділову репутацію чи завдають шкоди її інтересам (ст. 49 Закону України “Про інформацію”, а також порушення авторського права і суміжних прав (п. 3 ст. 44 Закону України “Про авторське право і суміжні права”). При вирішенні питання щодо відшкодування моральної шкоди треба враховувати таке. На відміну від права на відшкодування матеріальних збитків, право на відшкодування моральної шкоди є обмеженим. Тому згідно з частиною 1 даної статті вимагати відшкодування такої шкоди можна лише у тому випадку, коли вказане прямо передбачено законом. При цьому відшкодування повинно здійснюватись у грошовій або іншій матеріальній формі, тобто у формі матеріальної компенсації. Якщо ж учасник відносин у сфері господарювання своїми діями (бездіяльністю) заподіяв як майнову, так і моральну (немайнову) шкоду, то слід виходити з того, що відшкодування майнової шкоди не звільняє такого учасника від обов’язку відшкодувати моральну шкоду. Оскільки остання є самостійним видом шкоди, то, безумовно, обсяг матеріальної компенсації не повинен ставитися у залежність від заподіяної право порушником майнової шкоди (збитків).

Ні максимального, ні мінімального розміру відшкодування моральної шкоди коментована стаття не встановлює. Проте господарські суди виходять з того, що за всіх обставин розмір такого відшкодування не може бути меншим п’яти мінімальних розмірів заробітної плати (п. 6 роз’яснення Вищого арбітражного суду України від 29 лютого 1996 р.). Оскільки інші строки позовної давності цим Кодексом не встановлені, то є достатні підстави вважати, що до вимог про відшкодування як матеріальної, так і матеріальної компенсації моральної шкоди повинні застосовуватись строки давності, передбачені статтями 256 і 257 Цивільного кодексу України (за винятками, встановленими ст. 268 ЦК).

Законом щодо окремих видів господарських зобов’язань може бу-

ти встановлено обмежену відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань,

При визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, - на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків, виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду.

Сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання.

Склад збитків, що підлягають відшкодуванню у внутрішньогосподарських відносинах, визначається відповідними суб'єктами господарювання - господарськими організаціями з урахуванням специфіки їх діяльності.

За загальним правилом збитки підлягають відшкодуванню у повному обсязі за всіма їх видами. Тому обмеження відповідальності є винятком з принципу їх повного відшкодування. Проте вона не містить вказівок ні щодо того, у яких конкретно господарських зобов'язаннях розмір відповідальності у формі відшкодування збитків обмежується, ні тих способів, якими має реалізуватись зазначене обмеження. У ній передбачена лише можливість такого обмеження відповідними законами, що регулюють ті чи інші господарські право-

відносини.

Чинне законодавство передбачає реалізацію вказаних обмежень такими способами:

- відшкодування збитків обмежується межами вартості втраченого, пошкодженого або знищеного майна. Це означає, що потерпілому суб'єкту господарювання не відшкодовуються у зв'язку з порушенням зобов'язання як додаткові витрати, понесені ним, так і неодержаний прибуток (втрачена вигода). Зокрема, таку відповідальність несуть практично всі перевізники у випадках втрати, нестачі і пошкодження ними вантажу;

- відшкодування збитків обмежується межами позитивної шкоди (прямих збитків). У цьому разі потерпілому суб'єкту не відшкодовується неодержаний прибуток (втрачена вигода);

- відшкодування збитків обмежується іншими шляхами.

У даному випадку йдеться про можливість обмеження відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань тільки щодо окремих їх видів. З цього, на наш погляд, випливає такий висновок: на відміну від цивільних, у господарських зобов'язаннях обмеження відповідальності не може відбутися внаслідок згоди сторін.

Розмір збитків, що виникли в результаті господарського правопорушення, доводиться потерпілим суб'єктом господарювання. Пункт 3 статті 225 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким такі збитки повинні визначатись з урахуванням тих цін, що існували за місцем виконання зобов'язання на день добровільного задоволення боржником вимог сторони, яка зазнала збитків, а в разі його відмови від добровільного відшкодування - за цінами, що існували на день пред'явлення позову, якщо інше не передбачено законом або договором. Ціна (тариф) - це форма грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання (ст. 189 ГК України). При цьому слід мати на увазі, що вони можуть використовувати

у господарській діяльності різні ціни: вільні і державні. Перші - це ті, що визначаються суб'єктами господарювання самостійно, за згодою сторін на всі види продукції (робіт, послуг, за винятком тих, на які встановлено державні ціни). Для розрахунку збитків у таких випадках можуть бути застосовані ціни, вказані у договорах, прайс-листах та надані офіційно статистичними органами на запити суб'єктів господарювання. Другі - ті, що встановлюються державою. Переліки продукції, послуг, на які встановлюються державні ціни, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Державне регулювання названих цін здійснюється різними шляхами, а саме: встановленням граничних рівнів цін, фіксованих державних та комунальних цін, граничних рівнів торговельних надбавок, запровадженням обов'язкового декларування зміни цін тощо.

Із загального правила, встановленого частиною 3 статті 225 ГК, зроблено один виняток, а саме: суду надається право, виходячи з конкретних обставин, задовольнити вимогу про визначення розміру збитків з урахуванням ціни, що існувала на день винесення рішення суду (ч. 4 ст. 225 Кодексу). Це можливо, наприклад, тоді, коли ціна на продукцію (роботи, послуги) на день пред'явлення позову істотно відрізняється від ціни на день винесення рішення суду у бік зменшення чи збільшення. Тому клопотання про застосування такої ціни може бути заявлено до суду і позивачем, і відповідачем.

За взаємною згодою сторони господарського зобов'язання вправі встановити ще до виникнення збитків (наприклад, на стадії укладення договору чи у період його дії) заздалегідь погоджений порядок визначення їх розміру. Згадана стаття передбачає встановлення наперед погодженого розміру збитків у формі:

- твердої суми, що підлягає відшкодуванню (наприклад, за порушення строку поставки обладнання в сумі 50 000 грн.);
- відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання (наприклад, за годину простою

цеху чи підприємства, за одиницю недоотриманої продукції, за поставку одиниці товару неналежної якості тощо). Так, сторони можуть передбачити у договорі, що у разі простою цеху протягом 4 годин через недопоставку сировини постачальник сплачує споживачу збитки в розмірі 22 000 грн.

Тверді суми і відсоткові ставки можуть розроблятися як на базі даних попередніх спорів, так і шляхом прогнозування наслідків порушень умов договорів з урахуванням особливостей виробництва у галузі чи на окремому підприємстві. Вибір такого варіанта визначення розміру відшкодування збитків має ряд суттєвих переваг, і перш за все тому, що потерпілий суб'єкт господарювання, вказавши у договорі їх розмір у твердій сумі, звільняється від обов'язку доказувати дійсний розмір своїх збитків. Проте такий варіант не повинен застосовуватись для обмеження відповідальності сторін у тих випадках, коли розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом. Так, закон забороняє сторонам включати у договір умову про відмову від стягнення неoderжаного прибутку (втраченої вигоди) тоді, коли його стягнення передбачено законом для даного виду зобов'язань.

На сьогодні, крім Господарського кодексу України, існує понад 40 законів, які містять положення про необхідність відшкодування збитків у сфері господарювання. Проте загально прийнятної методики їх підрахунку і доказування не існує. Тимчасова методика визначення розміру шкоди (збитків), яка завдана порушенням господарських договорів застаріла, оскільки була розрахована на планову систему господарювання. Право вирішувати питання щодо складу збитків у внутрішньогосподарських відносинах Кодекс делегує самим суб'єктам господарювання, які, безумовно, здатні найповніше врахувати специфіку діяльності своїх внутрішніх підрозділів.

Учасник господарських відносин, який вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів щодо запобіган-

ня збиткам у господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їх розміру, а у разі якщо збитків завдано іншим суб'єктам, зобов'язаний відшкодувати на вимогу цих суб'єктів збитки у добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі.

Сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його при настанні строку виконання, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону. У протилежному випадку ця сторона позбавляється права посилатися на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збиткам та вимагати відповідного зменшення розміру збитків. Це правило є новим і стосується воно тільки правопорушника. До введення у дію Господарського кодексу подібного обов'язку для правопорушника в українському законодавстві не існувало. Нині ж він поставлений перед необхідністю невідкладно повідомляти своїх контрагентів про кожний факт порушення взятих ним зобов'язань, який щойно стався, але про який вони (контрагенти) ще не знають. Дана норма Кодексу, крім цього, зобов'язує кожну сторону господарського договору невідкладно інформувати контрагентів і про реальність невиконання нею зобов'язань у майбутньому при настанні конкретних строків, якщо у цьому є впевненість уже зараз. За невиконання або несвоєчасне виконання правопорушником цих обов'язків передбачено відповідну санкцію: він позбавляється права вимагати зменшення розміру заявлених йому збитків під приводом того, що потерпіла сторона не вжила всіх заходів до запобігання або зменшення їх розміру.

Що розуміти під терміном “невідкладно”? Це, на наш погляд, він означає - негайно, одразу ж, як тільки стало відомо про факт скоєння правопорушення або про очевидну реальність його вчинення у майбутньому при настанні конкретних строків виконання зобов'язання. Іншими словами, йдеться про такі строки направлення інформації про

правопорушення, щоб інша сторона мала ще реальну можливість вжити якихось превентивних заходів з відвернення негативних наслідків або зменшення їх розміру (придбати продукцію в інших продавців, перейти на випуск іншої продукції, попередити своїх контрагентів про невиконання зобов'язання перед ними тощо). Отже, перш ніж ставити питання про зменшення розміру збитків, правопорушник тепер повинен подбати про докази, які підтвердили б факт своєчасного направлення ним відповідної інформації потерпілій стороні.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

У разі невиконання зобов'язання про передачу їй індивідуально визначеної речі (речей, визначених родовими ознаками) управнена сторона має право вимагати відібрання цієї речі (речей) у зобов'язаної сторони або вимагати відшкодування останньою збитків.

У разі невиконання зобов'язання виконати певну роботу (надати послугу) управнена сторона має право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання (надання послуги) третім особам, якщо інше не передбачено законом або зобов'язанням, та вимагати відшкодування збитків, завданих невиконанням зобов'язання.

Відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання, не звільняє зобов'язану сторону від виконання зобов'язання з натурі, крім випадків, зазначених у частині третій статті 193 ГК.

Слід зазначити, що згадана стаття у законодавчому порядку встановлює для правопорушників низку обов'язків, яких раніше не існувало. Після вчинення господарського правопорушення на них ніні покладаються обов'язки:

- по-перше, вжити необхідних заходів для попередження можливості виникнення збитків у господарській сфері інших учасників господарських відносин або для зменшення їх розміру;
- по-друге, якщо збиткам не вдалося запобігти, то на правопорушників покладається обов'язок на вимогу потерпілого суб'єкта го-

сподарювання відшкодувати у добровільному порядку завдані збитки у повному обсязі, якщо законом чи договором не передбачено їх відшкодування в іншому обсязі.

Норма, передбачена частиною 3 ст.226 ГК, є також новою для господарського законодавства, і стосується вона вже не правопорушника, а потерпілої сторони, тобто тієї, у сфері діяльності якої виникли збитки. На останню покладається обов'язок вжити всіх необхідних заходів з мінімізації збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена правопорушником про можливе невиконання взятого ним зобов'язання. В іншому разі потерпіла сторона взагалі позбавляється права на відшкодування збитків. Це дуже серйозна санкція для потерпілого суб'єкта господарювання. Обов'язки і санкції за їх порушення, передбачені частинами 2 і 3 цієї статті, здатні суттєво вплинути на зменшення кількості випадків заподіяння збитків у сфері господарювання і навіть виключити з практики окремі види правопорушень, оскільки ці норми мають значно більший превентивний потенціал, ніж, можливо, всі інші штрафні санкції.

Норма частини 4 статті 226 ГК України заснована на загальному правилі, згідно з яким збитки (школа), завдані правомірними діями, відшкодуванню не підлягають. Правомірна відмова зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання - один з прикладів таких правомірних дій. Не слід залишати поза увагою, що згідно з теорією господарського права така правомірна відмова є одним з видів оперативно-господарських санкцій, яка застосовується до іншої сторони у відповідь на порушення нею умов договору (ст. 235-237 ГК).

Кодекс не встановлює ні вичерпного, ні приблизного переліків випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання. Вони містяться у низці законодавчих актів і в деяких статтях Господарського кодексу України. Зокрема, ст. 269 ГК передбачає, що у разі поставки товарів нижчої якості, ніж вимагається стандартом, технічними умовами чи

зразком, покупець має право відмовитись від їх прийняття і оплати. Таке ж право надається йому і в разі поставки некомплектних виробів (ст. 270 ГК).

За загальним правилом зобов'язання повинні виконуватись реально, у натурі, крім випадків, передбачених законом. Під реальним виконанням (у натурі) теорія і практика розуміють таке виконання, яке відповідає умовам щодо предмета зобов'язання. Частина 5 ст.226 ГК є винятком з принципу реального виконання зобов'язання. Конкретно вона передбачає наслідки невиконання зобов'язання з передачі речей. На відміну від попереднього законодавства, Кодекс не встановлює різних наслідків для випадків невиконання зобов'язання щодо передачі індивідуально визначеної речі і речей, визначених родовими ознаками. За управненою стороною в обох зазначених вище випадках Кодекс закріплює право вимагати на свій розсуд або відібрання речі (речей), або відшкодування збитків. Тобто за її бажанням обов'язок з передачі речі (речей) може перейти в обов'язок відшкодування збитків. Підставою для застосування даних санкцій є, безумовно, протиправна бездіяльність боржника.

Частина 6 ст.226 ГК також передбачає наслідки невиконання зобов'язання в натурі. Вона регулює вже наслідки невиконання зобов'язання, згідно з яким боржник був зобов'язаний виконати певну роботу чи надати певні послуги, але не зробив цього. Оскільки примусове виконання таких зобов'язань у натурі державними органами замість боржника неможливе, то закон дає управненій стороні право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання чи надання послуг третій особі. Крім того, вона має право вимагати відшкодування збитків.

У разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин, кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єкту, якому завдано збитків, відповідно до вимог статті 196 ГК. Таке відшкодування носить назву солідарне відшкодування.

Солідарне відшкодування збитків має здійснюватись відповідно до вимог статті 196 ГК. Остання є бланкетною (відсилочною) нормою і передбачає, що при вирішенні питання щодо солідарного відшкодування збитків мають застосовуватись відповідні положення Цивільного кодексу України, якщо інше не передбачено законом (тобто положенням ст. 543 ЦК України).

У відповідності з ними солідарні зобов'язання, а отже, і солідарне відшкодування збитків, будуються на принципі, згідно з яким потерпілий учасник господарських відносин вправі за своїм вибором вимагати їх відшкодування частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а кожен з них зобов'язаний провести таке відшкодування у повному обсязі, якщо інше не передбачено законом. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними до того часу, доки збитки не будуть відшкодовані. Оскільки вимога відшкодування збитків до кожного із солідарних боржників має самостійний характер, це тягне низку правових наслідків. Зокрема, відшкодування збитків одним з боржників у повному обсязі припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед потерпілою стороною. Пред'явлення позову до одного із солідарних боржників перериває строк позовної давності і щодо решти таких боржників тощо. Ці особливості впливають з того, що для всіх солідарних боржників предмет виконання зобов'язання - єдиний.

Боржник, який один виконав обов'язок із солідарного відшкодування збитків, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти боржників, тобто він стає відносно до них кредитором. Така вимога є уже регресною, а не солідарною. Це означає, що кредитор вправі вимагати відшкодування збитків від кожного з них у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Якщо ж один із солідарних боржників з тих чи інших причин не сплатив частку, належну солідарному боржникові, котрий у повному обсязі виконав солідарний

обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівних частках (ст. 544 ЦК).

Господарське законодавство в силу специфіки тих правовідносин, які воно регулює, допускає відповідальність одного учасника господарських відносин за дії (бездіяльність) іншого. Це зумовлено тим, що підставою господарсько-правової відповідальності учасників названих відносин є вчинене ними правопорушення. Тобто їх відповідальність, у тому числі у формі відшкодування збитків, настає незалежно від того, чи є їх вина у виникненні збитків у іншого суб'єкта господарювання. Тому при такій конструкції відповідальності, безперечно, має бути передбачено інститут регресних вимог. Інакше негативні економічні наслідки нестиме не той учасник господарських відносин, дії (бездіяльність) якого фактично призвели до виникнення збитків, а інший. Саме з метою максимальної охорони інтересів останнього дана стаття і передбачає, що учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, що були фактично спричинені третіми особами, має право у порядку регресу стягнути їх з цих осіб.

Право на регресну вимогу виникає у момент, коли учасник господарських відносин сам замість третьої особи відшкодував збитки потерпілому суб'єкту господарювання. Тобто регресне зобов'язання є похідним від іншого зобов'язання. Обсяг відповідальності третьої особи перед учасником господарських відносин, який відшкодував збитки, визначається їх сумою, якщо інші межі відшкодування не встановлені законом. Принцип повного відшкодування у регресних зобов'язаннях застосовується настільки, наскільки інший розмір відшкодування не встановлено спеціальним законом.

Учасник господарських відносин у разі порушення ним грошового зобов'язання не звільняється від відповідальності через неможливість виконання і зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані невиконанням зобов'язання, а також сплатити штрафні санкції відповідно до вимог, встановлених ГК України

та іншими законами. До грошових зобов'язань належать усі ті, за якими обов'язком боржника (учасника господарських відносин) є сплата грошей. Воно може мати характер і зустрічного зобов'язання (обов'язок контрагента-покупця оплатити поставлену йому продукцію), і самотійного зобов'язання (обов'язок позичальника повернути суму кредиту за кредитним договором). Боржник — учасник господарських відносин не звільняється від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання грошового зобов'язання за будь-яких обставин. Це пояснюється тим, що гроші завжди є в обігу, а їх відсутність у боржника не вважається форс-мажорною обставиною, яка виключає його відповідальність (ч. 2 ст. 218). За порушення грошових зобов'язань господарсько-правова відповідальність настає у двох формах: 1) відшкодування збитків; 2) сплата штрафних санкцій. При цьому в коментованій статті не вказано, як мають співвідноситись між собою збитки і штрафні санкції. У ній міститься лише застереження, що штрафні санкції повинні бути сплачені відповідно до вимог, встановлених цим Кодексом та іншими законами. Такі вимоги передбачені статтею 232 ГК. Зокрема, у її частині 1 йдеться: “Якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями”. Такі санкції ГК встановлені. Згідно з частиною 6 статті 231 штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у розмірі облікової ставки Національного банку України. Таким чином, збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням грошового зобов'язання, підлягають відшкодуванню лише у частині, не покритій цими санкціями.

Обчислення розміру збитків здійснюється у валюті, в якій провадилися або повинні бути проведені розрахунки між сторонами, якщо інше не встановлено законом. Для грошових зобов'язань характерне те, що у них прийнято розрізняти валюту боргу і валюту платежу. Валюта боргу — це грошова одиниця (валюта), в якій виражене грошове зобов'язання. Валюта платежу — та грошова одиниця (валюта), в

якій має бути проведена оплата боргу. Частина 2 статті 229 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким обчислення розміру збитків повинно здійснюватись у валюті платежу, якщо інше не встановлено законом.

У разі висунення вимог щодо відшкодування збитків в іноземній валюті кредитором повинен бути зазначений грошовий еквівалент суми збитків у гривнях за офіційним курсом Національного банку України на день висунення вимог. Обчислення розміру збитків може бути здійснено як у валюті України, так і в іноземній валюті. Це стосується тих випадків, коли вимога про відшкодування збитків заявлена в іноземній валюті. Ним передбачено, що учасник господарських відносин при пред'явленні такої претензії (позову) повинен додатково зазначити у них:

а) грошовий еквівалент суми збитків у гривнях;

б) грошовий еквівалент, обчислений за офіційним курсом Національного банку України;

в) суму збитків, визначену на день висунення вимоги.

Це зумовлено необхідністю гарантувати своєчасну реалізацію таких вимог, оскільки гривня - єдиний законний засіб платежу на території України, яка приймається без обмежень для оплати будь-яких вимог та зобов'язань, якщо інше не передбачено валютним законодавством.

8.3. Штрафні та оперативно-господарські санкції

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Законодавство, судова і господарська практика, поряд з терміном “неустойка”, вживають терміни “пеня” і “штраф”. Їх, на відміну від відшкодування збитків, Господарський кодекс України іменує “штрафними санкціями”. При цьому він

передбачає, що штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин як за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, так за порушення правил здійснення господарської діяльності.

Неустойка.

Це встановлена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити іншій стороні у випадку невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання, зокрема, у випадку прострочення виконання умов договору.

Як різновид неустойки виступають штрафи та пеня. Штрафом називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у наперед визначеному розмірі або в процентному відношенні до суми боргу або всього предмету виконання (суми договору). Пенею називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день або інший період прострочення.

Неустойка буває чотирьох видів. Законом або договором можуть бути передбачені наступні види неустойки:

1). Залікова неустойка. Згідно з правилами, якщо договором не передбачено іншого, то збитки стягуються в частині, не покритій неустойкою:

відшкодування = неустойка + (збитки - неустойка).

2). Виключна неустойка - коли може бути стягнута тільки неустойка, але не збитки. Виключну неустойку можна віднести до категорії "наперед визначених збитків" коли сторони наперед домовляються про розмір відшкодування за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. У цьому випадку кредитор повинен довести лише факт порушення зобов'язання з боку боржника. Відсутня потреба доводити факт настання збитків та їх розмірі:

відшкодування = неустойка.

3). Штрафна неустойка - коли стягується неустойка і збитки понад неустойку: відшкодування = неустойка + збитки.

4). Альтернативна неустойка - коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або неустойка, або збитки: відшкодування = неустойка або збитки.

Найзручнішими з точки зору захисту прав підприємців є штрафна та виключна неустойки.

Варто зауважити, що при розгляді спору господарський суд у відповідності до чинного законодавства України має право зменшити розмір неустойки, що стягується, якщо вона занадто велика порівняно зі збитками кредитора. Проте, це є правом суду, а не його обов'язком, і, крім того, суд може лише зменшити розмір неустойки, але він не може звільнити винну сторону від неустойки повністю.

Сплата неустойки не звільняє боржника від обов'язку виконати зобов'язання в натурі.

Крім того, при розгляді позову про стягнення неустойки, передбаченою угодою сторін, господарський суд перевіряє умови договору в цій частині.

Угоду про неустойку має бути складено у письмовій формі. Недотримання письмової форми неустойки тягне за собою недійсність угоди про неустойку.

Слід зазначити, що за порушення правил здійснення господарської діяльності до учасників останньої застосовуються також адміністративно-господарські санкції. Відрізнити ці два види можна лише за такими ознаками:

- відповідно до частини 4 статті 217 ГК господарські санкції застосовуються в установленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції - уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування;

- адміністративно-господарські санкції застосовуються за пору-

шення правил здійснення господарської діяльності, встановлених законодавчими актами.

Суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники відносин у сфері господарювання. До них належать: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. Застереження щодо неприпустимості зміни розміру штрафних санкцій за договором застосовується не лише у разі прямої вказівки закону на неможливість змін розміру санкцій. Згідно ч. 1 ст.231 ГК, якщо розмір штрафних санкцій встановлений відповідним законом, то вони вже не можуть бути змінені за угодою сторін.

Ця норма має імперативний характер, тобто містить чітко визначене правило поведінки, обов'язкове для суб'єктів господарювання. Принциповим, важливим тут є визначення терміна “закон”, яке застосовується у цій нормі. У статті 199 ГК вказано, що виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, передбаченими Господарським кодексом України та іншими законами. Тому термін “закон” необхідно розуміти прямо - як нормативний акт вищої юридичної сили.

У разі якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи

договором, у таких розмірах:

- за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі двадцяти відсотків вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг);

- за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожний день прострочення, за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості.

Окрему увагу Господарський кодекс приділяє відносинам, де зачіпаються інтереси держави. Частина 2 ст.231 ГК визначає коло господарських правовідносин, де застосовуються уніфіковані штрафні санкції, якщо інше не передбачено законом чи договором. При цьому слід взяти до уваги, що дані санкції можуть бути застосовані за наявності двох умов:

1) вони підлягають застосуванню у разі скоєння господарського правопорушення, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або якщо порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або якщо виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту;

2) вони підлягають застосуванню тільки за два види правопорушень, а саме: за порушення умов зобов'язання щодо якості товарів (робіт, послуг) і за порушення строків виконання зобов'язання.

Законом може бути визначений розмір штрафних санкцій також за інші порушення окремих видів господарських зобов'язань. Частина 3 статті 231 ГК передбачає можливість встановлення уніфікованих штрафних санкцій також за інші порушення господарських зобов'язань, у яких хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фі-

нанується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту.

У разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг). Частина 4 статті 231 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким санкції за порушення умов договору застосовуються у розмірі, передбаченому господарським договором. При цьому сторонам надається право застосовувати різні варіанти визначення розміру штрафних санкцій:

- у відсотковому відношенні до всієї суми зобов'язання (незалежно від ступеня його виконання) або тільки до невиконаної частини зобов'язання;
- у визначеній грошовій сумі;
- у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

У разі недосягнення згоди між сторонами щодо встановлення та розміру штрафних санкцій за порушення зобов'язання спір може бути вирішений в судовому порядку за заявою заінтересованої сторони.

При укладанні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі вільного волевиявлення, тобто мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству.

Штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором. Раніше це питання регулювалось Законом України "Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань". Зок-

рема, ним передбачено, що дія цього акта не поширюється на порядок нарахування та сплати пені, штрафних і фінансових санкцій за не своєчасну сплату податків, податкового кредиту та інших платежів до бюджетів усіх рівнів і позабюджетних фондів, передбачених чинним законодавством України, а також на відносини, що стосуються відповідальності суб'єктів щодо переказу грошей через платіжні системи. На відміну від згаданого Закону, Господарський кодекс України коло відносин, на які не поширюється її дія, не визначає. Тому в даному разі необхідно керуватись нормами Закону України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами".

Розмір штрафних санкцій, що застосовуються у внутрішньогосподарських відносинах за порушення зобов'язань, визначається відповідним суб'єктом господарювання - господарською організацією. Відповідно до статті 3 ГК внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

Як передбачає стаття 64 ГК, підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо).

Функції, права та обов'язки структурних підрозділів підприємства визначаються положеннями про них, які затверджуються у порядку, визначеному статутом підприємства або іншими установчими документами.

Таким чином, встановлення порядку застосування штрафних санкцій у внутрішньогосподарських відносинах та їх розміру ГК відносить до компетенції самого суб'єкта господарювання - господарської організації.

Якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли допускається стягнення тільки штрафних санкцій, збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції, а також за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції. Частина 2 статті 232 ГК передбачає певні винятки із загального правила, які можливі у разі врегулювання даного питання законом або договором:

- стягнення тільки штрафних санкцій, тобто збитки одночасно з ними не підлягають стягненню;
- одночасне стягнення як штрафних санкцій, так і завданих збитків;
- стягнення або збитків, або штрафних санкцій за вибором кредитора.

Слід зауважити, що відповідно до частини 1 статті 231 ГК стосовно окремих видів зобов'язань законом може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається.

Нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором, припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано.

У випадках, передбачених законом, штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань стягуються судом у доход держави.

За неправомірне користування чужими коштами внаслідок ухилення від їх повернення, іншої прострочки боржник повинен сплатити відсотки на суму цих коштів.

Розмір відсотків за порушення грошових зобов'язань визначається обліковою ставкою Національного банку України за весь час користування чужими коштами, якщо інший розмір не передбачено

законом або договором.

Відсотки за неправомірне користування чужими коштами справляються по день сплати суми цих коштів кредитору, якщо законом або договором не встановлено для нарахування відсотків інший строк.

Відсотки не є різновидом неустойки. Це компенсація кредитору за неправомірне користування понад встановлений строк коштами, які він має отримати від боржника. До цих вимог застосовується загальний строк позовної давності.

Положення частини 5 статті 232 ГК регулює питання зменшення розміру відповідальності боржника у разі несвоєчасного виконання господарського зобов'язання з боку кредитора. За загальним правилом відповідальність боржника за грошовими зобов'язаннями настає незалежно від наявності вини у його діях. Проте у разі несвоєчасного прийняття кредитором грошового зобов'язання боржник не зобов'язаний сплачувати відсотки за час прострочення.

Стаття 221 ГК визначає кредитора як такого, що прострочив виконання господарського зобов'язання, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не виконав дії, що передбачені законом, іншими правовими актами чи впливають із змісту зобов'язання, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання перед кредитором. Боржник у разі прострочення кредитора має право на відшкодування завданих простроченням збитків, якщо кредитор не доведе, що прострочення не було умисним або не сталося через необережність його самого чи тих осіб, на яких за законом або дорученням кредитора було покладено прийняття виконання. Після закінчення прострочення кредитора боржник відповідає за виконання зобов'язання на загальних підставах. У разі якщо кредитор не виконав дій, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання перед кредитором, то за погодженням сторін допускається відстрочення виконання на строк

прострочення кредитора.

Початком для нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання буде день, наступний за днем, коли воно мало бути виконано. Нарахування санкцій триває протягом шести місяців. Проте законом або договором може бути передбачений інший строк.

Частина 1 статті 223 ГК передбачає, що при реалізації у судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені Цивільним кодексом України, якщо інші строки не встановлено ГК.

За змістом пункту 1 частини 2 статті 258 ЦК щодо вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) передбачена спеціальна позовна давність в один рік.

Стаття 256 ЦК містить тлумачення терміна “позовна давність”. Це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Частина 6 статті, що коментується, передбачає строк, у межах якого нараховуються штрафні санкції, а строк, протягом якого особа може звернутися до суду за захистом свого порушеного права, встановлюється ЦК.

Стягнення судом штрафних санкцій за порушення господарського зобов'язання у доход держави є винятком із загального правила, які передбачаються законом.

У разі якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. Слід зазначити, що таке надмірне перевищення розміру штрафних санкцій над розміром збитків кредитора є неодмін-

ною умовою для їх зменшення. Крім того, суд має право лише зменшити розмір штрафних санкцій, але не звільнити повністю боржника від їх сплати. Дана норма також міститься у пункті 1 статті 83 Господарського процесуального кодексу України. При цьому необхідно брати до уваги певні обставини, а саме:

- ступінь виконання зобов'язання боржником. Незважаючи на те, що часткове виконання є неналежним, суд враховує даний факт. Зменшення розміру штрафних санкцій буде мінімальним, якщо боржник не починав виконання своєї частини зобов'язання;

- майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні. Під час вирішення питання стосовно зменшення штрафних санкцій, належних до стягнення, суд враховує майновий стан боржника та кредитора. У деяких випадках стягнення штрафних санкцій у повному обсязі може призвести до припинення діяльності боржника;

- не лише майнові, а й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. Господарський кодекс України не конкретизує термін "майнові та інші інтереси сторін". Тому можуть розглядатись інші обставини, які суд враховуватиме під час вирішення питання щодо розміру штрафних санкцій. Наприклад, такою підставою може бути відсутність негативних наслідків у потерпілої сторони від прострочення виконання зобов'язання.

Зокрема, частиною 3 статті 219 ГК передбачено право суду зменшувати розмір відповідальності, якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання.

Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій. Незаподіяння збитків іншим учасникам господарських відносин є другою підставою для зменшення судом розміру штрафних санкцій у разі порушення зобов'язання. Якщо правопорушення не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, це не може бути підставою

для звільнення боржника від відповідальності. Суд може тільки зменшити розмір штрафних санкцій.

Незважаючи на сплату штрафних санкцій, боржник повинен виконати зобов'язання у натурі. У цій нормі простежується принцип виконання господарського зобов'язання належним чином, закріплений у статті 193 ГК.

Частина 3 статті 193 ГК передбачає, що застосування господарських санкцій до суб'єкта, який порушив зобов'язання, не звільняє останнього від обов'язку виконати зобов'язання у натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом чи договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання. Так, відповідно до частини 4 статті 193 ГК управнена сторона має право не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не передбачено законом, іншими нормативно-правовими актами чи договором, або не впливає із змісту зобов'язання.

Крім передбачених законом засобів забезпечення виконання зобов'язань, з метою створення впевненості сторін у належному і своєчасному їх виконанні, а також забезпечення можливості запобігання збиткам, спричиненим невиконанням зобов'язань, закон передбачає застосування договірних оперативно-господарських санкцій.

Названі санкції як засіб забезпечення виконання зобов'язань є додатковим заходом впливу на недобросовісну сторону за договором і застосовуються з метою спонукання контрагента до їх належного виконання.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції - заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання.

Оперативно-господарські санкції є новим різновидом договірної відповідальності. Можливість їх застосування закріплена в Господарському кодексі України. Це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або запобігання повторенню порушень зобов'язання.

Якщо штрафні санкції можуть застосовуватись сторонами лише за рішенням суду, то однією з особливостей оперативно-господарських санкцій є застосування їх сторонами зобов'язання в односторонньому порядку, тобто без попередження заздалегідь.

Головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій є, по-перше, вказівка про це у договорі, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами. По-друге, сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі. По-третє, порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором.

Як й інші види санкцій, передбачені ГК, оперативно-господарські застосовуються незалежно від наявності вини у діях суб'єкта господарювання.

Відповідно до пункту 4 статті 219 ГК сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер останніх є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у разі порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту їх виникнення.

У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання упра-

вненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це - у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

- відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання, зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Цей перелік оперативно-господарських санкцій не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції.

Ознакою оперативно-господарських санкцій є негайне застосування їх за фактом порушення.

Пункт 2 частини 1 ст.236 ГК закріплює можливість безакцептного списання коштів з рахунка боржника.

Пункт 3 частини 1 статті 236 ГК закріплює можливість внесення змін до договору в односторонньому порядку. За загальним правилом для внесення змін до договору необхідне волевиявлення обох сторін. Проте, оскільки сторони передбачили у договорі можливість застосування такого виду оперативно-господарських санкцій, як

встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань, вважається, що таким чином вони дали свою згоду на її застосування.

Якщо сторони передбачили такий вид оперативно-господарських санкцій, як відмову від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушила зобов'язання, то при застосуванні вказаної санкції необхідно повідомити іншу сторону.

Обов'язки у господарських відносинах можуть бути порушені обома сторонами. Особливістю частини 2 статті 236 ГК є те, що і кредитор, і боржник, у разі невиконання другою стороною зобов'язання у визначені договором строки або виконання його неналежним чином, набуває право відмовитись від своїх обов'язків чи відстрочити їх виконання. При цьому сторона не несе відповідальності за свої дії.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Оперативно-господарські санкції застосовуються у разі порушення другою стороною господарського зобов'язання. Це — засіб негайного реагування на неправомірні дії з боку учасника зобов'язання. Вони застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії, оскільки під час укладення договору сторони дали згоду на їх застосування до недобросовісної сторони.

Слід звернути увагу, що рішенням Конституційного Суду України від 9 липня 2002 р. і № 15-рп/2002 встановлено, що право особи на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист.

Враховуючи особливість застосування оперативно-господарських санкцій (застосування незалежно від наявності вини, у позасудовому порядку, без попереднього пред'явлення претензії), порядок застосування останніх визначається договором, тобто узгоджується обома сторонами.

Якщо сторона не згодна із застосуванням щодо неї оперативно-господарської санкції, вона може звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та (або) відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Контрольні питання.

1. Які правові наслідки зміни або розірвання договору?
2. Які основні правила встановлює законодавство по відношенню до порушника договору?
3. Які господарські санкції визнаються штрафними?
4. Що таке неустойка? Назвіть її різновиди.
5. Дайте визначення штрафу як різновиду неустойки.
6. Дайте визначення пені.
7. Розкрийте поняття оперативно-господарських санкцій. Назвіть їх види.
8. Які обставини вважаються форс-мажорними обставинами?
9. З яких елементів складається категорія збитків?
10. Які існують біржові угоди (договори)? Дайте їм характеристику.

ГЛАВА 9. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

9.1. Поняття юридичної відповідальності.

За часів незалежності Української держави ринкові перетворення суттєво змінили характер господарських відносин у сільському господарстві, в складному комплексі яких виникають і розвиваються специфічні аграрні відносини, які потребують належного правового регулювання. Правовим чинником правового регулювання аграрних відносин виступає юридична відповідальність.

Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства являє собою комплексний правовий інститут, який складається з сукупності правових норм, що закріплюють види юридичної відповідальності. Вони мають міжгалузеву або загальноправову сферу дії. Їх активно застосовують для охорони правопорядку в аграрному секторі економіки.

Юридична відповідальність полягає в установленні для правопорушника певних негативних наслідків і служить відновленню порушених прав і нерозривно пов'язана з негативною реакцією держави на правопорушення і на суб'єкта, що винний у вчиненні порушення. Підставою для юридичної відповідальності є наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення, юридичного факту скоєння правопорушення або правозастосовного акта, що набрав чинності.

Під нормою права (правовою або юридичною нормою) розуміють загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлене або санкціоноване компетентним органом держави, регулює суспільні відносини та забезпечується державним примусом, за її порушення передбачена юридична відповідальність. Засуджуючи правопорушення, держава через правові норми закріплює відповідні моделі забороненої правом не тільки поведінки, але й правові обов'язки, які суб'єкти повинні виконувати і за невиконання яких настає юридична відповідальність.

Слід зазначити, що у юридичній літературі не існує однакової думки щодо єдиного тлумачення поняття «юридична відповідальність». У теорії права юридичну відповідальність завжди розглядали як таку, яка настає за вже скоєне правопорушення, а тому існування різних видів правопорушень передбачає й поділ юридичної відповідальності на самостійні види. Існують різні підстави для такого поділу. Так, залежно від суб'єктів органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що покладається:

- відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- судовими органами.

Потрібно зазначити, що інституту юридичної відповідальності притаманні ряд принципів, на яких базується реалізація юридичної відповідальності, серед них:

- принцип законності юридичної відповідальності;
- принцип невідворотності юридичної відповідальності;
- принцип справедливості юридичної відповідальності.

В аграрному праві юридична відповідальність являє собою комплексний правовий інститут, який охоплює сукупність правових норм, що закріплюють, види, засоби й порядок застосування заходів юридичної відповідальності до порушників аграрного законодавства. Будь-яка форма юридичної відповідальності застосовуються за вчинення певного правопорушення.

Правопорушення у аграрній галузі регулюються різними нормами інших галузей права і є неоднорідними, і забезпечується не тільки нормами аграрного законодавства, але й відповідними нормами що містяться у трудовому, фінансовому, цивільному, земельному, адміністративному, кримінальному законодавстві тощо, а тому питання правового регулювання аграрних правовідносин не можливо звести до застосування норм якоїсь однієї норми чи декількох галузей права. Так ст. 211 ЗК передбачена цивільна, адміністративна

або кримінальну відповідальність громадян та юридичних осіб за порушення земельного законодавства, а ст. 104 Закону України "Про ветеринарну медицину" від 25 червня 1992 р. передбачена відповідальність у вигляді штрафу за правопорушення в галузі ветеринарної медицини фізичних, юридичних та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, чия діяльність пов'язана з вирощуванням (розведенням) тварин, виробництвом та обігом об'єктів державного ветеринарно–санітарного контролю та нагляду, а також з наданням послуг лабораторної діагностики та веденням ветеринарної практики, накладається штраф відповідно до закону.

Суб'єктами аграрних правопорушень можуть бути юридичні особи різних форм власності, громадяни і посадові особи, що здійснюють свою діяльність у сфері сільського господарства, основним видом діяльності яких є виробництво, переробка, реалізація і зберігання сільськогосподарської продукції. Фізичні і юридичні особи, що не є суб'єктами аграрних відносин, також можуть бути правопорушниками аграрного законодавства. Так наприклад, правопорушення щодо псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами можуть здійснювати особи, що не є суб'єктами аграрних відносин. При цьому правопорушниками можуть бути також державні органи, органи місцевого самоврядування і їх посадові особи, які уповноважені здійснювати відповідний контроль у галузі аграрного законодавства.

Розглядаючи юридичну відповідальність, треба зазначити, що поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від об'єкта належності правової норми, що порушена. На цій підставі у теорії права розрізняють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, цивільно–правова, дисциплінарна відповідальність. Зазначені види юридичної відповідальності є загально-

визнаними, а тому у їх межі можна вмістити всі інші види юридичної відповідальності, передбачені спеціальними галузевими нормами, серед них: спеціальну (здійснюється у порядку підлеглості, за статутами про дисципліну або за окремими нормативними актами) та матеріальну відповідальність.

Невідворотність відповідальності за вчинені правопорушення один із принципів законності держави, але це не означає, що особа за кожне правопорушення обов'язково повинна нести юридичну відповідальність. Законодавець передбачає підстави звільнення від юридичної відповідальності, такі підстави зокрема передбачені в трудовому, адміністративному, кримінальному законодавстві. Наприклад, підставами для звільнення від адміністративної відповідальності є давність притягнення до адміністративної відповідальності; передача матеріалів справи на розгляд громадської організації чи трудового колективу. Так власник сільськогосподарського підприємства, або уповноважений ним виконавчий орган, відповідно до ст. 152 КЗпП має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Статтею 17 КУпАП встановлено, що особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності, а ст. 22 КУпАП передбачена можливість звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення.

Статтями 74-87, 104-108 Кримінального кодексу України також передбачені випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таким підставами зокрема може бути звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання; звільнення від відбування покарання з випробуванням; звільнення від покарання із засто-

суванням примусових заходів виховного характеру; звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності тощо. Як бачимо, чинне законодавство передбачає не тільки підстави притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, але і підстави для її звільнення.

Незалежно від владних суб'єктів, що застосовують юридичну відповідальність, органів виконавчої та судової влади, адміністративна, кримінальна, цивільно–правова та дисциплінарна відповідальність є найбільш прийнятним видом відповідальності за порушення аграрного законодавства, оскільки охоплює весь спектр юридичної відповідальності. Саме в межах вказаних видів юридичної відповідальності відбувається правове регулювання аграрних правовідносин у разі порушення аграрного законодавства.

9.2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві

Як інститут трудового права дисципліну потрібно розуміти як сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників і власника або уповноваженого ним органу, визначають заходи заохочення за успіхи у праці.

Під методами забезпечення трудової дисципліни розуміються передбачені законодавством способи її забезпечення, тобто виконання сторонами трудового договору своїх обов'язків. Традиційно вважалося, що існують два методи забезпечення трудової дисципліни: заохочення і примус. Однак в умовах ринкових відносин особливого значення набувають економічні та організаційні методи забезпечення дисципліни праці.

Сутність економічних методів полягає у всебічній активізації трудящих за допомогою відновлення почуття господаря, власника.

Сучасний правовий інститут дисципліни праці за змістом скла-

дається з правової регламентації прав та обов'язків учасник і трудового процесу, стимулювання сумлінної праці.

Якщо досі правове регулювання трудової дисципліни розвивалося переважно шляхом посилення дисциплінарної відповідальності за трудове правопорушення, то на етапі переходу до ринкової економіки ухил робиться у бік більш чіткого регламентування взаємних прав та обов'язків сторін трудових правовідносин і належного стимулювання високої якості праці працівників.

Порядок поведінки, взаємодії між працівниками на конкретному підприємстві, в установі, у процесі здійснення трудової діяльності називається внутрішнім трудовим розпорядком.

Всі нормативно-правові акти, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, поділяються на дві групи: норми загального значення (КЗпП України, Типові правила внутрішнього трудового розпорядку та ін.); норми спеціального призначення, які враховують специфіку окремих галузей господарств; особливості праці певних категорій працівників (галузеві правила внутрішнього трудового розпорядку; статuti про дисципліну; положення про дисципліну окремих категорій працівників та ін.).

Серед кола актів, що забезпечують правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку, особливе місце належить правилам внутрішнього трудового розпорядку. Вони поділяються на три види: типові, галузеві й локальні.

Внутрішній трудовий розпорядок на конкретному підприємстві, в установі, організації визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету. В цих правилах конкретизуються обов'язки власника, адміністрації, працівників даного підприємства, правила прийому на роботу на даному підприємстві, з урахуванням специфіки підприємства, встановлюється режим робочого часу і часу відпочинку, види заохочень за успіхи

в роботі, порядок їх застосування, порядок застосування дисциплінарних стягнень.

Надзвичайно важливе місце в забезпеченні дисципліни праці належить оцінці праці. За результатами позитивної оцінки до працівника може застосовуватися заохочення. У правових нормах різного рівня (від централізованих до локальних) встановлено систему стимулювання праці: види заохочень, підстави для заохочення і порядок їх застосування.

Заохочення за видами поділяють на моральні і матеріальні, на індивідуальні та колективні. До моральних належать заохочення, не пов'язані з виплатою грошей, наданням послуг, продукції, подарунків. Моральне заохочення працівників можна визначити як закріплені нормами трудового права засоби морального визнання працівників та трудових колективів за досягнення високих результатів праці. Відповідно до ст. 143 КЗпП до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватися будь-які заохочення, передбачені в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку.

Згідно зі ст. 144 КЗпП заохочення застосовуються власником або уповноваженим ним органом спільно або за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації. Заохочення оголошуються наказом (розпорядженням) власника і заносяться до трудової книжки працівника.

Крім нормативного регулювання заохочень за сумлінну працю, останнім часом використовується і договірне його регулювання. Зокрема, воно характерне для контрактної форми трудового договору. Укладаючи контракт, сторони передбачають додаткові заходи заохочення, крім визначених законодавством, у разі належного виконання працівником взятих на себе зобов'язань. Це можуть бути і разові винагороди, і премії, і оплата проїзду під час відпустки тощо.

Дисциплінарна відповідальність — це один із видів юридичної

відповідальності. Вона полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Суб'єктом дисциплінарного проступку завжди є особа, яка перебуває у трудових правовідносинах з власником або уповноваженим ним органом. Деліктоздатність - тобто здатність особисто нести відповідальність за порушення трудових обов'язків, є складовою право дієздатності особи. Трудова праводієздатність за загальним правилом настає з 16 років, у певних випадках — з 15 років, а учнів — з 14 років (ст. 188 КЗпП України). Всі неповнолітні мають рівні права і обов'язки в трудових правовідносинах з повнолітніми. Це свідчить про те, що до дисциплінарної відповідальності працівник може притягатися з моменту, коли він за віком досяг трудової праводієздатності й уклав трудовий договір з роботодавцем. У трудовому праві відповідальність має тільки особистий характер, на відміну від цивільного права, де майнову відповідальність за неповнолітніх до 15 років несуть батьки, опікуни, а з 15 до 18 років неповнолітні самі несуть майнову відповідальність за шкоду, яку вони заподіяли, проте, якщо вони не мають заробітку чи майна, до відповідальності залучаються їхні представники.

Загальним суб'єктом є будь-який працівник, на якого поширюються загальні норми про дисципліну.

Для дисциплінарного правопорушення найбільш характерною є вина у формі необережності. В усіх випадках наявності вини спільним і обов'язковим її елементом є усвідомлення особою протиправності свого діяння, якщо ж немає усвідомлення — немає і вини. Слід звернути увагу на те, що працівник не може бути визнаний винним, якщо він неналежно виконує свою роботу внаслідок недостатньої кваліфікації або відсутності відповідних умов для її виконання, інакше кажучи, коли він об'єктивно не міг належно виконати роботу або

коли власник не створив для цього належних умов. Не можна притягати працівника до відповідальності за невиконання завідомо незаконного розпорядження адміністрації, а також за відмову виконувати роботу, не передбачену трудовим договором.

Протиправність поведінки полягає в порушенні трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права: КЗпП України, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, положеннями, посадовими інструкціями, а також у порушенні або невиконанні наказів і розпоряджень власника, уповноваженої ним адміністрації.

Дисциплінарним проступком визнається невиконання саме трудових обов'язків. За загальним правилом невиконання громадських доручень, моральних, етичних правил поведінки, не пов'язаних з виконанням трудової функції, не може тягти застосування юридичної відповідальності. Згідно із законодавством порушення трудової дисципліни вважається таким за умови, що воно сталося в робочий час. Але в окремих випадках, коли таке порушення негативно впливає на виробничий цикл, заважає виконанню трудового завдання, судова практика розцінює його як дисциплінарний проступок. Для працівників, які працюють у режимі ненормованого робочого часу, весь час перебування на робочому місці та на території підприємства вважається робочим часом.

Ст. 147 КЗпП України передбачає два дисциплінарних стягнення: догану і звільнення. Дисциплінарне звільнення допускається у визначених законом випадках: за систематичне порушення трудової дисципліни (п. 3 ст. 40), за прогул без поважних причин (п. 4 ст. 40), за появу на роботі у стані наркотичного, токсичного або алкогольного сп'яніння (п. 7 ст. 40), за крадіжку речей власника (п. 8 ст. 40), за однократне грубе порушення трудової дисципліни керівними та деякими іншими працівниками (п. 1 ст. 41).

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосоване тільки одне дисциплінарне стягнення. Раніше перелік дис-

циплінарних стягнень був ширшим.

На підприємствах недержавної форми власності часто застосовуються як дисциплінарні стягнення штрафи. Усі заходи, які можуть обмежити права працівників, повинні бути встановлені у централізованому порядку, а заходи заохочення мають бути визначені на локальному договірному рівні.

Дисциплінарні стягнення застосовує орган, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше 1 місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше 6 місяців з дня вчинення проступку. До застосування дисциплінарного стягнення власник зобов'язаний вимагати від працівника письмових пояснень.

Дисциплінарне стягнення може бути оскаржене працівником до комісії у трудових спорах або безпосередньо до суду в 3-місячний строк.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Власник має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників відрізняється від загальної дисциплінарної відповідальності більш широким змістом дисциплінарного проступку і суворішими санкціями. Так, для

певних категорій працівників вимоги морального змісту включено до їхніх трудових обов'язків. Це стосується суддів, прокурорів, державних службовців, працівників, що виконують виховні функції. Недотримання таких норм, аморальна поведінка не тільки під час роботи, а й у побуті є підставою для притягнення такого працівника до дисциплінарної відповідальності аж до звільнення з посади.

На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися не тільки органом, який відає прийняттям на роботу, а й вищестоящі органи.

Працівники, що займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише на підставах, передбачених законодавством (ст. 147-1 КЗпП України).

Передбачаються інші, ніж для загальної дисциплінарної відповідальності, строки накладення дисциплінарного стягнення. Дисциплінарний статут прокуратури встановлює, що дисциплінарне стягнення застосовується протягом одного місяця з дня виявлення проступку, не рахуючи часу службової перевірки, тимчасової непрацездатності працівника та перебування його у відпустці, але не пізніше 1 року з дня вчинення проступку. Строк службової перевірки не може перевищувати 2 місяців. У разі вчинення працівником діяння, не сумісного з перебуванням на роботі в органах прокуратури, його звільнення провадиться незалежно від часу вчинення проступку.

9.3. Матеріальна відповідальність працівників сільсько-господарських підприємств

Матеріальна відповідальність як один з видів юридичної відповідальності становить собою обов'язок однієї сторони трудового договору — працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного не виконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому за-

коном розмірі й порядку.

Матеріальна відповідальність у трудовому праві має двосторонній, взаємний характер. Її складовими є такі: матеріальна відповідальність працівників і матеріальна відповідальність роботодавця — власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу чи фізичної особи.

Працівник, котрий заподіяв шкоду майну власника внаслідок невиконання або неналежного виконання обов'язків за трудовим договором, зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду. Згідно із законодавством працівник зобов'язаний виконувати розпорядження роботодавця або уповноваженого ним органу, дбайливо ставитися до майна власника, матеріалів, обладнання. Працівник не має права ризикувати майном та коштами роботодавця без спеціального на те уповноваження, всі рішення щодо витрачання коштів або інших цінностей роботодавця працівник має здійснювати відповідно до законодавства або розпоряджень власника.

Водночас роботодавець або уповноважений ним орган несе матеріальну відповідальність перед працівником за шкоду, заподіяну останньому в зв'язку з виконанням ним своїх трудових обов'язків.

За загальним правилом матеріальна відповідальність сторін трудового договору настає в тому разі, якщо шкоду заподіяно винними діями або бездіяльністю.

КЗпП України не містить загального розділу або загальної статті, яка спеціально передбачала б відповідальність роботодавця щодо відшкодування матеріальної шкоди працівникові, заподіяної йому при виконанні трудових обов'язків.

Згідно із КЗпП України матеріальна відповідальність роботодавця настає у випадках незаконної відмови у прийнятті на роботу, незаконного звільнення, переведення працівника, затримки видачі трудової книжки, неправильного формулювання причини звільнення, затримки виконання рішення відповідного органу щодо поновлення

прав працівника тощо. Така відповідальність передбачена статтями 117, 235, 236 та деякими іншими.

Підставою відповідальності сторін трудового договору є трудове майнове правопорушення, тобто винне протиправне діяння (дія або бездіяльність), яким спричинено майнову шкоду одній зі сторін трудового договору.

Матеріальну відповідальність потрібно відрізнити від майнової відповідальності, передбаченої нормами цивільного права.

Передусім відмінні суб'єкти. У матеріальній відповідальності такими суб'єктами є працівник, який перебуває у трудових відносинах із роботодавцем, і роботодавець. У цивільній відповідальності таким суб'єктом є будь-яка юридична або фізична особа.

Підставою матеріальної відповідальності є правопорушення, що характеризується одночасною наявністю двох ознак — це трудове правопорушення, тобто таке, що вчинене внаслідок порушення саме трудових зобов'язань, і це майнове правопорушення, тобто таке, що заподіяло майнову шкоду одній зі сторін трудового договору. Підставою цивільно-правової відповідальності є майнове правопорушення.

Однією з обов'язкових умов будь-якої юридичної відповідальності, у тому числі й матеріальної і цивільно-правової, є наявність вини, тобто умислу чи необережності, у діях правопорушника. Разом з тим для цивільно-правової відповідальності відомі й випадки відповідальності без вини, зокрема володільця джерела підвищеної небезпеки.

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору виникає при заподіянні шкоди у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням саме трудових обов'язків.

У трудовому праві відшкодуванню підлягає тільки пряма дійсна шкода, неодержані доходи відшкодуванню не підлягають. Водночас у цивільно-правовій відповідальності застосовується принцип повного відшкодування, за якого відшкодуванню підлягають як пряма дійсна шкода, так і неодержані прибутки (упущена вигода).

Для матеріальної відповідальності характерним є застосування як універсального виду відповідальності обмеженої матеріальної відповідальності. При цьому таким обмеженням виступає не обсяг заподіяної шкоди, а середній заробіток працівника. Ця відповідальність не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством.

За нормами трудового права на працівників не може бути покладена матеріальна відповідальність за шкоду, яка належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. У цивільному праві діє інше правило. Ст. 445 ЦК України передбачає, що шкода, заподіяна у стані крайньої необхідності, повинна бути відшкодована особою, яка її заподіяла.

Підставою виникнення матеріальної відповідальності є трудове майнове правопорушення, тобто винне порушення однією зі сторін трудового договору своїх обов'язків, що призвело до заподіяння майнової шкоди іншій стороні.

Умови матеріальної відповідальності сторін трудового договору такі:

- наявність прямої дійсної шкоди. Під прямою дійсною шкодою слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей чи зробити зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати.

До прямої шкоди також належить шкода, яка виникла у роботодавця внаслідок відшкодування шкоди іншим особам, якщо це стало результатом винних протиправних дій працівника.

Норма ст. 130 КЗпП України, яка передбачає відшкодування тільки прямої дійсної шкоди, є суттєвою гарантією. Не підлягають відшкодуванню неодержані доходи (упущена вигода), під якими розу-

міються прибутки, які були б отримані, якби працівник не здійснив протиправного діяння.

Не може бути стягнена шкода, що належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також шкода, заподіяна працівником, який перебуває у стані крайньої необхідності. До нормального виробничого ризику належить шкода, яка заподіяна, наприклад, при випробуванні нових технічних засобів виробництва, коли неможливо було досягти бажаного результату іншим шляхом і було вжито всіх заходів щодо запобігання шкоди;

- протиправність дії або бездіяльності однієї зі сторін трудового договору (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків). Протиправною є поведінка працівника, який не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, передбачені законодавством, правилами внутрішнього трудового розпорядку, посадовими інструкціями, трудовим договором, наказами і розпорядженнями власника або уповноваженого ним органу;

- причинний зв'язок між протиправним порушенням обов'язку і майновою шкодою;

-. вина працівника, власника або уповноваженого ним органу. Вина являє собою відношення працівника до заподіяної шкоди у формі умислу чи необережності. На відміну від цивільно-правової майнової відповідальності, коли передбачаються випадки майнової відповідальності без вини, матеріальна відповідальність у трудовому праві не може настати без вини. При покладанні на працівника матеріальної відповідальності вина повинна бути обов'язково встановлена. Окрім того, форма вини впливає на вид матеріальної відповідальності. Таким чином, підставою матеріальної відповідальності є склад правопорушення, усі зазначені елементи (умови) необхідні у сукупності.

Матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної або

кримінальної відповідальності.

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівників: обмежену і повну.

Основний вид матеріальної відповідальності працівника — обмежена матеріальна відповідальність, яка полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власникові (уповноваженому ним органу) пряму дійсну шкоду, але не більше його середнього місячного заробітку.

Загальні правила обмеженої відповідальності передбачені у ст. 132 КЗпП України. За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. Обмежена матеріальна відповідальність працівників має універсальний характер, вона застосовується завжди, якщо інше не передбачено законодавством.

Необхідно звернути увагу на межі матеріальної відповідальності, передбаченої за контрактом між працівником і роботодавцем. У ст. 21 КЗпП України передбачено, що контрактом може бути визначено серед інших умов трудового договору також умови про матеріальну відповідальність сторін контракту у п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1992 р. № 14 вказано, що якщо межі матеріальної відповідальності було визначено в укладеному з працівником контракті, вона покладається на нього відповідно до умов контракту. Проте змін до КЗпП України щодо розширення випадків повної матеріальної відповідальності працівників внесено не було. Таким чином, у законодавстві залишилося чинне раніше положення, за яким працівника не можна притягти до повної матеріальної відповідальності у випадках, не передбачених ст. 134 КЗпП України, а серед них немає такої підстави, як умови, встановлені контрактом.

Відповідно до ст. 133 КЗпП України обмежену матеріальну від-

повідальність несуть:

1) працівники — за псування або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, киданих підприємством установою, організацією працівнику в користування;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, керівники структурних підрозділів та їх заступники при заподіянні шкоди підприємству, установі, організації зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів для запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і псуванню матеріальних чи грошових цінностей (ст. 133 КЗпП України).

Зазначені службові особи несуть матеріальну відповідальність за ту частину шкоди, яку не відшкодовано їй безпосередніми заподіювачами. При цьому загальна сума, що підлягає стягненню, не повинна перевищувати суми, на яку заподіяно шкоду.

При матеріальній відповідальності в межах середнього місячного заробітку він визначається відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 100.

Повна матеріальна відповідальність працівників у розмірі заподіяної шкоди без будь-якого обмеження передбачена ст. 134 КЗпП України. Перелік підстав притягнення до повної матеріальної відповідальності, що міститься в цій статті, є вичерпним. До цих підстав належать такі:

- укладення між працівником і власником письмового договору про повну матеріальну відповідальність (п. 1 ст. 134).

За таким договором працівник бере на себе повну матеріальну відповідальність за забезпечення збереження майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або інших цілей.

Письмовий договір про повну матеріальну відповідальність укла-

дається на доповнення до трудового договору, конкретизує обов'язки власника або уповноваженого ним органу і працівника щодо забезпечення збереження матеріальних цінностей. Договори про повну матеріальну відповідальність укладаються за умови, що працівник досяг 18 років, тобто є повнолітнім і обіймає посаду (або виконує роботу), передбачену спеціальним переліком, а також Типовим договором про повну індивідуальну матеріальну відповідальність.

У переліку за основу притягнення працівників до матеріальної відповідальності покладено зміст їх трудових обов'язків, виконання функцій, пов'язаних з обслуговуванням матеріальних цінностей. Цей перелік не підлягає розширювальному тлумаченню.

Недійсними є договори про повну матеріальну відповідальність, укладені з особами, котрі не досягли 18-літнього віку. Укладення договору про повну матеріальну відповідальність є обов'язковим, якщо працівник виконує обов'язки щодо обслуговування матеріальних цінностей і це становить його основну трудову функцію. Відмова від укладення такого договору є перешкодою до прийняття громадянина на таку роботу (посаду), що передбачає обов'язкове укладення письмового договору про повну матеріальну відповідальність. Така відмова без поважної причини вже прийнятого на роботу працівника вважається порушенням трудової дисципліни з відповідними юридичними наслідками. У разі відмови від укладення договору про повну матеріальну відповідальність внаслідок поважних причин власник зобов'язаний надати працівнику іншу роботу, а за її відсутності або відмови працівника від переведення останній може бути звільнений за п. 1 ст. 40 КЗпП України;

- одержання майна та інших цінностей працівником під звіт за разовим дорученням або за іншими разовими документами (п. 2 ст.134). Майно та інші цінності за разовими документами можуть отримувати працівники, для яких обслуговування матеріальних цінностей не становить основної трудової функції і їх посади не містяться в названо-

му вище переліку. У таких випадках власник повинен ознайомити працівника, якому видано разову довіреність, з порядком приймання, транспортування, збереження цінностей. Разове доручення на отримання майна та інших цінностей не може видаватися головному бухгалтеру підприємства; особам, яким за вироком суду заборонено обіймати матеріально відповідальні посади протягом певного часу; особам, що мають судимість за розкрадання, хабарництво та інші корисливі злочини, якщо судимість не знято і не погашено;

- шкоди завдано діями працівника» які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку (п. 3 ст. 134). До позовних заяв про матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної злочинцем, повинні додаватися докази, які підтверджують вчинення працівником таких дій, встановлених у порядку кримінального судочинства. Якщо працівник звільнився від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням терміну давності, актом амністії, притягненням до адміністративної відповідальності або у зв'язку з передачею винного на поруки, це не виключає застосування матеріальної відповідальності. У разі оголошення виправдувального вироку, припинення кримінальної справи за відсутністю складу або події скоєння злочину працівник не притягується до матеріальної відповідальності за п. 3 ст. 134 КЗпП України. Водночас це не виключає права роботодавця притягувати такого працівника до обмеженої матеріальної відповідальності, або до повної матеріальної відповідальності за інших підстав;

- шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані (п. 4 ст. 134). Факт появи на роботі в нетверезому стані є грубим порушенням трудової дисципліни, а тому повна матеріальна відповідальність за шкоду настає незалежно від того, умисно або з необережності заподіяно шкоду. Працівник, який у нетверезому стані заподіяв шкоду підприємству, установі, організації, несе повну матеріальну відповідальність за пряму дійсну шкоду, у тому числі за псування через не-

дбалість сировини, матеріалів при виготовленні продукції, а також іншого майна. Повна матеріальна відповідальність покладається на працівника, що перебуває у нетверезому стані, якщо з його вини підприємство своєчасно не виконало господарські зобов'язання і у зв'язку з цим зазнало збитків. Власник зобов'язаний довести, що шкоду заподіяно працівником у нетверезому стані. Доказами можуть бути медичний висновок, акти, свідчення свідків тощо;

- шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі і при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів спеціального одягу та інших предметів, виданих працівникові в користування підприємством, установою, організацією (п. 5 ст. 134). Наведений перелік збігається з переліком, наведеним у п. 1 ст. 133 КЗпП України, який передбачає обмежену відповідальність у межах середнього місячного заробітку, а різниця полягає у формі вини працівника. Повна матеріальна відповідальність настає за умисне заподіяння такої шкоди. Якщо недостача, псування або знищення вказаного майна сталися з необережності (недбалості), настає

- відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків (п. в ст.134 КЗпП України). У цьому випадку йдеться про випадки матеріальної відповідальності, які передбачені спеціальними нормативно-правовими актами, зокрема, за шкоду, заподіяну: перевитратою пального на автомобільному транспорті; отриманням посадовою особою премій внаслідок допущених з його вини викривлень даних про виконання робіт; розкраданням, знищенням (псуванням), недостатчею або втратою дорогоцінних матеріалів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей; витратами підприємства, установи, організації на навчання у вищому навчальному закладі молодого фахівця в разі його звільнення з ініціативи власника або уповноваженого ним органу за пору-

шення трудової дисципліни або за власним бажанням без поважної причини протягом 3 років з часу прийняття на роботу за направленням. В останньому випадку, видається, відшкодування має проводитися за нормами цивільного законодавства, оскільки відсутня підстава матеріальної відповідальності — трудове майнове правопорушення;

- шкода завдана не при виконанні трудових обов'язків (п. 7 ст.134). У даному випадку шкода заподіюється роботодавцеві не сторонньою особою, а саме працівником, який перебуває з таким підприємством у трудових правовідносинах на підставі трудового договору. Така шкода може бути заподіяна як у робочий час, так і після його закінчення або до початку роботи. Типовим прикладом такої шкоди є використання майна підприємства в особистих цілях, при виконанні на обладнанні (приладах, автотранспорті) підприємства роботи, яка не належить до трудової функції працівника.

Пленум Верховного Суду роз'яснив, що визначаючи розмір шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням її особистою метою технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів і т. ін.), належних підприємствам, установам, організаціям, потрібно виходити з того, що така шкода, заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню із застосуванням норм цивільного законодавства (статті 203, 453 ЦК України). У таких випадках шкода має відшкодуватися в повному розмірі, включаючи й неотримані підприємствами доходи від використання вказаних технічних засобів (п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29 грудня 1992 р.)-

- службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу (п. 8 ст. 134 КЗпП України), несе матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди. Застосовуючи цю підставу, слід мати на увазі, що обов'язок відшкодувати у повному розмірі шкоду, заподіяну підприємству у зв'язку зі сплатою незаконно

звільненому чи переведеному працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи, покладається на таку службову особу, за наказом чи розпорядженням якої таке звільнення чи переведення було здійснене. Згідно з чинним законодавством службова особа притягається не тільки за "явне порушення", як це було встановлено у законодавстві раніше, а й за будь-яке порушення, що потягло прийняття незаконного рішення із зазначених питань. Відповідальність у такому випадку настає незалежно від форми вини.

- керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у не своєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати, за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством (п. 9 ст. 134 КЗпП України у ред. Закону України від 17 жовтня 2002 р. № 184-ІУ).

Поряд з договорами про повну індивідуальну матеріальну відповідальність працівників чинне трудове законодавство передбачає можливість укладення письмового договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність. При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, пов'язаних зі зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, укладаються договори про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність. Вводиться колективна (бригадна) матеріальна відповідальність власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації на підприємстві.

Письмовий договір про колективну матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади) (ст. 135-2 КЗпП). Оскільки колективна (бригадна) матеріальна відповідальність встановлюється за згодою

всіх членів колективу (бригади), при включенні до складу бригади нових членів, а також при призначенні її керівника враховується думка колективу бригади.

Відповідно до Типового договору в договорі про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність визначаються взаємні права й обов'язки власника (уповноваженого ним органу) і бригади. Так кожний член бригади має право брати участь у прийманні матеріальних цінностей, здійснювати взаємний контроль за роботою зі зберігання, обробки (відпуску), перевезення або застосування у процесі виробництва цінностей, брати участь в інвентаризації цінностей, що передаються колективу, в необхідних випадках вимагати проведення інвентаризації, заявляти про відведення окремих членів бригади, якщо вони, на його думку, не можуть забезпечити збереження ввірених бригаді цінностей тощо.

Перелік робіт, при виконанні яких може вводиться колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, умови її застосування, а також Типовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, затверджений наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 12 травня 1996 р. №43 (зі змінами, внесеними наказом Мінпраці України від 15 листопада 1996 р. № 87) (Кодекс законів про працю України з постатейними матеріалами. У Перелік включені такі роботи, як виконання касових операцій, приймання від населення платежів, приймання і відпуск матеріальних цінностей на складах, базах, автозаправних станціях, продаж товарів тощо.

Укладення договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність на посадах і роботах, не передбачених Переліком, позбавляє його юридичної сили.

Шкода, що підлягає відшкодуванню, розподіляється між членами колективу (бригади) пропорційно місячній тарифній ставці

Якщо в незабезпеченні збереження матеріальних цінностей, крім членів колективу (бригади), з якими укладено договір, винні посадові

особи, суд обговорює питання про залучення їх до участі у справі як співвідповідачів і визначає розмір збитку, який відповідає ступеню вини кожного з них, і розмір збитку, належного до відшкодування з урахуванням виду і меж матеріальної відповідальності, яка на них покладається. Інша шкода розподіляється між членами бригади відповідно до Типового договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність.

Визначення розміру шкоди, заподіяної власнику або уповноваженому ним органу, залежить від ступеня вини заподіювана шкоди, характеру виробничої діяльності підприємства.

Розмір шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, визначається відповідно до ст. 135-3 КЗпП України за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей з урахуванням ступеня зносу. Вартість майна визначається на день виявлення шкоди, а в разі зміни цін застосовуються ціни, які діяли в день прийняття рішення про відшкодування.

Ст. 135-3 КЗпП України передбачає можливість кратного обчислення розміру шкоди, заподіяної підприємству розкраданням, умисним зіпсуттям, нестачею або втратою окремих видів майна, інших цінностей, а також у випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір.

Кратний розмір обчислення застосовується у разі заподіяних шкоди при роботах з дорогоцінними металами, іноземною валютою тою, крадіжкою і нестачею м'яса та м'ясопродуктів, втратою бібліотечних книг, музейних експонатів, інших цінностей згідно із Законом України "Про визначення розмірів збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), нестачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей від 6 червня 1995 р. і затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. Порядком визначення

розміру збитків від розкрадання, недостачі, знищення (псування) матеріальних цінностей (зі змінами, внесеними постановами Кабінету Міністрів України від 27 серпня 1996 р. № 1009, від 20 січня 1997 р. № 34 і від 15 грудня 1997 р. № 1402).

Ст. 136 КЗпП України регламентує порядок відшкодування шкоди. Стягнення шкоди, завданої працівниками, в розмірі, що не перевищує середньомісячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженим ним органом, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками — за розпорядженням вищестоящего в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника. Таке розпорядження має бути зроблено не пізніше 2 тижнів від дня виявлення шкоди і звернено до виконання не раніше 7 днів від дня повідомлення про це працівника. Якщо працівник не згодний з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в КТС, а у разі незгоди з рішенням КТС — у суді - працівник має право відразу звернутися до суду.

В інших випадках відшкодування шкоди провадиться шляхом подання власником позову до районного (міського) суду. Такий позов може бути подано протягом одного року з дня виявлення заподіяної шкоди, а днем виявлення шкоди слід вважати день, коли власникові стало відомо про наявність шкоди. Днем виявлення шкоди, встановленої в результаті інвентаризації матеріальних цінностей, при ревізії або перевірці фінансово-господарської діяльності підприємства, є день підписання відповідного акта або висновку.

Зниження розміру відшкодування не допускається, якщо шкоду заподіяно злочинними діями працівника, скоєними з корисливою метою.

Розмір шкоди, заподіяної з вини декількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і меж матеріальної відповідальності. Солідарна матеріальна відповідальність застосовується лише за умови встановлення судом, що шкода підпри-

емству, установі, організації заподіяна спільними умисними діями декількох працівників або працівника та інших осіб.

9.4. Матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові

Матеріальна відповідальність роботодавця здійснюється з урахуванням загальних принципів матеріальної відповідальності сторін трудового договору, одним з яких є те, що відшкодуванню підлягає лише пряма дійсна шкода. Для сторони роботодавця це означає, що майнова шкода складається із таких сум, на які працівник мав право, але був позбавлений їх внаслідок незаконних дій роботодавця. Тобто до шкоди входить втрачений внаслідок незаконних дій роботодавця заробіток працівника. Окрім того, на відміну від матеріальної відповідальності працівника, роботодавець зобов'язаний відшкодувати моральну шкоду, заподіяну працівникові, порушенням його законних прав. Отже, така матеріальна шкода складається принаймні з двох частин: майнового і немайнового характеру.

Матеріальна шкода, заподіяна працівникові при виконанні ним трудових обов'язків, включає в себе:

- шкоду, заподіяну працівникові, внаслідок порушення права на працю:
 - при необґрунтованій відмові у прийнятті на роботу;
 - при прийнятті працівника на роботу з порушенням правил прийняття, що спричинило його подальше звільнення з цієї причини;
 - при незаконному переведення на іншу роботу, відстороненні від роботи, звільненні працівника;
 - при порушенні обов'язків власника або уповноваженого ним органу щодо видачі документів про його працю і заробітну плату (у разі неправильного заповнення, оформлення і затримки видачі трудової книжки, документів про працю і заробітну плату);
- шкоду, заподіяну майну працівника; моральну шкоду.

Щодо матеріальної відповідальності роботодавця при порушенні права на працю, то у цій сфері можна виділити три етапи: 1) відшкодування роботодавцем шкоди працівникові, спричиненої незаконною відмовою у прийнятті на роботу; 2) відшкодування шкоди, спричиненої незаконними діями протягом трудової діяльності; 3) відшкодування шкоди, заподіяної після закінчення трудових відносин.

У КЗпП України регламентується обов'язок роботодавця відшкодувати працівникові шкоду, завдану незаконним переведенням працівника на іншу роботу, відстороненням від роботи, звільненням, неправильним формулюванням підстави звільнення у трудовій книжці, затримці виплати заробітної плати і розрахунку при звільненні. У таких випадках працівник втрачає певний заробіток, на який він мав право, і ця сума визнається як шкода, заподіяна працівникові. Ці відносини врегульовані статтями 117, 235, 236 КЗпП України.

Згідно зі статтею 237 суд покладає на службову особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, обов'язок покрити шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи. Такий обов'язок покладається, якщо звільнення чи переведення здійснено з порушенням закону або якщо власник чи уповноважений ним орган затримав виконання рішення суду про поновлення на роботі.

Згідно з чинним трудовим законодавством власник зобов'язаний видати працівникові на його вимогу документи про роботу. До числа таких належать трудова книжка, довідка про його роботу на даному підприємстві, в установі, організації, довідка про наявність стажу, про заробітну плату тощо (статті 47, 49 КЗпП України).

Матеріальна шкода, заподіяна працівникові при порушенні власником цього обов'язку, виявляється в неможливості працевлаштування через відсутність трудової книжки, або через неправильне формулювання причини звільнення. Це може також потягти несвоєчасне

призначення пенсії, втрату права на соціальну допомогу та ін.

Відносини щодо відшкодування підприємством шкоди, завданої працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням його здоров'я, до 2001 р. регулювалися Законом України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 р.;

З 1 квітня 2001 р. набрав чинності новий порядок відшкодування такої шкоди. В Україні упроваджено нову систему соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання. Тепер ці відносини регулюються таким нормативно-правовими актами: Законами України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV; "Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 22 лютого 2001 р. №2272-111

Згідно з новим порядком всі працівники вважаються застрахованими від нещасного випадку або професійного захворювання. Відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові, перекладено з роботодавця на страховика — спеціально утворений орган, корпоративний фонд підприємців, де працюватиме система солідарної відповідальності усіх роботодавців за потерпілого.

Суттєвим є те, що працівники вважаються застрахованими незалежно від сплати підприємством страхових внесків. Держава гарантує соціальний захист за цим видом соціального страхування.

Сплативши певну суму внесків, підприємство не несе надалі матеріальних затрат у разі нещасного випадку. Потерпілий має звертатися безпосередньо до виконавчої дирекції Фонду.

9.5. Відшкодування моральної шкоди

Законом України "Про внесення змін до Кодексу законів про працю України" від 24 грудня 1999 р. кардинально змінено підхід до розуміння моральної шкоди у трудових правовідносинах. Цим Законом виключено статтю 173-1 і внесено нову статтю 237-1 "Відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди, яка передбачає: Відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику проводиться у разі, якщо порушення його законних інтересів призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством.

Суттєвими змінами стало те, що розширено обсяг поняття моральної шкоди шляхом встановлення більш абстрактного визначення її причин: "порушення законних прав працівника".

На сьогодні порядок визначення моральної шкоди встановлено Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності". Закон встановлює, що сума страхової виплати за моральну (немайнову) шкоду визначається в судовому порядку і не може перевищувати 200 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати, незалежно від будь-яких інших страхових виплат.

Таким чином, визначений порядок стосується лише випадків ушкодження здоров'я. Щодо інших випадків, які можуть спричинити моральну шкоду у трудових правовідносинах, порядок відшкодування не визначений.

9.6. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві

На сучасному етапі розвитку аграрних відносин імперативність

норм адміністративного права відіграє важливу роль в економічній ситуації, що склалася в сільському господарстві.

Найпоширенішим видом відповідальності за порушення аграрного законодавства є адміністративно-правова відповідальність, яка настає за наявності в діях винних осіб адміністративних порушень, перелік яких міститься в адміністративному законодавстві, більшість з них передбачає накладення на винних осіб штрафів різних розмірів.

Діючим Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) передбачена адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства.

Згідно із оз. 9 КупАП адміністративним правопорушенням вважають протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Таким чином, підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративного порушення, що містить склад адміністративного порушення, і застосування відповідних адміністративних стягнень в залежності від виду правопорушення щодо об'єкта аграрних правовідносин.

Адміністративна відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності фізичних та посадових осіб, установлений законодавчими актами. Адміністративну відповідальність можна визначити і як реалізацію адміністративно-правових санкцій, що застосовуються уповноваженим органом чи посадовою особою у вигляді адміністративних стягнень до громадян і посадових осіб, що вчинили правопорушення.

Суб'єктом адміністративної відповідальності відповідно до КупАП є особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку, а також посадові особи, які вчинили адміністративне правопорушення аграрного законодав-

ства, виконання яких входить до їх службових обов'язків.

При накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

До винних осіб, згідно із оз. 24 КупАП можуть застосовуватися такі види адміністративних стягнень, як попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт.

Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень. Основним видом адміністративних стягнень за порушення аграрного законодавства є адміністративний штраф, що накладається в установленому порядку на громадян і посадових осіб.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сільському господарстві передбачена КупАП, зокрема за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (оз. 52); порушення законодавства про захист рослин (оз. 83–1); потрава посівів, зіпсуття або знищення зібраного врожаю сільськогосподарських культур, що знаходиться у полі, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (оз. 104); порушення порядку та умов ведення насінництва (оз. 104–1); порушення правил щодо боротьби з карантинними шкідниками й хворобами рослин та бур'янами (оз. 105); вивезення матеріалів, що не пройшли карантинну перевірку або відповідну обробку (оз. 106); невжиття заходів щодо забезпечення

охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (оз. 106–1); незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель (оз. 106–2); порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (оз. 107); порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (оз. 107–1); грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (оз. 108).

За ці правопорушення на винних громадян та посадових осіб можуть застосовуватися різні види адміністративних стягнень які встановлені оз. 24 КупАП. Так, за порушення оз.83–1 КупАП до громадян може застосовуватися різні види стягнення – попередження або накладання штрафу. Мінімальний штраф у розмірі від 0,5 до 1 неоподаткованого мінімуму доходів громадян (нмдг) передбачений оз.107, максимальний передбачений оз. 106–2, і тягне за собою накладання штрафу від 18 до 88 нмдг з конфіскацією незаконно вирощених наркотичних рослин. Щодо посадових осіб, мінімальний штраф передбачений оз. 107 і може накладатися у розмірі від 3 до 6 нмдг, максимальний – від 50 до 150 нмдг і передбачений ч.2 ст. 107–1.

У деяких випадках закон передбачає застосування альтернативної адміністративної відповідальності. Наприклад, оз. 108 КупАП за грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин і правил техніки безпеки під час їх експлуатації може накладатися штраф від 6 до 20 нмдг або позбавлення права керування зазначеними машинами на строк до одного місяця.

В той же час за порушення аграрного законодавства неповнолітніми у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років, не можуть бути застосовані адміністративні стягнення передбачені оз. 24 КупАП. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх зазначені у оз. 24–1 КупАП.

Основним документом для розгляду справи про адміністративне правопорушення є протокол. Після складання протокол і всі матеріали розслідування направляються на розгляд органу (посадовій особі), уповноваженого розглядати відповідну категорію справ про адміністративні правопорушення.

Главою 17 КупАП встановлена підвідомчість справ про адміністративні правопорушення, зокрема справи про адміністративні правопорушення аграрного законодавства можуть розглядатися: органами державного контролю за використанням та охороною земель (оз.52); адміністративними комісіями при виконавчих органах міських рад (оз.104–1); адміністративними комісіями при виконавчих органах сільських, селищних рад (оз.104) та виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад (за порушення, вчинені у місцях, заборонених рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради оз.104); районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди (судді) (ч.1 ст.106–1, оз. 106–2, 107–1); органи внутрішніх справ (ч. 2 ст.106–1); органи державного ветеринарного контролю (оз. 107); органи державної служби з карантину рослин (оз. оз. 83–1; 105,106); органи державного контролю в галузі насінництва та розсадництва, розглядають справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням порядку та умов ведення насінництва та розсадництва (стаття 104–1); органи держсільтехнагляду озгляд ттва аграрної політики України (оз.108).

Орган (посадова особа) при підготовці до розгляду справи про адміністративне правопорушення вирішує такі питання: чи належить до його компетенції розгляд даної справи; чи правильно складено протокол та інші матеріали справи про адміністративне правопорушення; чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце її розгляду; чи витребувано необхідні додаткові матеріали; чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілого, їх законних

розгляд вників і адвоката. При розгляді справи про адміністративне правопорушення з'ясовується: чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності, чи є обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, чи заподіяно майнову шкоду, чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення на розгляд громадської організації, трудового колективу, а також необхідно з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається в присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. За відсутності цієї особи справу може бути розглянуто лише у випадках, коли є дані про своєчасне її сповіщення, місце і час розгляду справи і якщо від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи.

По справі про адміністративне правопорушення орган (посадова особа) виносить постанову про накладення адміністративного стягнення чи про закриття справи.

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше ніж через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – два місяці з дня його виявлення. Постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим. Порядок оскарження постанови по справі про адміністративні правопорушення визначено у статтях 287–297 КупАП.

9.7. Аграрні правопорушення, як підстави кримінальної відповідальності

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (КК).

Складом злочину визначається сукупність закріплених у кримінальному законі ознак, за наявності яких реально вчинене суспільно небезпечне діяння визначається злочином. Тобто для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідні елементи складу будь-якого злочину. Такими елементами злочину є: 1) об'єкт; 2) об'єктивна сторона; 3) суб'єкт; 4) суб'єктивна сторона.

Відсутність хоча б одного з цих елементів свідчить про відсутність у діях особи складу злочину. Питання притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за порушення аграрного законодавства, це перш за все злочини проти прав власності, ті, що здійснюються у сфері господарської діяльності та злочини проти довкілля які регулюється особливою частиною КК. Підстави притягнення до кримінальної відповідальності за аграрні правопорушення можуть бути тільки ці, які прямо передбачені кримінальним законодавством.

В останні роки в Україні масовим явищем стали порушення земельного законодавства, особливе місце серед яких займає самовільне зайняття земель (ст.197–1); порушення порядку зайняття господарською діяльністю (ст. 202); порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); забруднення або псування земель (ст. 239); порушення законодавства про захист рослин (ст.247); безгосподарське використання земель (ст. 254).

У разі вчинення злочину передбаченого ч. 1 ст. 197–1 КК, необхідно звернути увагу, що завдана злочином шкода, може бути заподіяна не лише власникам земельних ділянок, але й землекористувачам (законним володільцям). До них відносяться зокрема особи, які мають право постійного користування земельними ділянками, орендарі земельних ділянок. Права землекористувачів (за винятком права відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину, а також якщо інше не передбачене законом або договором) збігаються з правами власників земельних ділянок. Йдеться, зокрема, про право самостійно господарювати на землі; право власності на по-

сіві і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію тощо.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197–1 КК, є право власності на землю (право користування землею). Предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК, виступає конкретна земельна ділянка, під якою згідно зі ст. 79 ЗК потрібно розуміти частину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Кримінальна відповідальність передбачена ст. 202 КК порушує встановлений порядок державної реєстрації і ліцензування суб'єктів підприємницької та іншої господарської діяльності. Наприклад здійснення підприємницької діяльності сільськогосподарським підприємством, без державної реєстрації, або здійснення торговельної діяльності пестицидами, агрохімікатами без одержання ліцензії, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах¹, – карається штрафом від 100 до 250 нмдг або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк.

Основним безпосереднім об'єктом злочину передбачених ст. 236 КК є екологічна безпека як умова життєдіяльності людини, флори і фауни в частині нормативного визначення порядку виконання робіт, пов'язаних з проектуванням, розміщенням, будівництвом, реконструкцією, введенням в експлуатацію, експлуатацією та ліквідацією підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів, якщо це спричинило загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки.

Забруднення або псування земель сільськогосподарського призначення полягає у забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Об'єктом злочину відповідно до ст. ст. 239 КК є встановлений порядок раціо-

нального використання, захисту і відтворення земель як складової природної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля. Предметом злочину виступають землі згідно їх основного цільового призначення.

Розглядаючи порушення правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки питання, слід зазначити, що диспозиція ст. 247 КК має банкетний характер, для притягнення особи до відповідальності слід встановити, які конкретно правила нею було порушено та яким нормативним актом ці правила встановлено. Такими зокрема є Закони України "Про захист рослин" від 14 жовтня 1998 р., "Про пестициди та агрохімікати" від 2 березня 1995 р., тощо.

Здебільшого порушення законодавства про захист рослин здійснюється шляхом невжиття заходів, спрямованих на знищення шкідників та збудників рослин; невжиття заходів по утилізації та знищенню сільськогосподарської сировини, яка не відповідає встановленим вимогам щодо вмісту пестицидів і агрохімікатів.

Безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту полягає у тому, що винна особа, ним зокрема може бути спеціаліст який працює на сільськогосподарському підприємстві і за змістом ст. 254 КК не виконує або неналежним чином виконує покладені на неї обов'язок захищати землі від шкідливого впливу. Виведення земель з сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час.

Так наприклад, однією з особливостей кримінальної відповідальності спеціалістів сільського господарства є те, що до них можуть застосовуватися такі покарання, як заборона обіймати певні посади або заборона займатися певною діяльністю.

У разі притягнення до кримінальної відповідальності спеціаліста сільського господарства як спеціального суб'єкта, необхідно відмітити, що вчинення злочину повинно відбуватися під час безпосереднього виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків.

Розглядаючи питання притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно зазначити, що об'єктами злочинів у сфері сільськогосподарського таваровиробництва можуть виступати: 1) трудові права громадян; 2) майно, речі, майнові об'єкти; 3) встановлені правила здійснення господарської діяльності; 4) довкілля, насамперед земля як основа товарного сільськогосподарського виробництва; 5) безпека виробництва, а також безпека руху та експлуатації транспортних засобів; 6) службова діяльність.

Суб'єктом кримінальної відповідальності за наведені злочини є осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років. У ряді випадків закон передбачає відповідальність осіб, наділених, окрім загальних ознак суб'єкта, додатковими ознаками, що характеризують відповідну особу як спеціального суб'єкта злочину.

За ці злочини на винних осіб може накладатися мінімальний штраф до 100 нмдг (ст. 247 КК), максимальний штраф у розмірі до 250 нмдг (ст. 202 КК) максимальний термін карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років встановлено ст. 236 КК.

Як бачимо, винні громадяни та посадові особи залежно від характеру злочину за порушення аграрного законодавства і суспільної безпеки караються позбавленням волі, штрафом та додатковими покараннями у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскацією знарядь і засобів злочину та всього незаконно добутого.

ГЛАВА 10. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Існує велика кількість визначень юридичної відповідальності, які умовно можна, поділити на два підходи: перший – більш широкий, за якого юридична відповідальність розглядається як негативні наслідки, що покладаються на правопорушника (а саме: як негативні наслідки для особи чи організації, що вчинили протиправний поступок, правовідносини із застосуванням негативних заходів до правопорушника; система примусових заходів, що застосовується до громадян, посадових осіб, підприємств, організацій та установ, які порушили закон, з метою покарання винних, припинення та попередження правопорушень та відновлення порушених прав, безумовний обов'язок правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру, нарешті, навіть неухильно суворе, гранично ініціативне виконання всіх обов'язків), і вузький, за якого відповідальність розглядається як правовідносини із застосування до порушника негативних заходів, що передбачає покладення обов'язку, який до вчинення правопорушення не існував та виник лише у зв'язку із правопорушенням, або позбавлення існуючого права.

Юридичну відповідальність можна визначити як правовідносини із примусового покладення на правопорушника додаткових обов'язків негативного характеру або позбавлення його прав у зв'язку із вчиненням правопорушення.

Традиційно виділяють такі основні види юридичної відповідальності (вони перераховані, зокрема, у ст. 92 Конституції України): кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільну. Останнім часом все більшого поширення набуває підхід, за якого виділяються ще й такі види відповідальності, як фінансова, еколого-правова у вузькому розумінні (обмеження, тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності або припинення права користуванням приро-

дним ресурсом), земельно-правова (відшкодування втрат сільськогосподарського (лісгосподарського) виробництва, припинення прав на землю. Із прийняттям ГК України з'явилися підстави об'єднати перераховані "новітні" види відповідальності під назвою господарсько-правової відповідальності. Разом із тим, повного поглинання не відбулося: поза межами господарсько-правової відповідальності залишилася відповідальність тих суб'єктів, що не можуть вважатися суб'єктами господарювання.

Практичне значення поділу юридичної відповідальності на види обумовлено положенням ст. 61 Конституції України, за якою за одне правопорушення не можна двічі притягати до юридичної відповідальності одного виду. З цього випливає, що за одне правопорушення в принципі можна притягати до відповідальності різних видів. Між тим, особа не може бути притягнута і до майнової відповідальності різних видів (цивільної та матеріальної) за одне й те саме правопорушення - адже якщо вона відшкодовує заподіяну шкоду в рамках якогось із видів майнової відповідальності, для застосування інших вже немає підстав. Крім того, варто пам'ятати, що адміністративна відповідальність настає за правопорушення, які не тягнуть кримінальної відповідальності (ч.2 ст.9 КпАП), таким чином, застосування кримінальної та адміністративної відповідальності за одне діяння також неможливе.

Окрім видів, виділяють і форми юридичної відповідальності: позитивну (перспективну) - обов'язок дотримуватися правових норм, вчиняти дії, що відповідають об'єктивним вимогам даної ситуації і об'єктивно обумовленим ідеалам часу, та негативну (ретроспективну) - відповідальність за вчинене правопорушення.

10.1. Недійсність угод щодо земельних ділянок

Угоди, укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Невідповідність угод із земельними ділянками вимогам закону може виражатися у різних порушеннях. Можуть бути порушені вимоги закону до сторін угоди, до порядку укладення угоди, до змісту істотних умов угоди, нарешті, в угоді можуть бути відсутні істотні умови, наявність яких вимагається законом.

При цьому правова кваліфікація відсутності в угоді істотних умов заслуговує на окремий розгляд.

Відсутність в угоді істотних умов - це, з одного боку, порушення закону. Наприклад, ст. 15 ЗУ "Про оренду землі" вимагає наявності у договорі оренди земельної ділянки наявності одинадцяти істотних умов, і відсутність у договорі хоча б однієї істотної умови - це порушення названої норми закону.

З іншого боку, положення ч. 1 ст. 638, ст. 639 ЦК України передбачають, що договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Такі норми дають підстави для висновку, що за відсутності в угоді хоча б однієї із істотних умов угода є неукладеною, тобто угоди як такої не існує.

Тривалий час в Україні існувала практика визнання угод, в яких були відсутні істотні умови, неукладеними. Позовні вимоги про визнання таких угод недійсними зазвичай не задовольнялися. Ця практика дістала закріплення у роз'ясненні Вищого арбітражного суду України від 12.03.99 №02-5/111, яке передбачало, що недійсною може бути визнана лише укладена угода.

Наприклад, недодержання нотаріальної форми сторонами означає, що сторони в належній формі не досягли згоди з усіх істотних умов договору, тобто договір в силу положень ч. 1 ст. 638 ЦК України, начебто, повинен вважатися неукладеним. Натомість, ст.ст. 219,

220 ЦК України чітко й однозначно встановлюють нікчемність (а не неукладеність) договорів, укладених без додержання нотаріальної форми.

Аналогічно, відсутність хоча б однієї істотної умови в договорі оренди землі є підставою для визнання його недійсним (ч.2 ст.15 ЗУ "Про оренду землі"), а не неукладеним. Ці окремі приклади, на наш погляд, є достатніми аргументами для спростування загального висновку судів про те, що недійсною може бути визнана лише укладена угода.

У разі, якщо має місце волевиявлення сторін, спрямоване на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків, проте при цьому сторони не визначилися щодо всіх істотних умов або не дотрималися форми, що вимагається законом, волевиявлення сторін все-таки підпадає під визначення правочину, наведеного у ст. 202 ЦК України: правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Говорити ж про неукладеність правочину можна лише тоді, коли будь-які дії сторін, спрямовані на виникнення цивільних прав і обов'язків, не матимуть місця.

Таким чином, потрібно мати на увазі, що у разі відсутності у договорах щодо земельних ділянок істотних умов правомірно говорити про неукладеність, а саме про недійсність таких договорів.

Окрім відсутності істотних умов в договорах щодо земельних ділянок порушення можуть мати місце і у зв'язку з недотриманням процедури переходу прав (відсутність нотаріального посвідчення, коли воно є обов'язковим, укладання угод про перехід прав до суб'єктів, котрі відповідно до закону не мають права набувати земельні ділянки, а так само відчуження земельних ділянок всупереч забороні закону, продаж земельних ділянок без проведення земельних торгів, коли вони є обов'язковими, передача земельної ділянки в заставу особі, яка не може бути заставодержателем і т. ін.).

ЦК України передбачає поділ недійсних правочинів на нікчемні

та оспорюванні (див. ст. 215). Водночас, ЗКУ (ст. 211) передбачає для правочинів із земельними ділянками (у тому числі тих, що за ЦК України визнаються нікчемними) їх визнання недійсними, що характерно для оспорюваних угод. На наш погляд, таке положення ЗКУ не означає, що угоди із земельними ділянками, що мають ознаки нікчемності, є оспорюваними. Визнання правочину недійсним за ЗКУ за своєю юридичною природою є різновидом визнання права: без визнання права судом воно не припиняє свого існування, так само, відсутність вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним не означає, що з нікчемного правочину виникли якісь права і обов'язки. З іншого боку, для усунення спірності у правовідносинах можливе визнання судом недійсним і нікчемного правочину.

Щодо правового регулювання угод із земельними ділянками див. ст. 93, главу 20 ЗКУ та коментар до них.

10.2. Відповідальність за порушення земельного законодавства

Громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення:

а) укладення угод з порушенням земельного законодавства. Порушення при укладенні угод можуть полягати як у недодержанні вимог щодо порядку укладення, так і у суперечності змісту угод та наслідків їх виконання нормам чинного законодавства (див. коментар до ст. 210 ЗКУ). Такі порушення тягнуть недійсність (нікчемність або оспорюваність) укладеної угоди;

б) самовільне зайняття земельних ділянок. З огляду на численність та суспільну небезпеку земельних правопорушень у вигляді самовільного зайняття земель та самовільного будівництва в 2007 року КК України доповнено статтею 197-1, яка передбачає кримінальну відповідальність за ці діяння. За відсутності ознак злочину, передбачених даною статтею, відповідальність за самовільне зайняття може

наставати за ст. 53-1 КУпАП.

У ст. 1 ЗУ "Про державний контроль за використанням та охороною земель" самовільне зайняття земельних ділянок визначається як будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними. Використання земельної ділянки, щодо якої прийнято рішення про її надання, але без правоустановчих документів, не вважається самовільним захопленням. При відсутності правоустановчих документів, проте за наявності рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування (оренду) земельної ділянки, відповідна особа не може вважатися такою, що вчинила самовільне зайняття. У таких випадках державним інспекторам рекомендовано видавати припис з вимогою усунути порушення земельного законодавства і лише за невиконання цього припису притягати винного до відповідальності (саме за невиконання припису - ст. 188-5 КУпАП).

Самовільне зайняття у КК України та КУпАП мають автономне розуміння, яке відповідає загальноприйнятому значенню цього терміну. В загальноприйнятому розумінні самовільне зайняття земельної ділянки - це будь-яке її фактичне використання, яке здійснюється без правових підстав і за своїм характером виключає можливість нормального користування земельною ділянкою з боку інших осіб;

в) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами. Окрім можливості застосування цивільної відповідальності (див. коментар до ст.ст.156,157 ЗКУ), за дане правопорушення можуть бути

застосована адміністративна та кримінальна відповідальність, зокрема, передбачена ст.ст.52, 53 КУпАП, ст.ст.239, 252, 254 КК України;

г) розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель. Описане у коментованому пункті правопорушення може тягти відповідальність за статтями глави 5 КУпАП ("Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення" ст.ст.42,46-1), глави 8 КУпАП ("Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів" ст.95). При вчиненні даного правопорушення також може бути припинене право користування земельною ділянкою (див. ст.144 ЗКУ та коментар до неї). Кримінальна відповідальність може наставати також за ст. 236 КК України;

г) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням (глави 22 ЗКУ). За дане правопорушення можливо застосування адміністративної відповідальності за ст.53 КУпАП, а також в разі невиконання законних розпоряджень чи приписів посадових осіб органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, радіаційної та ядерної безпеки або охорону природних ресурсів - за ст.188-5 КУпАП, а так само застосування ст.188-11 КУпАП (невиконання постанов, розпоряджень, приписів, висновків, а так само інших законних вимог посадових осіб органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби). У випадку настання тяжких наслідків при нецільовому використанні земель може бути застосована кримінальна відповідальність за ст. 254 КК України;

д) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням(ст. 54 КУпАП - несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або не приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням), а також ст.ст. 188-5, 188-11

КУпАП. Паралельно можуть бути застосовані положення цивільного законодавства щодо відшкодування збитків, якщо вони мали місце;

е) знищення межових знаків. Відповідальність за дане правопорушення передбачена ст. 56 КУпАП;

є) приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок. Слід мати на увазі, що для посадової особи, котра вносить відомості про стан земель до відповідної документації, здійснює реєстрацію правоустановчих документів передбачена відповідальність за ст. 53-2 КпАП (приховування або перекручення даних земельного кадастру), а також ст.ст. 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем), 365 КК України (перевищення влади або службових повноважень), 366 КК України (службове підроблення);

ж) не проведення рекультивації порушених земель. У випадку не проведення рекультивації порушених земель можуть бути застосовані ст.ст. 52, 53, 55 КУпАП, ст.ст. 252, 254 КК України;

з) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень. За передбачене цим пунктом правопорушення передбачена відповідальність за ст.ст.53 (порушення правил використання земель — передбачає відповідальність за знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд і захисних лісо-насаджень), 65-1 КУпАП (знищення або пошкодження полезахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень);

и) невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту. Щодо змісту обов'язку по зніманню та збереженню родючого шару ґрунту див. ст. 168 ЗКУ та коментар до неї. На підставі ст. 143 ЗКУ правопорушник може бути позбавлений права на земельну ділянку. Крім того, це не звільняє його від відшкодування заподіяної шкоди за нормативами наказу Мінекобезпеки України від 27.10.1997 №171 "Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів

через порушення природоохоронного законодавства";

і) самовільне відхилення від проектів землеустрою. Відповідальність за порушення даного виду передбачена ст. 55 КУпАП, яка стосується тільки проектів внутрігосподарського землеустрою, що не дозволяє застосувати дану норму до усіх інших видів проектів землеустрою, перелічених у ст. 25 ЗУ "Про землеустрій". За відхилення від таких проектів за певних умов також може наступати адміністративна відповідальність - за "порушення правил використання земель" (ст. 53 КУпАП), кримінальна - за "безгосподарське використання земель" (ст. 254 КК України);

ї) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них. Ухилення від державної реєстрації прав на земельні ділянки має наслідком незаконність користування ними і визнання такого користування самовільним (див. коментар до ст.ст. 125, 126, 212 ЗКУ). Відповідальності власне за ухилення від реєстрації законодавство не передбачає;

й) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок. Порушення строків розгляду заяв про відведення земельних ділянок поки що не передбачене як окремий склад правопорушення, що часто призводить до зловживань. Засобом захисту в даному випадку є подання позовів до суду у зв'язку з бездіяльністю посадових осіб з вимогою про спонукання їх до розгляду таких заяв і, за певних умов, притягнення до відповідальності в разі невиконання рішення суду за ст. 382 КК України.

Законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення земельного законодавства.

Розглянемо окремі види відповідальності, що можуть бути застосовані за порушення земельного законодавства.

Цивільна відповідальність за завдану шкоду. У разі заподіяння шкоди така шкода підлягає відшкодуванню. Щодо особливостей цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну земельними правопору-

шеннями, див. ст.ст. 156, 157 ЗКУ та коментар до них.

Адміністративна відповідальність за земельні правопорушення. Більшість складів адміністративних земельних правопорушень передбачені у главі 7 "Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'ятників історії та культури" КУпАП. Також відповідні склади можуть міститися й в інших главах КУпАП і навіть інших законах - див., наприклад, ЗУ "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" (ст. 46).

Кримінальна відповідальність за злочини у галузі земельних відносин. Низка порушень земельного законодавства через свою суспільну небезпечність утворює склади злочинів. Чинний КК України передбачає низку земельно-правових складів злочинів, які вміщено до розділу VIII кодексу "Злочини проти довкілля".

Дисциплінарна відповідальність настає та такі земельні правопорушення, що можуть розглядатися як порушення трудової дисципліни. Така відповідальність настає на загальних засадах, передбачених КЗпП України, до порушників можуть бути застосовані стягнення у вигляді догани або звільнення (глави X "Трудова дисципліна" КЗпП України (ст.ст. 147-151).

Господарсько-правова відповідальність за земельні правопорушення. Відповідно до ч.ч. 2 та 3 ст. 217 ГК України, за господарське правопорушення можуть бути застосовані такі види санкцій: відшкодування збитків, оперативно-господарські санкції, штрафні санкції, адміністративно-господарські санкції. Господарсько-правова відповідальність у вигляді відшкодування збитків охоплюється цивільною відповідальністю, що ж стосується оперативно-господарських та штрафних санкцій, їх застосування за земельні правопорушення досить мало ймовірно. Тому зупинимось більш детально на адміністративно-господарських санкціях.

Ст. 239 ГК України передбачає достатньо великий перелік адмі-

ністративно-господарських санкцій, що можуть бути застосовані за господарські правопорушення. З найбільшою імовірністю за земельні правопорушення можуть бути застосовані такі з них, як адміністративно-господарський штраф та обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання.

Визначення та загальна характеристика адміністративно-господарського штрафу вміщені у ст. 241 ГК України.

Склади правопорушень, що можуть мати характер земельних, за які застосовується адміністративно-господарський штраф, визначені, зокрема, ЗУ "Про забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення" (ст.ст. 46, 47), "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" (ст. 17), Декретом КМ України "Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення" (ст. 8); ЗУ "Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування", ЗУ "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами". За певних умов всі передбачені цими нормами правопорушення можуть розглядатися як порушення земельного законодавства.

Засади застосування адміністративно-господарського штрафу визначаються загальними положеннями ГК України про застосування господарсько-правової відповідальності (глава 24), а особливості застосування штрафів за окремі правопорушення визначаються законами, що встановлюють такі штрафи.

Господарсько-правову відповідальність, пов'язану із застосуванням адміністративно-господарських штрафів, іноді плутають із адміністративною відповідальністю. Слід зазначити, що така помилка має історичне підґрунтя: свого часу в СРСР адміністративні штрафи застосовувалися до суб'єктів господарювання (юридичних осіб), і лише Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21.06.1961 "Про по-

дальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку" було скасовано застосування штрафів до юридичних осіб.

Загальні положення про обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання вміщені у ч.ч. 1 та 2 ст. 246 ГК України. Разом із тим, зазначені норми не є нормами прямої дії, вони можуть застосовуватися лише у сукупності із положеннями спеціального законодавства: п. "в" ст. 13, п. "з" ст. 17, п. "ж" ч. 1 ст. 20, ст. 37 ЗУ "Про охорону навколишнього природного середовища", п. "і" ст. 9 ЗКУ, постановою ВР України "Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища" від 29.10.1992). Від застосування таких санкцій слід відрізнити припинення небезпечної діяльності як спосіб захисту цивільних прав (див. ч. 2 ст. 293 ЦК України), що застосовується судом. В еколого-правовій доктрині застосування даного виду санкцій вважається проявом окремого виду юридичної відповідальності - еколого-правової відповідальності. Слід визнати, що доводи на користь такої позиції не втратили актуальності навіть після прийняття ГК України - адже не завжди обмеження, зупинення або тимчасова заборона діяльності застосовується до суб'єкта господарювання.

Матеріальна відповідальність за земельні правопорушення настає в силу загальних положень трудового законодавства - ст.ст. 130-138 глави 9 "Гарантії при покладенні на працівника матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації" КЗпП України. Специфікою даного виду відповідальності є, з одного боку, спрощений позасудовий порядок застосування, а з іншого - обмежений характер - насамперед, відповідальність зазвичай обмежується розміром середньомісячного заробітку.

Земельно-правова відповідальність у правовій доктрині визнача-

ється, зокрема, як застосування державно-правових санкцій, що безпосередньо передбачені земельним законодавством, до правопорушника, у результаті чого останній зазнає негативних наслідків земельного-правового характеру. Така відповідальність за своєю природою дуже близька до господарсько-правової (у вигляді застосування адміністративно-господарських санкцій) і у випадку вчинення земельного правопорушення суб'єктом господарювання припинення права на землю може вважатися іншою адміністративно-господарською санкцією, встановленою законом (ст.239 ГК України).

Характер (земельно-правовий) юридичної відповідальності обумовлюється тим, що саме земельним законодавством передбачені відповідні санкції. Виділення земельно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності у правовій доктрині залишається спірним питанням. Вирішення даного питання є складовою більш загальної дискусії щодо виділення галузевих видів юридичної відповідальності (сімейно-правової, конституційно-правової, фінансової, цивільно-процесуальної тощо).

До заходів земельно-правової відповідальності відносять також застосування так званої земельно-правової реституції - повернення земельної ділянки законному користувачу. У будь-якому випадку, земельно-правова реституція ґрунтується насамперед на положеннях цивільного законодавства і не може бути віднесено до суто земельно-правової відповідальності.

10.3. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок

Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок розглядається в земельно-правовій літературі як захід земельно-правової відповідальності. Самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Щодо змісту терміну самовільне зайняття земельної ділянки див. коментар до п.

"а" ч. 1 ст. 211 ЗКУ. Визначення самовільного зайняття, закріплене у ст. 1 ЗУ "Про державний контроль за використанням та охороною земель", є автономним, тобто таким, що не є суворо обов'язковим при тлумачення даного терміну, вжитого в інших актах законодавства.

У ст. 212 ЗКУ самовільне зайняття земельної ділянки означає фактичне використання земельних ділянок без відповідних правових підстав. При цьому таке використання має за своїм характером виключати можливість нормального користування земельною ділянкою з боку інших осіб. Так, ст. 125 ЗКУ передбачає, що право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою та його державної реєстрації, а право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації. Окрім цього, ЗКУ ставить правомірність використання земельної ділянки в залежність від встановлення її меж у натурі (на місцевості) та державної реєстрації правопосвідчуючого документа.

Отже, користування земельною ділянкою без додержання викладених вимог є неправомірним. Оскільки відповідно до ст. 125 ЗКУ особа, що неправомірно (самовільно) користується земельною ділянкою, є у будь-якому разі недобросовісною, то вона не має права вимагати відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ділянкою.

Разом із тим можливі ситуації, коли чинне законодавства не дозволяє уникнути самовільного користування земельною ділянкою (наприклад, при користуванні земельною ділянкою, на якій знаходиться успадкований житловий будинок до оформлення документів, котрі посвідчують право на земельну ділянку під ним). Якщо таке користування зумовлене незалежними від користувача причинами, то варто говорити про відсутність вини і відтак відсутність складу коментованого адміністративного правопорушення або злочину.

Приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, включаючи знесення будинків, будівель і споруд, здійснюється за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки. Ст. 152 ЗКУ передбачає одним із способів захисту порушеного права відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав. Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю і відшкодування завданих збитків. Таким чином, особа, що використовувала земельну ділянку з порушенням прав іншої, повинна привести земельну ділянку у придатний для використання стан (а точніше у попередній стан), включаючи знесення будинків, будівель і споруд, за власний кошт.

Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду. Самовільне зайняття земельної ділянки означає не заволодіння нею, а створення більших чи менших перешкод власникові чи іншому законному володільцю у користуванні нею. Відповідно, проти самовільного захоплення слід застосовувати негативний позов - позов про усунення перешкод, а не віндикаційний позов - про витребування, повернення земельної ділянки (див. коментар до ч. 1 ст. 78 ЗКУ).

Згідно із положеннями ч.ч. 1, 2 ст. 158 ЗКУ земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів. І в той же час виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками (див. коментар до ст. 158 ЗКУ).

10.4. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва

10.4. 1. Умови відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва визначаються ч.1.ст.207 ЗКУ і включають втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, а також втрати, завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель. Інститут відшкодування втрат є вагомим економічним важелем забезпечення пріоритетності земель сільськогосподарського призначення та лісових земель по відношенню до інших видів цільового використання (ст.23 ЗКУ та коментар до неї). Стикаючись із необхідністю відшкодувати втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, особи, зацікавлені у відведенні земельних ділянок, змушені розглядати альтернативні варіанти, не пов'язані із виведенням з обороту сільськогосподарських та лісових угідь. З іншого боку, кошти, що надходять на відшкодування втрат, можуть бути джерелом фінансування заходів з поліпшення земель.

Втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва слід відрізняти від збитків землевласників та землекористувачів, і, на відміну від останніх, відшкодовуються до відповідних бюджетів та мають чітко визначене призначення (ст.ст.207-209 ЗКУ).

Відшкодування втрат може бути різновидом позитивної відповідальності (відповідальності за правомірні дії), але може застосовуватися і у разі вчинення правопорушення (забруднення або засмічення земель, що перешкоджає їх цільовому використанню). За рядом ознак відшкодування втрат істотно відрізняється від цивільної відповідальності: воно має публічно-правову природу,) характеризується особливими підставами відшкодування, не обов'язково пов'язаними із правопорушенням, кошти, що надходять на відшкодування втрат, мають визначене в публічно-правовому порядку цільове призначення

тощо.

Здійснення контролю за додержанням встановленого законодавством порядку визначення розміру та відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва покладено на Держкомзем України (п.3, пп.30 Положення, затвердженого ПКМ від 19.03.2008 №224).

Законодавець визначив різні процедури для вирахування розмірів втрат, що мають відшкодовуватись. Так, втрати сільськогосподарського виробництва, спричинені вилученням сільськогосподарських угідь для використання їх у цілях, не пов'язаних із веденням сільськогосподарства, визначаються на основі нормативів цих втрат за однією формулою, тоді як втрати лісогосподарського виробництва, спричинені вилученням лісових угідь, для використання їх у цілях, не пов'язаних з веденням лісового господарства, визначаються за іншою формулою. Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинені обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості земель, зумовленим впливом діяльності підприємств, установ і організацій, мають окремий порядок вирахування. Такі правила передбачені у ПКМ від 17.11.1997 №1279 "Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню".

Відшкодуванню підлягають втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель та чагарників як основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом. Тлумачення даних понять дано в главі 5 ЗКУ, ст. 55 ЗКУ.

Землі, зайняті чагарниками, у ст. 207 згадуються окремо, оскільки їх наявність на земельних ділянках може бути підставою встанов-

лення для такої земельної ділянки різного цільового призначення: земель сільськогосподарського призначення та земель лісогосподарського призначення.

Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинених вилученням сільськогосподарських і лісових угідь для цілей, не пов'язаних із веденням сільського і лісового господарства, провадиться юридичними і фізичними особами в двомісячний термін після затвердження в установленому порядку проекту відведення їм земельних ділянок, а у випадках поетапного освоєння відведених угідь для добування корисних копалин відкритим способом - у міру їх фактичного надання (п. 4 ПКМ від 17.11.1997 № 1279 "Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню").

Відшкодуванню підлягають також втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави, а також у зв'язку з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон. Ст. 209 ЗКУ передбачає відшкодування втрат, які зумовлені як протиправною (втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави), так і правомірною діяльністю (у зв'язку з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон).

10.5. Звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва

Ст. 208 ЗКУ та ПКМ від 17.11.1997 №1279 "Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню" передбачають випадки звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво і обслуговування жилих будинків і господарських будівель, для розміщення внутрігосподарських об'єктів сільськогосподарських, рибогосподарських і лісогосподарських підприємств, організацій та установ, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти і території природно-заповідного фонду. Ч. 1 ст. 208 ЗКУ передбачила закритий перелік випадків звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, який не може бути змінений або розширений у постанові. За змістом ч. 5 ст. 207 ЗКУ втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва визначаються у порядку, визначеному КМ України. Іншими словами, КМ України має встановлювати порядок обрахунку втрат, а не підстави звільнення від їх відшкодування.

Відповідно до п. 3 постанови ПКМ від 17.11.1997 №1279 від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва звільняються юридичні та фізичні особи у разі надання

їм вилучених сільськогосподарських і лісових угідь у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди, на період будівництва об'єктів (комунікацій, ліній електропередачі, тимчасових під'їзних шляхів, майданчиків для складання ґрунту та будівельних матеріалів тощо.

Здійснення внутрігосподарського будівництва сільськогосподарськими або лісогосподарськими підприємствами, організаціями, установами, а також громадянами провадиться без відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. Внутрігосподарське будівництво включає в себе дії по впорядкуванню території земельних ділянок як правило сільськогосподарських товаровиробників з метою ефективного, раціонального використання площі останніх з урахуванням земле охоронних норм та вимог до підвищення ефективності функціонування такого суб'єкта. Відтак, можливою є зміна місця розміщення господарських будівель та споруд в межах земельної ділянки, зміна площі, місця розташування посівних площ тощо.

При дотриманні суб'єктом норм земельного законодавства щодо цільового використання такої земельної ділянки здійснення заходів по внутрігосподарському землеустрою не тягне обов'язку відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва компенсуються незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. Втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва відшкодовуються у разі виведення сільськогосподарських угідь, лісових земель з сільськогосподарського, лісогосподарського виробництва відповідно. Втрати характеризуються зменшенням площі угідь відповідного цільового призначення і зовсім не означають зменшення вартості земельної ділянки - як правило, вартість, навпаки, дуже сильно зростає. Задачу залучення до сіль-

ськогогосподарського або лісогосподарського виробництва компенсуючих площ або покращення якості існуючих земель законодавець покладає на державу, тому саме до відповідних бюджетів мають відшкодовуватися втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва (ч.1 ст. 208 ЗКУ та коментар до неї).

На противагу цьому, збитки відповідно до ст.22 ЦК України - це втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), а також доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва визначаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Чинний порядок визначення та відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва затверджений КМ України постановою від 17.11.1997 № 1279.

10.6. Використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, зумовлені вилученням сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, підлягають відшкодуванню і зараховуються на спеціальні рахунки відповідних місцевих рад у таких розмірах:

- Автономній Республіці Крим, обласним радам - 25 відсотків;
- районним радам -15 відсотків;
- міським, сільським, селищним радам - 60 відсотків, міським радам Києва та Севастополя -100 відсотків.

Ч. 2 ст. 209 ЗКУ передбачає цільове використання отриманих коштів. Передумовою можливого цільового використання коштів відповідно до ч. 7 ст. 13 Бюджетного кодексу України є норма про те,

що на відповідну мету можуть бути використані кошти спеціального фонду за рахунок платежів та в межах коштів, що надійшли до цього фонду.

Кошти, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, використовуються виключно на освоєння земель для сільськогосподарських і лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель відповідно до розроблених програм та Таким чином, їх зарахування має відбуватись до спеціального фонду відповідних бюджетів.

**СПИСОК
РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Нормативно-правові акти**

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 18, 19—20, 21-22. - Ст. 144.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради. - 1992. - № 6. - Ст. 56.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 40-44. - Ст. 356.
5. Земельний кодекс України // ВВР України. - 2002. - № 3-4. - Ст. 27.
6. Науково-практичний коментар Цивільного Кодексу України у 2т.- 2-е вид., перероб. і доп. /За ред. О.В.Дзери (кер.авт.кол.), Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. -К.: Юрінком Інтер, 2006.-Т.1.-832 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного Кодексу України у 2т.- 2-е вид., перероб. і доп. /За ред. О.В.Дзери (кер.авт.кол.), Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. -К.: Юрінком Інтер, 2006.-Т.2.-1088 с.
8. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004 № 49. - Ст. 527.
9. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 32. - Ст. 453.
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. // Голос України. - 1997. - № 150. - 13 серпня.
11. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. // Голос України. — 2003. — 29 липня.
12. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15

травня 2003 р. // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 106. - 11 червня.

13. Про плату за землю: Закон України від 3 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 38. — Ст. 560.

14. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 46-47. - Ст. 280.

15. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 15. - Ст. 229.

16. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 349.

17. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 350.

18. Про захист конституційних прав громадян на землю: Закон України від 20 січня 2005 р. // Офіційний вісник України. - 2005. - № 4.

19. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 5 червня 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 124. — 9 липня.

20. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — №18.

21. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 4 липня 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 138. — 31 липня.

22. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. - № 32. - Ст. 268.

23. Про племінну справу в тваринництві: Закон України від 17 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 27.

24. Про ветеринарну медицину: Закон України (у ред. від 16 листопада 1996 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 2007. - № № 5-6. - Ст. 53.

25. Про бджільництво: Закон України від 2 лютого 2000 р. // Відомості

мості Верховної Ради України. — 2000. — № 21. — Ст. 157.

26. Про насіння і садивний матеріал: Закон України від 26 грудня 2002 р. // Голос України. — 2003. — 28 січня.

27. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 листопада.

28. Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008р. //Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 9. - Ст. 115.

29. Про захист рослин: Закон України від 14 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № № 50-51. - Ст. 310.

30. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 21. — Ст. 218.

31. Про карантин рослин: Закон України від 30 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 34. — Ст. 352.

32. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин: Закон України від 4 червня 2009р. // Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 42. - Ст. 635.

33. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25 червня 2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — № 5.- Ст. 2024.

34. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції Закон України від 17 липня 1997 р.// Офіційний вісник України, 1997.-№41.-Ст. 1.

35. Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України під 7 травня 11)96 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. -№ 2К. Ст. 134.

36. Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 р. //Офіційний вісник України. 1999, № 39, - Ст. 389.

37. Про встановлення тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини: Закон України від 30 листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради України, 2007. — № 4. — Ст. 39.

38. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки; Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 // Офіційний вісник України. - 1999. - № 49. - Ст. 11.

39. Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян в процесі реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 29 січня 2001 р. № 62/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. - № 5. - Ст. 38.

40. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення: Указ Президента України від 21 лютого 2002 р. № 170 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 9.

41. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000 // Офіційний вісник України. - 2000. - № 23. - Ст. 933.

42. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв): Указ Президента України від 2 лютого 2002 р. № 92/2002 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 6. - Ст. 239.

43. Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай): Указ Президента України від 15 грудня 1998 р. № 1353/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 50. — Ст. 24.

44. Про захист прав власників земельних часток (паїв): Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. № 332/98 // Офіційний вісник України. - 1998. - № 16. - Ст. 590.

45. Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 15 липня 2002 р. № 640 // Урядовий кур'єр. - 2002. - 31 липня. - № 138.

46. Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які

утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908 // Офіційний вісник України. 2003. №51.- Ст.2682.

47. Про затвердження типового договору оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2003 р. № 220//Урядовий кур'єр. – 2004. - № 50. - 17 березня.

48. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки: 49. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177 // Урядовий кур'єр. — 2001. — № 46. — 15 березня.

49. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 1000 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 29. - Ст. 1379.

50. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 590 // Офіційний вісник України. - 2003. - № 17. - Ст. 780.

51. Положення про Аграрний фонд, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 р. № 543 // Урядовий кур'єр. — 2005. - 13 липня.

Навчальні посібники та підручники

1. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності/ за ред. В. І. Семчика. - К.: Наукова думка, 1998. - 240 с.
2. Аграрне право України: підручник /В.М.Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк (та ін.) за заг.редак. В.М.Єрмоленка. -К.: Юрінком Інтер,2010. стр.425.
3. Аграрне право України: підруч. / за ред. В. З. Янчука. - 2-ге вид., перероб. та допов. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 720 с.
4. Аграрне право: навч. посіб. / за ред. В. П. Жушмана. - Х.: Нац. юрид. академія України, 1997. - 230 с.
5. Аграрне право України : підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / за ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. - Х.: Право, 2003. - 240 с.
6. Аграрне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного. - К.: Істина, 2006. - 448 с.
7. Аграрне право України: Підручник /За ред. О.О.Погрібного. - К.: Істина, 2007.- С. 368, 370-371, 425.
8. Біляневич О.А. Господарський договір та способи його укладення: Навчальний посібник. - К.: Наукова думка, 2002. - 279 с.
9. Жушман В. П. Аграрне право та законодавство України : навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. - Х.: Одіссей, 2003. - 447 с.
10. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. - Л.: ПАЮ, 2005. — 368 с.
11. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. Навч. посібник. - 2-е вид., стер.- К., 2001.- С. 259.
12. Підопригора О.А. Підопригора О.О. Право інтелектуальної власності в Україні. Навчальний посібник.-К., 1998.- С.103.
13. Правові основи майнових і земельних відносин: навч. посіб. / за ред. В. М. Єрмоленка. - К.: Магістр-XXI сторіччя, 2006. - 384 с.
14. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства /

за ред. А. П. Гетьмана, В. З. Янчука. -К.: Юрінком Інтер, 2005.-624 с.

15. Притыка Д. М. Договорное право. Общая часть: Комментарий. – Севастополь: Институт юридических исследований, 2002. – 860 с.

Матеріали судової практики

1. Деякі проблеми, пов'язані з розглядом справ за договорами поставки // Вісник господарського судочинства. - 2001. - № 4. - С. 148-151.

2. Про деякі питання застосування майнової відповідальності за невиконання або неналежне виконання грошових зобов'язань. Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 29.04.1994 р. № 02-5/293 // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. - 1994. - № 1.

3. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором поставки: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 30.03.1995 р. № 02-5/218 //Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. - 1995. - № 2. - С. 68-72.

4. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12.03.1999 р. № 02-5/111 // Вісник Вищого арбітражного суду України. - 1999. - № 2. - С. 92-101.

5. Про порядок примусового списання (стягнення) коштів з рахунків установ і організацій, відкритих в органах Державного казначейства: Інформаційний лист Вищого арбітражного суду України від 13.02.2002 р. № 01-8/154 // Вісник господарського судочинства. -2002. - № 2. - С. 75-76.

6. Про деякі питання практики вирішення господарських спорів, пов'язаних з прийомкою продукції і товарів за кількістю та які-

стю: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12 жовтня 1993 р. № 01-6/1106 // Збірник офіційних документів Вищого арбітражного суду України. - К., 1997. - С. 71-75.

7. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з поставкою продукції і товарів неналежної якості та некомплектних: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12 листопада 1993 р. № 01-6/1205 // Збірник офіційних документів Вищого арбітражного суду України. - К., 1997. - С. 75-80.

8. Про деякі питання практики застосування майнової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 29 квітня 1994 р. № 02-5/293 // Збірник офіційних документів Вищого арбітражного суду України. - К., 1994. - № 2.- С. 17-24.

9. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12.03.1999 р. № 02-5/111 // Вісник Вищого арбітражного суду України. - 1999. - № 2. - С. 92-101.

10. Судовий розгляд спорів, пов'язаних з договорами оренди // Вісник господарського судочинства. - 2001. - № 4. - С. 142-143.

Навчально-наукова юридична література

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9, с.320

2. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.25, ч.II, с.184-185.

3. Агропромисловий комплекс: правові питання / за ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Урожай, 1992. - 190 с.

5. Богданов Е.В. Договор в сфере предпринимательства. — Х.: Консул, 1997. — 112 с.

6. Бычкова Ц.В. Новые подходы к решению продовольственной проблемы: истинное и ложное// Государство и право.-1992.-№7.-С.36.

7. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. - 3-тє вид., перероб. і допов. - К.: Юрінком Інтер, 2002.

8. Гафурова О. В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів : монографія / О. В. Гафурова. - К.: МАУП, 2006. - 200 с.
9. Гриджук Д. Застава як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. - К.: Оріони, 2002. - 324 с.
10. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення. - О.: Істро Принт, 2000. - 138 с.
11. Жушман В. П. Роль договору в профілактиці господарських правопорушень при поставці продукції за прямими тривалими господарськими зв'язками. - К.: Знання, 1991. — 79 с.
12. Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика: монографія / В. М. Єрмоленко. - К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. - 304 с.
13. Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин : монографія / В. М. Єрмоленко. - К.: Магістр - XXI сторіччя, 2008. - 188 с.
14. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання: монографія / за ред. В. І. Семчика. - К.: Юридична думка, 2008. - 252 с.
15. Земельний кодекс України: наук. практ. ком. / за заг. ред. В. І. Семчика. - К.: Ін Юре, 2007. - 896 с.
16. Курман Т. В. Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственных специализированных сельскохозяйственных предприятий: монография / Т. В. Курман. - СПД-ФЛ Чальцев А. В., 2006. - 208 с.
17. Левченко В. И. Правовая охрана селекционных достижений. – М.,1983. – С.68.
18. Муді Р. Експортно-імпорتنі операції з країнами ЄС: сільськогосподарська продукція: посіб. з правових питань / Р. Муді, О. Поліводський. - К.: Європейська Комісія, 2005. - 106 с.

19. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. - К.: Кондор, 2004. - 252 с.

20. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» / за заг. ред. А. М. Статівки // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 2005. - № 10. - 350 с.

21. Організаційно-правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринків в Україні: тези доп. і наук, повідомлень на наук. практик. конф. - К.: АПНУ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004. - 130 с.

22. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні/ за ред. В. І. Семчика. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - 2003. - 280 с.

23. Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України «МІА України 2005»: матер. міжнар. наук.-теорет. конф. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. - 120 с.

24. Піддубний О. Ю. Державні сільськогосподарські інспекції в Україні: стан та можливості удосконалення правового регулювання: монографія / О. Ю. Піддубний. - К.: Ірідіум, 2009. - 128 с.

25. Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села: матер. міжнар. наук.-практик. конф. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. - 156 с.

26. Правовое регулирование развития АПК Украины/ Ц. В. Бычкова, П.Ф.Кулинич, В.Н.Петрина и др.; Институт государства и права им. В. М. Корецкого, К.: Наук. думка, 1993. - 148 с.

27. Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України в умовах ринкової економіки: матер. державної наук. конф. - Біла Церква :БДАУ, 2004, 125 с.

28. Семчик В. И. Имущественно-правовые отношения в сель-

ском господарстві. - К., 1984. - С.172.

29. Стативка А. Н. Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка: монография/ А. Н. Стативка.-Х.: Право, 1997. - 86-97, 237 с.

30. Стативка А. Н. Новые виды договорных отношений с участием аграрных товаропроизводителей: монография / А. Н. Стативка. - Х.: Право, 1999. - 124 с.

31. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія / А. М. Статівка. - Х.: Право, 2007. - 208 с.

32. Стан та перспективи розвитку аграрного права: матер. міжнар. наук-теорет. конф., присвяченої 80-річчю докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України В. З. Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. - К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. - 304 с.

33. Титова Н. Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді / Н. І. Титова. - Л.: Атлас, 1998. - 181 с.

34. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія В. Ю. Уркевич. - Х.: Харків юридичний, 2007. - 496 с.

35. Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти: монографія В. Ю. Уркевич. - Х.: Одіссей, 2004. - 120 с.

36. Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні: монографія / В. І. Федорович. - Л.: Атлас, 1998. - 142 с.

37. Цивільне право України: Підручник: у 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2004. - Кн. 2. - С. 205.